

„[A] robot nagyon utálatos volt. Ketten voltunk az egész szerkesztőség.”

„Inkább, hogysem dalok korcsa:
Közönyös harmóniám.”

„Kétezer historiáknál többet írhatnék minden parancsolat ellen [...]”

„nem pusztán európai kultúrnáció vagyunk,
hanem egyben kelet-európai-balkáni náción is”

„Az oroszok eltávozta s’ az első izgatottság után, halálcsend állott elő;
a leigázott nemzet kétségbeejtő halgatása.”

„Kérlek, megbocsásd, hogy ezt is kimondtam.”

„Fogadja hálás köszönetemet az Óceánon átröpített bankókért.”

„Kiket ugyan pórázon hordoz az ördög, mint tulajdonát.”

„Valóban sok gradusa a’ Culturának attól a’ ki képzelni nem tudja
mire való a’ tudomány, az irogatás, addig a’ ki már ezt érti,
és ismét addig a’ ki úgy ír mint Góthe vagy Kant?”

„Nem elhasználódás, de kiürülés megy így tulajdonképpen végbe:
a kép mögött rejlő eszmék, élmények hamisítódnak meg [...] s velük vész a kép is.”

„Historiát ne várjatok tőlem, mert ahhoz nem tudok
s’ azért nem is fogok neki,
csak a körömben s’ különösen családomba történeteket mondom elő”

„Az ezer hét száz hVszadIk esztenDőben
éLtÜnkeL eL foLYó s-enYészö ÜDőben.”

„Innen Pestre, Pestről Pozsonyba, Bécsbe, ’s onnan Philadelphiába
álmodozom [...]”

„Ide s tova én leszek itt az utolsó Mohikán.”

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2020/2

2

2020

ItK

A tartalomból

Ördögi kísértetek

Kéziratosság és családtörténet

Kosmopolita költészet

Király István Adyja

ItK

Publications on History of Literature
Volume 124. Nr. 2. 2020

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey

Tünde Császtvay

Péter Dávidházi

Péter Kőszeghy

László Szörényi

György Tverdota

András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Anita Káli
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

CONTENTS

<i>Balázs, Mihály</i> : On the position in the literary history of the <i>Ördögi kísértetek</i> (Demonic Temptations)	149
<i>Onder, Csaba</i> : On the linguistic works of Ferenc Kölcsey. Part two: Philological manuscripts and works of Kölcsey after his Pécel period	173
<i>Veres, András</i> : The portrait of Ady by István Király	202
Workshop	
<i>Hernády, Judit</i> : Chronograms of István Koháry	224
<i>Török, Zsuzsa</i> : The baroness writes a diary. Manuscript tradition and family history in the legacy of Jozefa Wesselényi, Mrs. Bánffy	233
<i>Szilágyi, Márton</i> : "Ossian among declining nation". János Arany and the <i>Kosmopolita költészet</i> (Cosmopolitan Poetry)	250
<i>Wirágh, András</i> : On this side of language but over the borders. Network of Hungarian literature between 1920 and 1929	259
Book review	
Erika Garadnai: A felső-magyarországi hitvita (The Northern Hungarian religious debate) (1663–1672) (<i>Papp, Ingrid</i>)	269
Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa (<i>Kontler, László</i>)	273
Leírás és értelmezés: Újholdas szerzők a hagyománnyá válás közben (Description and interpretation: Authors of the Újhold [New Moon periodical] meanwhile of becoming a tradition) (<i>Turai, Laura</i>) ...	278
Edit Erdődy: A lélek színpadán (On the stage of the soul) (<i>Földes, Györgyi</i>)	281

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CXXIV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Balázs Mihály: Az Ördögi kísértetek irodalomtörténeti helyéről</i>	149
<i>Onder Csaba: Kölcsey Ferenc nyelvtudományi munkáiról. Második rész: Kölcsey filológiai tárgyú kéziratai és munkássága a péceli időszak után</i>	173
<i>Veres András: Király István Adyja</i>	202

Műhely

<i>Hernády Judit: Koháry István kronogramjai</i>	224
<i>Török Zsuzsa: A bárónő naplót vezet. Kéziratosság és családtörténet Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa hagyatékában</i>	233
<i>Szilágyi Márton: „Húnyó nép közt Osszián”. Arany János és a Kosmopolita költészet</i>	250
<i>Wirágh András: Nyelven innen, határokon túl. Hálózatos magyar irodalom 1920 és 1929 között</i>	259

Szemle

<i>Garadnai Erika: A felső-magyarországi hitvita (1663–1672) (Papp Ingrid)</i>	269
<i>Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa (Kontler László)</i>	273
<i>Leírás és értelmezés. Újholdas szerzők a hagyománnyá válás közben (Turai Laura)</i>	278
<i>Erdődy Edit: A lélek színpadán (Földes Györgyi)</i>	281

BALÁZS MIHÁLY

Az Ördögi kísértetek irodalomtörténeti helyéről

1. Kutatástörténet, textológia, szövegkörnyezet

Az elmúlt fél évszázad Bornemisza-kutatásában alighanem az 1950–60-as évek fordulóján fogalmazódtak meg a nagy íróról alkotott képünket mai napig is meghatározó megfontolások. Nemeskürty Istvánnak a korábbi feldolgozásokkal szemben az embert és az író középpontba állító monográfiája,¹ továbbá Borzsák Istvánnak az életműben az antik tradíció jelenlétét bemutató könyve² komoly kritikai visszhangot kiváltó eseménynek bizonyult. Az előbbi esetében a tudományos igényű recenziések mindegyike elismerően szólt a szerzőnek arról a képességről, hogy a nagy életmű „betűóceánjából kihálássza a magyar írásművészet ez alapvető korszakának igazgyöngyeit”³, s hogy élménnyé tudja tenni a régi magyar szövegeket,⁴ de mindhárman, s különösen Koltay-Kastner Jenő⁵ figyelmeztetett a népszerűsítő szándék túlhajtásából következő veszélyekre is, sőt egyes megállapításokat illetően konkrét kifogásokat is leírtak. Ugyanez mondható el Borzsák István könyvének visszhangjáról: Szilágyi János György és Scheiber Sándor adatgazdag közös recenziója⁶ az egyes részletek értelmezéséhez fűzött meggyőző észrevételeket, míg Pirnát Antalnak⁷ a Bornemisza által felhasznált antik szövegelemek funkciójával kapcsolatban voltak jelentős észrevételei.

Az irodalomtudományi kritikai nyilvánosság mostani ellanygulásának időszakában szinte nosztalgikusan tekinthetnénk vissza erre a felpetüdhülésre, ám az igazsághoz hozzátartozik, hogy eszmecserére ekkor sem került sor. Nem azt hiányolom, hogy a könyvek szerzői nem vették fel a kesztyűt vitacikkek formájában, hanem azt, hogy az elmondottakkal nem néztek szembe későbbi publikációikban sem. Ez még leginkább

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

1 NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter: Az ember és az író*, Irodalomtörténeti könyvtár 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959).

2 BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960).

3 RÉVÉSZ Imre, „Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író”, *Magyar Tudomány: A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 67, 8. sz. (1960): 504–506.

4 TARNÓC Márton, „Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író”, *Irodalomtörténet* 49, 4. sz. (1961): 476–477.

5 KOLTAY-KASTNER Jenő, „Bornemisza Péter, az ember és az író”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 64, 3. sz. (1960): 393–395.

6 SZILÁGYI János György és SCHEIBER Sándor, „Borzák István: Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok”, *Filológiai Közöny* 9, 1–2. sz. (1963): 273–275.

7 PIRNÁT Antal, „Borzák István: Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65, 4. sz. (1961): 491–496.

Borzsák István esetében érthető, hiszen az ő klasszika-filológusi életművében fontos, de mégis csupán kirándulás volt a Bornemiszával való találkozás, ám Nemeskürty Istvánnak élete végéig egyik nagy témája, Imre Mihály szavaival élve „egyik leglebírhatatlanabb, makacsul visszatérő kísértése” maradt a 16. századi evangélikus prédikátor életműve. 1963-ban megjelent roppant szuggesztív és nagyon komoly népszerűsítő funkciót betöltő könyvecskéje⁸ inkább az öntörvényű továbblépés, mintsem a horizont kitégítését hiányoló észrevételek meghallgatásának volt köszönhető, hiszen a Bornemiszára s különösen az *Ördögi kísértetekre* vonatkozó fejezetek a korábban közöltek megismétlésének tekinthetők, s mint Imre Mihály egy nagyon fontos recenziójában megállapította,⁹ sokszor a korábbi árnyaltabb megállapításokat leegyszerűsítve terjesztették elképzeléseit a későbbi újraközlések is.

Keserű Bálintnak az e könyvecskéről írott elismerő megjegyzéseihez¹⁰ is csatlakozva egyáltalán nincs szándékomban leszólni a példátlan népszerűsítő kedvet és energiát, ám azt sem tarthatjuk helyesnek, hogy nem történt meg annak a képnek a szakmai mérlegelése, amelyet nagy példányszámban megjelent kiadványok terjesztettek a művelt olvasóközönség tagjai között.

Mondandóm, jóllehet megkésett, kifejtésére az készített, hogy Pirnát Antal hagyatékából előkerült olyan, egy rejtélyes módon teljesen befejezett volta ellenére sem közölt tanulmány,¹¹ amely a fentieknél is alaposabban és nagyobb terjedelemben tette mérlegre Nemeskürty koncepcióját. A nemrégien kiadott írás sok tekintetben Imre Mihállyal rokonítható észrevételeket fogalmazott meg valamikor az 1959-es alapkönyv megjelenése után, jóllehet a kor szellemét tükröző ideologikus megfogalmazásai is különbséget tesznek a két szerző között. Persze el is különítik egymástól őket. Latzkovits Miklósnak az *Elektra*-átdolgozással mintaszerű szakszerűséggel foglalkozó dolgozatai,¹² továbbá Oláh Szabolcsnak az életmű egyes részletei tekintetében megkerülhetetlen írásai¹³ mellett éppen az átfogó jelleg miatt készített megszólalásra ez a Nemeskürty teljesítményével programosan szembenéző két írás.

8 NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése: Tanulmány* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963).

9 IMRE Mihály recenziója a *Bornemisz Péter kísértései* (Budapest, 1984) című könyvről, amely aztán több egyéb publikációjával együtt bekerült a Nemeskürty-életmű egészét felölelő nagy könyvsorozatba is: *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 1–2. sz. (1986): 183–189.

10 KESERŰ Bálint, „Nemeskürty István: A magyar széppróza születése”, *Kritika* 3, 3. sz. (1965): 62–64.

11 PIRNÁT Antal, „Bornemisz Péter”, in PIRNÁT Antal, *Kiadatlan tanulmányok*, szerkesztette Ács Pál, előszó BALÁZS Mihály, 17–54 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018).

12 Csak a legutóbbi összegzést idézem: LATZKOVITS Miklós, „A 16. századi magyar dráma”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerkesztők JANKOVITS László és ORLOVSKY Géza, 3 köt. 1:250–265 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 1:253–258.

13 OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisz Péter gyűlekezeti énekhasználat, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterariorum* 22 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2000); OLÁH Szabolcs, „A hitvita retorikája: nyilvánosság és önszemlélet”, in *A magyar irodalom története...*, 1:323–336.

A prózaíró Bornemiszára s ezen belül az *Ördögi kísértetek*re koncentrálnak a gondolatmenetünkben – az olvasót is elolvasásukra biztatva – ezért e két szerzőre csak a legszükségesebb esetekben hivatkozunk.

Kiindulópontunk talán az lehetne, hogy az *Ördögi kísértetek*et az esszéhez vagy az esszéisztikus elmélkedő műprózához közelítő modernizáló elképzelés egyáltalán nem maradt ártatlan és egyéni hipotézis. Sőt döntő jelentőségűvé vált abban is, hogy milyen szövegtörzsekkel találkozunk az egyetemi oktatás résztvevői, továbbá a művelt nagyközönség. Köztudott, hogy Eckhardt Sándor kritikai kiadása csak kis példányszámban jelent meg, s betűhív lévén az oktatásban különben sem könnyen használható. Óriásira nőtt így módon annak a szövegválogatásnak a jelentősége, amely a *Magyar Remekírók* sorozatban jelent meg, s amely önálló kötetként is napvilágot látott. Ez pedig egészen szokatlanul önkényes és helyenként az elemi szabályokat is figyelmen kívül hagyó vállalkozás. Kiseb baj, hogy rendre eltekint a szerzőnek azokról az egyes részeket összegző vagy éppen az elkövetkezőket körvonalazó, olykor nagyon terjedelmes és körülményes reflexióitól, amelyek természetesen mindig a tanulságok sulykolását is jelentik. Mindenesetre tény, hogy ezek mellőzése elhalványítja az eredeti szöveg prédikátoros didaktizmusát. A terjedelem csökkentése céljából a kihagyások természetesen elkerülhetetlenek, ám az mégiscsak problematikus, hogy a szövegugrások sok esetben jelöletlenek maradnak. Az pedig egyszerre komikus és botrányos, hogy alkalmasint a beillesztés érdekében megváltozik a szöveg tagolása, új mondatkezdés alakul ki, vagy éppen egy-egy hosszabb gondolatmenetből az átkötés érdekében egyetlen mondat marad meg.

Kifejezetten tendenciózusnak látszik ugyanakkor a szöveg prédikációs jellegére vonatkozó bármely utalás mellőzése. Nyilvánvalóan a nagyközönségre nem föltétlenül tartozóként marad el a külön kiadás élén Perneszi Andrásnak címzett ajánlás, de eltekint attól a tanulmányaiban rendre említett, ám a szöveggörnyezetből kivett s csak töredezetten olvasható szövegrész is:

Kikről ha bővebben akarsz értelmet venne, mire és kiknek valók legyenek, olvashatsz az előjáró beszédben, mely ez után mindjárt következik. Hol noha prédikációnak nevezetetik, de te értsed az előbbi szándékomhoz képest. Immár pedig nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót úgy tartsad.¹⁴

Az előjáró beszéd bevezetése és vége azonban nem kerül be a népszerű válogatásba, ahol a kritikai kiadás 22–30. oldala közötti szövegrész kimarad, így az is, ahol kifejti, hogy az első rész valójában négy prédikációból áll, s rögzíti ezek tartalmát. Ettől kezdve a népszerű kiadás következetesen elhagy minden olyan exordiumot és konklúziót, ahol a szöveg prédikációként definiálja önmagát, jöllehet az az első rész valójában négy prédikációból áll, egészen odáig elmenően, hogy az egyes prédikációk végén imádsá-

14 BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 12.

gok is olvashatók, vagy ha nem ír le imádságot, közli, hogy az oda illesztendő a negyedik prédikáció végén találja meg az olvasó.

Külön is hangsúlyozni kell, hogy ez a kettősség, a prédikáció és a „magadban olvasható” szöveg közötti ingadozás a könyv második részében is megmarad. Igaz ugyan, hogy a második részben, amint a szerző mondja, „csak históriákat” beszél el, ám amikor az első rész végén beharangozza a másodikat, így ír: „Ezek után a következő prédikációnkban csuda históriákat hallunk az ördögnek külömb-külobb kísértetiről. Szép tanúságokkal egyetemben elegy.”¹⁵ Ezek szerint tehát a sokféle históriákkal tagolt második könyv egésze is egy prédikációnak is tekinthető, s ezt alátámasztja a befejezés is, ahol az „utolsó summát” követően egy imádságot olvashatunk.¹⁶

Valamelyest talán érthető, hogy 1959-ben nem volt fogékony a prédikáció-műfaj szívsós és ugyanakkor elasztikus jellegének felismerésére, de szinte megdöbbenő, hogy 1984-ben, a retorikatörténeti és homiletikai programok hazai körvonalozódása és elindulása idején még keményebben fogalmaz. Arról beszél, hogy a „prédikáció iránti irodalomtudományi érdeklődés a reformáció bekövetkeztével végleg elvész”.¹⁷ Amint a kontextusból kiderül, a suta és félreérthető mondat azt akarja jelenteni, hogy a protestantizmusban szerte Európában eljelentéktelenül a prédikáció középkori műfaja. Ez ma már aligha tartható álláspont. Imre Mihály kritikai megjegyzéseiből ezért inkább azt emeljük ki, hogy e végletes egyoldalúság akkor lenne megszüntethető, ha a szépprózai elemek vadászása kiegészülne a homiletikai és konfesszionális gyakorlati szempontok figyelembevételével, s az elemzés az adott prédikáció teljes szövegét vizsgálat tárgyává tenné. Ezáltal elkerülhetővé válnának az olyan megállapítások is, hogy a postilla lényegében egy álcázást lehetővé tevő mindenes műfaj, amely alkalmat adott arra, hogy az egyházi szónoklat ürügyén és a téma, az evangéliumi részlet magyarázatának védelme alatt színes történeteket, adomákat adjon elő, hogy kifejezhesse politikai felfogását és világnézetét.

Pirnát Antal természetesen már a monográfia első megjelenésekor cáfolta ezt a fel fogást, tagadta, hogy a hatalmas prédikációgyűjtemények irodalmi értékét a bennük lévő szubjektív kitérések és anekdotikus-novellisztikus elemek biztosítják. Szerinte semmiféle, a modernitást előlegző újításról nem beszélhetünk, Bornemisznál lényegében a középkori exemplumhasználat átvételéről van szó.¹⁸ A korábbi évtizedek protestáns prédikációs gyakorlatával szemben újítást nála az jelentett, hogy eltávolodott attól a Meliusnál és Dávid Ferencnél egyaránt kimutatható gyakorlattól, amelyre a teológiai traktátus-irodalom nyomta rá a bélyegét.

Úgy vélem, abban nem téved Nemeskürty, hogy az említett két protestáns nagyságnál és a további szerzőknél sem jelenik meg az olvasás és felolvasás olyan alternatívaként, mint Bornemisz Péternél, de e tekintetben is elsetett megállapításokat fogalmaz meg, jóllehet kimutathatónak látszanak az átalakulás finom mozzanatai.

15 Uo., 108.

16 Uo., 226.

17 NEMESKÜRTY István, *Bornemisz Péter kísértései* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 48.

18 PIRNÁT, „Bornemisz Péter”, 50.

Ezek nyomon követését megkönnyíti, hogy az egyes kötetek elé helyezett ajánlások tartalmaznak a műfajra és a szöveg használatára vonatkozó reflexiókat is, de egyáltalán nem rendszertelenül, s bizonyos elemek időbeli megjelenése nagyon fontos lehet. Így az elsőben, a kiadást támogató nagyasszonyoknak mondott köszönő szavak között azt olvassuk, hogy ők „nem csak ünnepnap avagy idő közt, hanem mindennap, még ételközt is, ebéden és vacsorán olvastatják előttök ez evangéliomoknak magyarázatját, hogy aznak édességével elegyítenék ételeket, italokat, hogy egyszerűsmind éltetnék mind lelkeket és mind testeket”.¹⁹ Itt tehát a középkori gyakorlatot folytató közös olvasásról van szó. A nyomtatott kötet természetesen ezen kívül arra is nagyon jó, hogy minta legyen a prédikátorok számára. A második kötetben aztán arról értesülünk, hogy az elsőben felsorolt asszonyok közül Somi Borbála a maga ájtatossága kedvéért is olvas, amit kiegészít a cselédekkel és idegenekkel való közös olvasás.²⁰ Ezt mintegy pontosítja a foliopostillás kötet elé tett ajánlás, ahol Somi Borbálára visszaemlékezve arról beszél, hogy „kegyesen tanyította az ő asszony- és leánzó cselédit, dajkálkodván sok nemesek és urak leányival is”.²¹ Egyéni és közös olvasás párhuzamosságáról beszélhetünk, s ez folytatódik a harmadik rész Balassi Andrásához címzett ajánlásában, akinek magának nincs nagy szüksége a könyvre, mert németül és latinul is olvasván talál ilyeneket, de másokat is segít az üdvösség elérésében.

A Török Imrének ajánlott negyedik kötetig *kizárólag* a szövegek használatára vonatkozó megjegyzésekkel találkozunk, műfaji kérdések nem kerülnek elő. Először erre itt, a negyedik kötetben kerül sor, amikor a prédikációk szokásos sorozatát megszakítva a következőt olvassuk: „Tizennyolcadik úrnapi evangéliom az Úr lelke napja után. Három prédikációnak summája.”²² Majd *Az alázatosságról és az kevélységről*²³ cím után a tartalmi összefoglalást a következő mondat vezeti be: „Ezeket nem prédikáció gyaránt írom, hanem olvasó tanuság gyaránt; mindazáltal prédikációnak nevezem.” E bevezető végén az a kissé rejtélyes mondat áll, hogy „Immár kezdjük el az első prédikációnkat, avagy csak mulató szép tanuságinkat”.²⁴

A kibillenés a hagyományos prédikációs keretből tehát itt következik be, s a szakirodalom egységesen azt vallja, hogy ez összefügg az ezt a művet létrehozó nagy megíráskódítással. Nemeskürty a műfaji következményt a megelőző gyakorlatot drasztikusan leértékelve írja le:

A szándék nagyszerű. Végre kibújt a szög a zsákból: az író ráunt az évek óta alkalmazott és kifacsart műfajra; világi adomákkal és novellákkal fogja ezentúl fűszerezni mondanóját, nem utolsósorban talán azért is, hogy portékája kelendőbb legyen.²⁵

19 HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter, *Művei*, kiad. NEMESKÜRTY István, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1980), 658–659.

20 Uo., 688.

21 Uo., 1144.

22 Uo., 873.

23 Uo., 873.

24 Uo., 876.

25 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 92.

Amire Bornemisza „ráunt”, azt a monográfus egy korábbi fejezetben a széppróza, a novellisztikus előadás felé vivő lépésnek nevezte, vagyis azt nevezte így, hogy a maga elképzelése, de egyszersmind a dolgok belső logikája szerint kiegészíti, színezi az eseményeket. A bibliai szövegek ilyen kiegészítésével ugyan szerinte is csak irodalmi és művészi becsű elbeszélésvázlatok keletkeznek, ám ezek a kommentált eseménysor megjelenítésébe besegítő elbeszélésrészletek utat nyitnak a novellák felé, sőt arra is képesek, hogy a megjelenített alakokat mintegy regényhősökké tegyék.

A kánai menyegzőről szóló prédikáció esetében Imre Mihály már kimutatta, hogy a fenti nagyléptékű megállapításokig eljutó értelmezés szinte minden esetben lemond a teljes szöveg figyelembevételéről. A menyegző esetében is ez történt, Nemeskürty említés nélkül hagyja, hogy a bibliai helynek szentelt két prédikáció központi gondolata a házasság intézményének protestáns szempontú bemutatása. Nagy terjedelemben, oldalakon keresztül taglalja tehát a házastársak kiválasztásának fontosságát, a megkötés morális feltételeit, a házastársak kötelezettségeit, s persze erőteljes kirohanásokat tartalmaz a pápas tévedés, a cölibátus ellenében.

Nem kevésbé tartom tanulságosnak az első kötetben olvasható karácsonyi prédikáció hasonló szempontú szemrevételét. Ebben az esetben ráadásul a Nemeskürty által kiemelt részletet szembesíthetjük az *Érdy-kódex*ben olvasható karácsonyi szentbeszéddel, s ez különösen termékenynek látszik. Idézem a két szöveget:

Gondoljátok meg itt, szerelmes atyámfiak, mert mennynek, földnek Királyné Asszonya nagy szegénységnek idejin fogadta méhében és szilte ez világra az ő szent Isten-fiát. Gondoljátok meg, miképpen az kisded várasban bejutván estve felé, immáran sehol szállást sem találának, mert kik elébb jutottanak vala, immáran elfoglalták vala. Tétova járván azért az váras utcáján, nem lén hol fejöket megnyugojtanák, József vén ember lévén, Asszonyunk gyenge sziz és terhes. Ó, ki áldott családus ember volt volna, ha ki őket akkoron házában fogadta volna! Nem lén azért mit tenniök, hanem térének egy rosszas házazatú színben. Ó, szerelmes atyámfiak, ha kérdeném, hogy mint ott nyugodtak, és mit vacsoráltak, tiszta lelköm szerint nem merök reá felelnöm. Mert hihetöm, hogy semmi nem volt intök szerint, mint mostan minekünk vagyon. Mikoron azért éhen-szoméhon letelepödtének volna, az édes Sziz Mária napkelet felől, József kedég napnyugotra, távoldad helyet választának magoknak, miért szent jelenetnek miatta Istennek akarátját tudják vala, imádságra adák magokat. Ó, áldott Krisztus Jézusban szerelmes atyámfiak, vegyétök itt ájtatus szívetekben, miképpen az édes Isten-szilő sziz leány, kegyes és szeplőtlen anya, Mária különb-különb indulatját érzi vala szent méhében az isteni magzatnak, kiből semmi nehézségöt, semmi fájdalmat nem érezvén, de nagy isteni édesség szállja vala meg szívét, lelkét, szép illat ő érzékenységet.²⁶

Mert mihent Mária megérzé méhében lenni a Krisztust, ottan nagy késértet és keserőség szálla reá, hogy ötet József paráznának véli és e gyermek miatt öneki el kelle-

26 *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, kiad. MADAS Edit, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985), 98.

ne veszni. Mely félelemben mikor nyavalyás sokat sírna, elég sok törődése volt az ő magzatjának is a sok szöpögés miatt még ott méhében is. Mihent kedig abból az Űristen megkönnyebbitötte volna őket az angyal szava után, Lukács II., ottan íme más nyavalyájok érkezék. Mert Quirinius császár parancsolatjával készeríté, hogy Názáretből Betlehembe, messze földre mennének. Nincs kedig arról bizonságunk, hogy szeke-
rek, avagy számárok, vagy egyéb barmok volt volna, hanem szegénségekhez és egyéb nyavalyájokhoz képest vélhetjük, hogy csak gyalog kellett oda is indulniok. De akár szé-
kéren, akár gyalog, terhesen tizenöt mélyföldnyire indulni nemde nagy törődés-e? Mind az anyának, s mind a gyermeknek, hideg, téli időben kedig, még karácson havában? Kik
míg oda Betlehembe mendegélnének, addig a sokaság annyira elfoglal minden helye-
ket, hogy sehol egyéb helt nem találunk egy hideg istállónál. Hiszed-é, hogy eleget nem futosott nyavalyás József is, hogy avagy csak egy kis füstös szobácskát kaphatna? [...]

De így rendelte vala Isten, hogy az ő fiának e földön csak annyi helye se legyen, mint a madarak fészke, avagy a rókák lika. De az embereket tekintvén, nagy irgalmatlanság és kegyetlenség volt ez, hogy látván az nehézkes asszont, helt nem adtanak nekik. Kik bi-
zony drága személt fogadtak volna be házokba, és meg is füzette volna. Azért vegye min-
den eszébe, hogy nyomorult előtt is ne rekesszék be házokat.

Midőn kedig eljött volna a Mária szülésének ideje: íme nincs nyavalyásnak sem jó szomszédasszonya, sem esmerő barátja, aki bábálkodnék mellette; nincs meleg vize, sem gyenge gylcsruhája, hanem posztócskával ő maga bepólálá ötet és a barmok jászlába, a szalma közibe fekteté.²⁷

Mindkét prédikációban alaposan kimunkált teológiai okfejtés után jutunk el a csúcspontot jelentő narratív részhez. Az *Érdy-kódex*ben a karácsonyestére szánt szöveg kapcsolódik a hajnalban elmondotthoz. Abban az a kérdés állt a középpontban, hogy miért nem kételkedett József egyetlenegy percig sem, még a Szentléleknek álmában való megjelenése előtt sem Mária tisztaságában, s miért nem kérdezett rá a történetekre hit-
vesénél egyetlen alkalommal sem. Az egyházatyákat is felvonultató okfejtés szerint József már az álm előtt tisztában volt azzal, hogy Mária egy nagy isteni terv részesévé vált, s ebből a belátásból adódó nagy „lelki tisztelőtös szemérmesség” tartotta őt vissza a tudakozódástól. Mária pedig több egyházatya szerint azért nem beszélt erről, hogy beteljesedjék az írás, amely szerint Erzsébetnek kellett világgá kiáltania, hogy „áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse”. Így aztán a folytatás az esti prédikációban is Isten bölcsességének bemutatásával kezdődik. A Szentháromság második személye az alázatosságot példázva született meg gyermekként és szegényes körülmények között. A gyarló emberek ugyanis nem merészeltek volna fohász-
kodni hozzá, ha királyi felségként jött volna el. Ezért született meg a mennyei szent ud-
var helyett istállóban, szamarak és ökrök között. Gyermekként jött el a világra másfelől azért is, hogy a „hamarságos engesztelés”-t példázhassa, hiszen a gyermekek köztudot-
tan könnyen megbocsájtanak. Így jutunk el az Octavius császár elrendelte népszám-

27 HELTAI és BORNEMISZA, *Művei*, 676–677.

lálásig, amely természetesen azért következett be, hogy a szent családnak Betlehembe kelljen mennie. Mária az írást nem ismerő Józseffel ellentétben tudta ezt. Ezen a ponton metszettük ki idézetünket.

Az alázatosság mozzanata szerepel jóval biblikusabban Lukács evangéliuma mellett Pál apostolnak a Tituszhoz írott második levelére (2, 11–15) is támaszkodó Bornemisza-prédikációban is. Előbb a páli levél Isten irgalmas szeretetéről szóló „rövid értelmé”-t olvashatjuk, majd Lukács evangéliumának értelmezését kapjuk, amelynek során a különböző szereplők és cselekedetek aktualizáló tanulságait fejti ki. Augustus császár uralkodásának idejétől kezdve mindennek a történeti háttérét is feltárva fejti ki az isteni gondviselés működését. Így a császár ugyan saját érdekéből, az adók behajtása végett rendelte el az összeírást, de valójában azt a célt szolgálta, hogy beteljesedjék a Megváltó megszületésére vonatkozó prófécia. Folytonosan aktualizálja is a történeteket: így a török császárnak is csak az adóra van gondja, ám az adó felett érzett örömben megengedi, hogy hirdessék Krisztus ígését. A minden bizonnyal a világi fejedelmek kegyetlensége miatt Názáretbe menekült József és Mária mostani engedelmes Betlehembe vonulása sem jelentés nélküli, figyelmezteti a mostaniakat a világi fejedelmeknek való engedelmességre. Különösen részletező Krisztus alázatos születésének magyarázatában. A felsorolt öt pont (minket urakká és szabadossá akart tenni, megjelenti a világ múlandóságát, gazdagot és szegényt sem akart magától elidegeníteni, alázatosságra akart tanítani, a békétűrés példája akart lenni) közkeletű teológiai megoldásokat ad, ám kifejtésük Bornemiszára nagyon jellemző, nyelvileg is erős aktualizálással történik. Ebben az értekező és tanulságokat rögzítő kontextusban jelenik meg az a narratív részlet, amelyet felidézünk.

A hasonlóság mellett fontos különbségek is kimutathatók a két idézett részlet között, ám mindenekelőtt szögezzük le, hogy a bibliai helyek narratív kiegészítését Bornemisza speciális képességének tartó Nemeskürty²⁸ nem figyel fel a rokonságra, s az *Érdy-kódex*ből csupán a hajnali mise exordiumát idézve azzal intézi el a dolgot, hogy „érzelmes, rajongó szöveg ez, a szavaknak nem annyira logikai értelme, mint inkább a muzsikája számít”.²⁹ Szerintünk többről és másról van szó, s mivel már többen felfigyeltek arra, hogy néhány fontos mozzanat (apokaliptikus elképzelések és hangoltság, Isten a törököt a magyarság bűnei miatt küldte az országra) tovább él a reformáció világában, talán még a legalább közvetett hatás sem zárható ki. Természetesen azt nem mernénk állítani, hogy Bornemisza ismerte ezt a szöveget, arra viszont talán gondolhatunk, hogy létezhetett egy olyan prédikációs köznyelv, amely még hozzáférhető volt a reformátorok számára is. Az erre a kérdésfelvetésre bátorító mozzanatok még szaporíthatók is lennének, hiszen a sokak által méltatott késő középkori édességes stílus felől nézve talán nem érdektelen, hogy Bornemiszánál s bizonyosan másoknál is a spirituális elmélyülés és gondolkodás mindig édességes dolog.

Bár az evangéliumi történet hasonló mozzanatokkal egészül ki mindkét szerzőnél, Nemeskürtynek abban persze igaza van, hogy más eszmények működnek a szövegfor-

28 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 80.

29 Uo., 55.

málás háttérben. Szembeötlő, hogy idézeteink közül a késő középkori részlet erősebb kontrasztban áll a szövegkörnyezet skolasztikus okoskodásával. Az idézett rész finom retorizáltsága, aposztrophékban gazdag kiszólásai az együttérzés megteremtésére törekednek, s így a tanítási szándék szinte teljes mellőzésével képesek megjeleníteni a mély kegyességet árasztó epizódot, vagyis szinte kiszakítják a tudóskodó szövegkörnyezetből. Ezzel szemben Bornemisza éles részletekben gazdagabb (szekér, szamarak, szomszédasszony, meleg víz) leírásának átütő erejét tompítja a teljes prédikációban is a szöveg védelmére kelő okoskodás és a beszélő szakszerűségét folytonosan megmutató magyarázatás (miért volt népszámlálás, milyen távolságot kellett pontosan megtenniük stb.) és főleg a folytonos aktualizáló tanítgatás, hiszen az idézet utolsó részében szereplőt még egy marginália is megerősíti: „*Isten tanácsa. – De te azért szállásadó légy.*”³⁰ Ennek ellenére nyilvánvaló az alkotásmód rokonsága, az evangéliumi történet által felkínált lyukak, üresen hagyott helyek kitöltése az elképzelhető körülményeket megjelenítő újabb részletekkel, a szereplők belső mozgatóit feltáró elemekkel.

2. Közelítés az Ördögi kísértetekhez

Az evangéliumi szövegek ilyen kezelésével szakít az *Ördögi kísértetek*, amely az újabb megközelítések szerint is szerzőnk legjelentősebb prózai munkája. Egyetértés ezen kívül csupán a keletkezésének körülményeit illetően van, hiszen Schulek Tibor,³¹ Eckhardt Sándor, valamint Nemeskürty egymásra épülő írásai rekonstruálták, milyen nyomasztó lélektani helyzetben született és jelent meg előbb posztillái negyedik kötetének részeként 1578-ban, majd szinte vakmerő lépésként önállóan is 1579-ben. Ezen kívül nem tárgyaljuk részletesen azt sem, hogy miképpen van jelen a műben az a társadalom- és erkölcskritikai nézetrendszer, amelyet Bornemisza korábbi műveiben is kimutattak a kutatók. Ebben a kérdéskörben már markánsan eltérő álláspontokkal kell számolnunk. Nemeskürty 1984-es könyvében általánosságban ugyan, de reagált művei fogadtatására, s arról beszélt, hogy nem sikerült 1959-es könyvével átvinni a tudományos köztudatba azt a meggyőződését, hogy írónk a feudális önkény sokrétű bírálatában példátlanul messzire ment, „a kor általános európai felfogásához képest haladóbb és előbbre mutató nézeteket képviselt”.³² Ezzel szemben Pirnát nagy hangsúllyal szolt arról, hogy szociális indíttatású merész lépései elképzelhetetlenek lettek volna a szorongatott helyzetekben is segítséget adó főúri támogatás nélkül, s külön is kitért arra, hogy szuperintendenciájának határai „addig terjednek, ameddig az egymással rokonságban lévő Salm és Thurzó famíliák, s még néhány velük baráti, vagy atyafiságos kapcsolatot fenntartó nagyúr latifundiumai”.³³ Másfelől szerinte a társadalomkritika élet jelentősen letompította, hogy a szerzői meghasonlás egyik okaként a szexualitás sze-

30 HELTAI ÉS BORNEMISZA, *Művei*, 676.

31 SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter (1535–1584): A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, A Keresztyén Igazság könyvtára (Sopron–Budapest–Győr: Keresztyén Igazság, 1939).

32 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 153.

33 PIRNÁT, „Bornemisza Péter”, 46.

repel, ami abból adódott, hogy Bornemisza nehezen élte meg a túlfűtött beállítottsága és a szigorú vallásos-morális elvei közötti ellentmondást. Így a mű egyfelől érvanyagot adott a katolikusoknak a protestáns lelkészek romlottságáról, másfelől sokak számára minden további üzenetet hajazó botránykrónikává vált.

E kérdéskörök árnyalt bemutatása azonban a reformáció jegyében szerveződő korábbi nemzedékek és csoportosulások alapos számbavételét igényelné, s ez most nem lehet célunk. Most tehát szorosabban vett irodalomtörténeti szempontból, a szöveg-szerveződés, a műben érvényesülő retorikai eljárások, a beszédhelyzet és az ezekre vonatkozó önértelmező reflexiók szempontjából fogalmazunk meg zömmel eddig figyelmen kívül maradt észrevételeket arról a szövegkorpuszról, amely – mint láttuk – egyszerre viselkedik prédikációként, s tér el legalább abban a műfaj megszokott felépítésétől, hogy egyetlen egységében sem bibliai textus a kiindulópontja.

Pirnat Antal joggal észrevételezte, hogy ez az eltávolodás az *ars praedicandi* előírásaitól és a szokásos gyakorlattól a kompozíció felbomlását eredményezte. Ez nem csupán az egyes egységek belső szerkezetében ragadható meg, hanem a mű egészében is. Szerzőnkben folytonosan igény támad gondolatmenetének előzetes rögzítésére, majd egyes részletek summázására, s ezeket a reflexiókat gyakran „szép tanítások” is megterhelik. A folytonos reflexiók nagyon erős jelenléte figyelhető meg már a két nagyobb egységből álló mű kezdetén is, hiszen a cím páratlanul hosszadalmas, csaknem egy oldalnyi magyarázata után *Előljáró szó*, majd mindkét nagy egység tartalmának ismertetése következik. Ez esetenként egy-egy bekezdésnyit is kitevő terjedelmű pontokba szedve summázza a mondandót, s ezek a summázatok kis változtatással ott állnak minden kisebb egység élén is. A második rész elején megismétlődik az összevont tartalmi ismertetés, így tehát az összegzések egy részét háromszor közli a kiadvány. Ennek ellenére bajos lenne könnyen áttekinthetőnek tekinteni a művet, hiszen még további belső tagolást is érvényesít, s ezek jellege és terjedelme nagyon eltérő lehet.

Az *Ördögi kísértetek* ugyanakkor némi jóindulattal keretes szerkezetűnek is mondható. A hosszadalmas belső cím után ugyanis *Az ördögi testi, világi és haláli kísértetekről* címmel egy *Előljáró szó* olvasható, amely párhuzamba állítható az egész könyv utolsó és roppant fontos *Hasznai ez sok összelegyedett, jó, gonosz, rút, szép históriáknak* címet viselő, talán konklúciónak is nevezhető egységével. Az *Előljáró szó* első mondatát – „Ez ördögi kísérteteket nem annyira írtam az gyengőkért, mint azokért, kik magokat felöttébb nagy szenteknek, nagy erőseknek vélik”³⁴ – a következő bekezdés eleje pontosítja azzal a kijelentéssel, hogy „az értelmesek olvassák meg, mert főképpen az ő kedvéért írtam”. Hogy kik az értelmesek, azt egészen pontosan azonban csak az utószóából, annak is *Az nagy bölcséről* című alfejezetéből tudjuk meg. Itt a Biblia ebben az összefüggésben legtöbbet idézett helyére, a Korintusiakhoz írott első levél második fejezetére hivatkozva fejt ki, hogy az értelmes keresztények nem a jeles deákok és filozófusok vagy az okosság szerint való bölcssek. A testi (világi) és az isteni bölcsesség ismert szembeállítását történik meg tehát, vagyis míg az előbbi birtokában lévők, lett légyenek bár olyan bölcssek, mint Cicero, Arisztotelész, Platón, Homérosz, Hérodotosz és Vergi-

34 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 14.

lius, valójában csupán okos vakok, addig az utóbbi letéteményesei Ádámtól Szent Jeromosig a szent atyák voltak. Mindez persze eredetivé akkor válik, amikor a lista kiegészül a „mi időnkbeli tanyítókkal”, Lutherrel, Melancthonnal és Kálvinnal, majd így folytatódik: „És ezek után jámbor, tanyító prédikátorok, eszes urak, parasztok, férfiak és asszonyok voltak, vadnak is.”³⁵ Művének tehát az utószó szerint ilyenek a címzettjei, lett légyenek azok akár deákok, akár parasztok, vagy más megfogalmazásban: akár okosak, akár együgyűek. A leginkább figyelemre méltó itt természetesen a jók táborának nyitott, urakat és parasztokat, férfiakat és nőket egyaránt felölelő felfogása. A nevek persze világosan jelzik, hogy meddig terjednek a számára elfogadható protestantizmus határai, majd a leghatározottabban kinyilvánítja azt is, hogy kik nem tartoznak műve címzettjei közé:

Az féléket kedig, mint Pilátus, Kaifás, az farizeusok, pápa az ő sok rebegő békáival, kik álnokul hazugságokat keresnek az igazság ellen, én is nem bölcseknek, hanem vakoknak tartom, a' mint az ÚR mondja: vakok vakoknak vezéri. Kiket nem is tanyítok...³⁶

Az erősek próbáit bőbeszédűen csoportosítgató és ezek fajtajairól közhelyesen értekező előszóból nem válik világossá ez a koncepció, illetőleg az ottani gondolatmenet a vitézkedni nem akarók ostromozásába torkollik, ahol viszont azok csoportjához jutunk el, akik nem vakságuk, hanem erkölcstelenségük okán nem méltók figyelmére:

Ez féléket az önnön gonosz szokásuk izgat és vonson az bűnre, sőt ő magok kerestengeresik és szeretettel futják és ki sem kívánkoznak belőle. Ilyek voltak, az kik az vízözönbe és Szodomába veszték. Ilyek sok bálványozó paráznák, sok tolvajló és dúló latrok, sok nyúzó-fosztó tisztartók és urak, sok dőzsölő részegesek, sok megvakult undok pogánok. Kiket ugyan pórázon hordoz az ördög, mint tulajdonát.³⁷

Megengedi, hogy olykor ők is tisztulást keressenek magoknak,

de pogán és bolond módra vagy testek metélését, mint az Baál papjai Illyés és Dániel idejében, vagy esztelen böjtölést, vagy mise áldozatját, vagy oly bolond gyónást [tettek] [...]. Ilyek azok, kik az vízhintéssel, az sűgő és előszámláló gyónással azért élnek, hogy több szabadságok legyen a bűnre.³⁸

Mint láthatjuk, végeredményben ez az út is oda vezet, mint az előbb említett, s nem marad el az indulatos ostromozás sem. Szerencsére az előljáró beszéd nem itt fejeződik be, hanem a fikció szerint legalábbis egyik barátja tusakodásának megjelenítésével. Ez az eddigi szakirodalomban joggal méltatott részlet szájbarágós didaksztiztól mentesen ké-

35 Uo., 223.

36 Uo.

37 Uo., 19.

38 Uo., 19–20.

pes megjeleníteni azt a tézist, hogy olykor az isteni bölcsesség letéteményesei sem tudják megsegíteni a gondviselő Isten tagadásáig is eljutó embert.

Mivel a későbbiekben nem foglalkozunk az egyes részleteknek a kompozícióban elfoglalt helyével, szögezzük le, hogy Nemeskürty István szövegértelmezései közül azokkal tudunk leginkább egyetérteni, amelyek az első prédikáció *Mostani lött példák* című egységére vonatkoznak. Még talán azt a megállapítást sem tartjuk túlzásnak, hogy magyar nyelven itt olvashatunk először irodalmunkban belső lélektani és lelkiismereti problémákat és vívódásokat finom részletmegfigyelésekben gazdagon megjelenítő szövegeket. Hasonlóan erős részlettel találkozunk a harmadik prédikáció *Nagy gondolatok* című alfejezetében is, jöllehet maga a prédikáció aránytalanul hosszú, s terjedelmét megnöveli azoknak a deák nyelven írott céduláknak és feliratoknak a közlése, amelyekkel a fikció szerint egy lelkiismeretes prédikátor teletűzdelte környezetét, hogy ezek tántorítsák el a bűntől. A záró megjegyzés szerint egy nagy könyvet is kitenne, ha ezek mindegyikét közölni akarta volna, s ebben nem is nagyon kételkedik az olvasó.

Az első rész legkompaktabb egysége kétségtelenül a negyedik prédikáció. Bár nem rendelkezünk azzal a képességgel, hogy olvasásakor Nemeskürtyvel együtt érezzük a reneszánsz ember életörömét és gyönyörűségét. A táncmulatság leírásakor is nehezen tudunk elvonatkoztatni az erkölcsi inteletmtől. Ám az kétségtelen, hogy az érzék-szervek működésének leírásakor korábban ismeretlen területen próbálta ki sikeresen a magyar nyelv értekező erejét. Ez a nyelvi teljesítmény még akkor is figyelemre méltó, ha előmunkálatok híján nem tudjuk egészen pontosan, hogy milyen mértékben függ a szöveg Melanchthon *Commentarius de anima* című művétől, amelyet forrásként már Eckhardt Sándor megnevezett.

A szokásosnál tömörebb azoknak a serkentéseknek a bemutatása is, amelyekkel meg kell küzdenünk.

Az alcím szerint a régi és új kísértésekről históriákat és lött dolgokat tartalmazó második rész szerkezete a csoportosító igyekezet ellenére nehezen áttekinthető. Az indítás időrendet ígér, s az első négy rendben az apostolok halála utáni időszakban élő s a bálványozástól és egyéb vétkektől még mentesnek tartott jeles emberek életéről olvashatunk, s az ötödik rendtől váltják fel ezeket kortárs történések. Nem vitás, hogy ezt a terjedelmes és *De vigilia Christianorum* címmel rövid latin nyelvű betétet is tartalmazó ötödik részt tarthatjuk kulcsfontosságúnak. Hiszen előbb *En látásom* alcímmel olyan dolgokat ír le, amelyeknek szemtanúja volt, majd Tardoskeddi Szerencse Benedekné bájos imádságai s további épületesebb, szép tanulságokat tartalmazó történeteken keresztül eljutunk a magyar vallomásos próza történetében méltán kiemelkedő fontosságúnak tartott *Rajtam történetekről* szóló részhez.

A roppant terjedelmes hatodik és utolsó rendben aztán tematikus csoportosításban jönnek a történetek, ám a témákat nem egy szempont jelöli, s nincs az így kijelölt kisebb egységeken belül időrendi csoportosítás sem. Nemeskürty István emelkedő tendenciát vél kirajzolódni, amely szerint először a Manlius és Maior démonológiai antológiáiból átvett történetek dominálnának, s a fejezet végére kerülnének többségbe a nem könyvekből, hanem közvetlen vagy közvetett módon szerzett élményekből táplál-

kozó, terjedelmesebb és jobban kimunkált történetek. Ennek meglétét a *Szeredi csudálatos nagy dolog*,³⁹ *Az ki nem szentelte az ünnepet*,⁴⁰ *Főúr és felesége dolga*⁴¹ margináliákkal ellátott történetekkel igazolja, s az új minőség születését azzal is jelzi, hogy elbeszélésnek, illetőleg novellának nevezi őket. Aligha indokolható ez az eljárás, hiszen nyoma sincs Bornemisznál ilyen megkülönböztetésnek, ám kétségtelen, hogy a hatodik rend második feléből még további ilyen részletesen kibontott narratívát tartalmazó s az előljáró szóban és az első részben szereplő mostani lött példákhoz hasonlóan jól megformált történetek lennének idézhetők. Ám ezek nem képeznek külön egységet, hanem a rövid, két-három soros, olvasott és/vagy hallott epizódokkal felváltva szerepelnek a kompozícióban. A novellákban kicsúcsosodó szerkezet kimutathatóságát az is megnehezíti, hogy az utószó előtt *Ez egész világon való császárok és magyarországi királyok nevezeti* címmel egy világkrónika áll a szövegben, amely Eckhardt szerint eredetileg talán az ifjú Török István számára készült feljegyzés lehetett, s komoly szerkesztésművelői gyengeségről „tesz tanúságot: az *Ördögi Kísértetek*be semmiképp sem illik bele”.⁴² Nemeskürty ezt azzal mentegeti, hogy Johann Carion világkrónikájának készülő fordítását jelentette be így módon, de a szerkezet kibillenését ez a magyarázat nem szünteti meg.

A szerkesztésművelői nehézséget talán összefüggésbe hozhatjuk az anyag mindent elöntő burjánzásával, amely szerzőnket folyamatosan foglalkoztatta, írói reflexiói leggyakoribb témáját jelentette. Annyi anyaga van, mondja több helyütt, hogy „sok bölcsek mondásával, sok históriákkal és az szent írással egy nagy ház betelnék azokkal az könyvekkel...”.⁴³ Máskor nem egyemberes feladatról beszél: „Százezerféle dolgait jelentötte meg az Úristen ugyan szemlátomást is az ördögnek, kikről sem írni, sem szólani egy ember nem győzne”,⁴⁴ de a legbeszédesebb talán az a nyilatkozat, ahol a fozozás eszközével élve szól a vállalkozás roppant nehézségéről:

Kétezer históriáknál többet írhatnék minden parancsolat ellen, minemű undok és utálatos bűnökbe és az bűn után minemű röttenetes veszedelmekbe kevert be sok rendbelieket az ördög. Tízezerféle bálványozásba, tízezerféle isteni káromlásba, Isten neve és ünnepe törésibe, hamis és istentelen esküvésbe, szülék ellen való sokféle bűnökbe, sokezerféle gyolkosságban, szántalan kegyetlenségben, külömb-külobmbféle lopásokban, csalárdságokban, éktelen szörnyű paráznaságokban. Százezer hazugságban, garázdálkodásban és csélcsapó, képmutató csalárdságban. Mondok mindezekbe mint kevert be sokakat, nagy császárokat, fő-fő papi fejedelmeket, nagy pápákat, kardinálokat, pispekeket, vitézeket, nemeseket, parasztokat, prédikátorokat, firfiakat és asszonyokat. És az undok bűnök mi-

39 Uo., 212.

40 Uo., 172.

41 Uo., 203.

42 Uo., 283.

43 Uo., 159.

44 Uo., 146.

att őket mely nagy szégyenekbe és veszedelembbe ejtegette. Mondom, ezekről írnom ten-
geri dolog volna.⁴⁵

Meg akart azonban felelni a feladatnak, s ez a minél többet leírni és megjeleníteni aka-
rás nyilván valóban keresztezte a világos és átlátható szerkezet megvalósítását.

Már ezekből az idézetekből is látható, hogy a történeteknek ez a „tengeri” gazdagsá-
ga nála összefügg a nyelvi gazdagságnak (*copia verborum*) a humanistáknál oly fontos
megvalósulásával. Ez ebben az írói műhelyben az egymás mellé rendelt s ezért végtelen
hosszúságúra növelhető szinonimasorozatok kedvelésében nyilvánult meg, amire elég
lenne csak az iménti idézet folytatását adni („Mert nekünk sem tekintetünk, sem hallá-
sunk, sem szaglásunk, sem tapasztalatunk, sem szólásunk, sem gondolatunk, sem éte-
lünk, italunk, járásunk, sem imádságunk, sem tanulásunk, sem aluvásunk, sem szán-
tásunk, kapálásunk, kereskedésünk, hadakozásunk, se semmi dolgunk nincs ördögi
kísírtet nélkül, csak egy szempillantásban is”),⁴⁶ de idézzük fel azt a helyet is, amely a
szakirodalomban először Halász Gábort⁴⁷ emlékeztette Rabelais prózájára:

Rakvák vagyunk irigységvel, haragval, gyűlölséggel, bosszonkodással, gyolkossággal,
paráznasággal, civakodással, henyéléssel, tobzódással, részséggel, lágyasággal, kevély-
séggel, álnoksággal, csalárdsággal, ragadozással, rágalmozással, csúfolással, szitokkal,
átkozódással, panaszzal, gonosz kívánságokkal, gonosz gondolatokkal, úgy annyira,
hogy mind házukba, mind asztalnál, ágyba, mind kívül az városba, az mezőbe, az úton,
csak bünt gondolunk, bünt futunk, bünt szólunk, szüntelen minden szempillantásba.

Az itt megnyilatkozó világszemlélet természetesen több fényévnyi távolságra van a
francia íróétól, ám a nyelvi bőségnek és ezen belül a szinonimáknak föltétlenül nagyon
hasonló hódolói.

Nemeskürty az imént említett jól megformált történeteken fellelkesülve a követke-
zőképpen fogalmaz:

Kérem az olvasót, lapozza fel ezután a Manlius- vagy Maior-féle kiadványból átvett his-
tóriákat. Az ördög viczorog ránk minden sorból. Bornemisza kis történeteiben viszont
az ördög csak mint erkölcsi absztrakció jelenik meg.⁴⁸

Megismétli itt azt, ahogyan a mű elemzésébe még 1959-ben belevágott. Ott arról beszélt,
hogy Bornemisza minden középkori babonától mentesen a bennünk szándékunktól
független, többnyire rossz irányba ható cselekvési ösztönt nevezi így. Úgy gondolom,
nem kell hosszan bizonygatni, hogy bár valóban vannak olyan történetek, amelyekben
nem viczorít az ördög, a könyv egésze ellentmond ennek a modernizáló értelmezésnek.

45 Uo., 162–163.

46 Uo., 146.

47 HALÁSZ GÁBOR, „Magyar humanisták”, in HALÁSZ GÁBOR, *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, 76–81
(Budapest: Magvető Kiadó, 1981).

48 NEMESKÜRTY, *Bornemisza kísértései*, 123.

Ellentmond ennek a démonológiai traktátusokba illő gondolatmeneteket is tartalmazó első két prédikáció az első könyvből, de néhány helyen teoretikus igénnyel is megfogalmazza, hogy az ördög több, mint testünk „nagy kényes nyughatatlansága”, azt csalárdul kihasználó dolog.⁴⁹ Lehet, hogy nem mindig látható úgy, mint a prófétákon, apostolokon és Krisztuson, de nagyon tévednek azok, akik „csak bennünk termett természetnek vélik.”⁵⁰ De hát sok helyet idézhetnénk arra, hogy bizony ő nagyon is látta az ördög „hagyigálásait”, egyszer majdnem el is találta, de csak a mellette ülő szolgabíró szenvedte meg, nem is beszélve aztán arról, hogy hány olyan emberrel volt dolga, akiket angyal vagy más képében, kristályból és kehelyből szólított meg. Az is kétségtelen, hogy 16. századi kortársainak zöme osztozott vele ebben, s széles körű jelenlétéhez nem kellett föltétlenül zsarnoki elnyomás alatt élni, amint ezt Nemeskürty Németalföld és Magyarország helyzete között elistetett analógiát teremtve állítja az ördög 16. századi jelenlétéről írott fejezetben.

Nem érdektelen viszont tudnunk, hogy voltak olyan szerzők a 16. században, akik valóban közelebb kerültek egy modernebb felfogáshoz. Nálunk tudomásom szerint a 16. században magyar nyelven Karádi Pál, az 1570-es években Simándon, majd Temesváron és környékén tevékenykedő antitrinitárius prédikátor értekezett erről ebben a szellemben kéziratban maradt Apokalipszis-kommentárjában.⁵¹ A hetedik fejezet első verseit értelmezve fejtette ki, hogy ártó angyalok nem léteznek. Nyilatkozata szerint erről másutt – talán egy ezzel a kérdéssel foglalkozó külön értekezésben – részletesen írt. Itteni szavai szerint a Szentírással nem igazolható az a nézet, hogy a pártütő angyalokat Isten ördögökké változtatta. Ez az elképzelés szerinte a Valentinianus és Cerdo által képviselt dualisztikus eretnokség ellenében alakult ki, mégpedig oly módon, hogy az Istennel egyenrangú ősgonosz fogalmát alakították át lázadó, majd a mélybe vetett angyallá. Ennek azonban nincs szentírásbeli alapja, hiszen az angyalok természetük szerint csak jók lehetnek, Isten udvarában ugyanis gonoszok nem tartózkodhatnak. Csupán arról van tehát szó, hogy bizonyos angyalok Isten büntető parancsait teljesítik. A műben elszórt további megjegyzések arról tudósítanak, hogy Karádi szerint az ördögök nem mások, mint hamis tanításokat képviselő emberek, s ezt a *daemon* szó eredeti jelentése is alátámasztja, hiszen eredetileg mindentudót, bölcsét jelentett, negatív, rosszra utaló jelentése csak később alakult ki, miután az emberek nem tudtak helyesen élni a világi bölcsességgel. Így aztán a magyarok már ezzel a nézettel találkoztak, s ezt ördögnek, láthatatlan és foghatatlan gonosz léleknek nevezték el. Ebből eredeztethető aztán a pápista szerzetesek ostoba elképzelése, akik kezes, lábas, füles, farkas, „cholnok orrú”, oroszláncarmú és -farkú ördögöket festettek. A Szentírásban olvasható kifejezések (sárkány, bestia) nem mások, mint kegyetlenségének képes beszéddel való

49 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 107.

50 Uo., 160.

51 *Apocalypsis Beati Joannis Apostoli et Evangelistae: az János Apostolnak és Evangélistának mennyei titkoknak látásáról való könyvének magyarázatja Fejérvári Karádi Páltól 1580 esztendőben [...]*, az OSZK-ban őrzött legteljesebb 17. századi másolat jelzete: Fol. Hung. 199. A további másolatokról és a kutatás jelenlegi helyzetéről: TÓTH F. Péter, „Az ismeretlen Karádi Pál margójára”, *Magyar Könyvszemle* 123, 1. sz. (2007): 22–143.

kifejezései. Karádi különös figyelmet szentel a *serpens antiquus*, azaz a régi kígyó kifejezésnek. Pliniusra támaszkodva fejti ki, hogy ez ugyanaz, mint a sárkány, hiszen tudott, hogy a homoki sivatagokban élő több száz éves kígyókból lesznek a sárkányok. Tévednek tehát azok, akik a *régi kígyó* kifejezést Ádám kígyójára magyarázzák. Az antitrinitárius szerző nem fejti ki, hogy akkor mit is kell gondolnunk az Évát, illetőleg Ádámot megkísértő kígyóról, de teológiájának egészéből az következik, hogy Jacobus Palaeologushoz és követőihöz hasonlóan ő is a bűnbeesés történetének metaforikus értelmezésére hajlott.

Karádi 1580 táján írott és kéziratban maradt művével minden bizonnyal sohasem találkozott Bornemisza. Nem biztos azonban, hogy valamiképpen nem szerzett tudomást arról, hogy ilyen felfogások rendre előkerültek az európai heterodoxia különböző csoportjaiban. A velencei spiritualisták és anabaptisták tévtanaiból az inkvizíció elé került tézisek között szerepel, hogy Isten által teremtett angyalok nem léteznek, ők különböző feladatokra kirendelt szolgák. Az ördögökre vonatkozót pedig célszerű szó szerint idézni: „Nincs más ördög, mint az emberi okosság, az a kígyó, aki Évát kísértette meg, nem más, mint az emberi okoskodás, amint Pál mondja a rómaiakhoz írott levélben.”⁵² Természetesen merész lenne azt állítani, hogy Itáliában találkozott ilyenekkel. Tudjuk azonban, hogy Melius cáfolóirata szerint valami hasonlót mondhatott Arany Tamás is Debrecenben,⁵³ akiről viszont tudott semptei prédikátorunk, de az is igaz, hogy nem ezt a tanát bírálja, hanem azt, hogy a közvetlen isteni kinyilatkoztatás útján jutott tanai birtokába.

Ígéretesebbnek látszik viszont ebből a szempontból Alvinczi György semptei látogatása. Az *Ördögi kísértetek* ugyanis megemlékezik arról, hogy Dávid Ferenc kolozsvári iskolamestere néhány napot eltöltött nála, majd ezt követően vett részt egy élet-halálra zajló, főbenjáró hitvitán, amelynek végén vesztesként a török felakasztatta. Írónk azzal az intellemmel zárja az epizódot, hogy „nem jó játszódni Istennel”.⁵⁴ Korábban érveket próbáltam hozni arra, hogy a nagyharsányi hitvita nem ilyen feltételekkel zajlott le, s hogy Bornemisza kommentárja erősen elfogult. Ezeket s a látogatás 1573-as időpontja melletti megfontolásokat most nem ismétlem meg,⁵⁵ Ha az időpontban igazam van, akkor azt is elmondhatjuk, hogy Alvinczi elindulása előtt kollégája volt Johann Sommernek, aki valamikor 1570 elejére tehető kolozsvári tevékenységének nyitányaként belekezdett Jacopo Aconcio *Satanae Stratagemata* című művének aktualizáló átdolgozásába. A Sátán fortélyairól szóló értekezés nagyon izgalmas látélet a felekezetekre szakadt Európáról, s a megoldást a hajszaálhasogató dogmatikai vitákba belemerevedett pap-

52 Pietro MANELFI, *I costituti di don Pietro Manelfi*, a cura di Carlo GINZBURG, Biblioteca del Corpus reformatum Italicorum 2 (Florenz–Chicago: Sansoni, 1970), 28.

53 Közölve: MAKKAJ László, „Méliusz és Arany Tamás: Első vita a szentháromságtagadással”, in *Studia et Acta Ecclesiastica: Tanulmányok a református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből 3 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Irodájának Sajtóosztálya 1973), 405–422.

54 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 189.

55 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és reformáció 25 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 49, 96.

ság hatalmának korlátozásában keresi. Mint Pirnát Antal kifejtette, Acontius és nyomában Sommer átdolgozása elismeri ugyan a Sátán személyes hatalmát (kevésbé radikális tehát, mint a fentebb említett velenceiek), ám azt is megállapítja, hogy az egyes gonoszítottak esetében nem dönthető el: mi következik az emberi természetből, s mi az ördög közvetlen beavatkozásának eredménye.⁵⁶ Így aztán a kialakult helyzet és a teen-dők részletezése során nála sohasem lép fel az ördög érzékileg is megragadható formában, különös természeti jelenségek vagy csodák előidézőjeként, nem is beszélve a Sátán „hagyigáló” vagy kezes-lábas, füles-farkas megjelenéséről. Ebből az iskolából érkezve hasonlóan vélekedhetett tehát Alvinczi is, s ebben az értelemben talán a vele lefolytatott eszmecsere is lehet a háttérben, amikor semptei vendéglátója élesen kikel azok ellen, akik az ördögöt a „bennünk termett természet”-tel azonosították.

Az elzárkózás ettől a modernebb felfogástól egyben persze azt is jelentette, hogy Karáditól vagy Sommertől eltérően neki nem kellett lemondania a kísértések életmozgásokban gazdag, érzékletes megjelenítéséről. Az a felfogás, amely számol a kénköves büzt árasztó ördög kiiktathatatlan, állandó és mindenütt való jelenlétével („házunkban, ágyunkban, asztalunknál, kívül jártunkba, utunkba, kocsinkba és mindenütt való nyughatatlan forgolódásiban, rút és utálatos ábrázatiba, röttenetes, álnok, csélsapó, hazug, gyolkos, torkos, parázna, kevély, ragadozó igazgatásiba, víznek, veteménnek és embereknek dögösítésében”⁵⁷), nyilvánvalóan hatásosabb eszköztárral rendelkezett a 16. századi ember megpróbáltatásainak megjelenítésében, mint a teoretikus megállapításokban gazdagabb radikális antitrinitáriusoknak a modern emberek világához kétségtelenül közelebb álló nézetei.

Mindenesetre, ha szóba is jött Semptén ez a kérdéskör, a házigazda szerint téveszméket hirdető s az Istennel megengedhetetlenül játszó vendég csak megerősíthette abban, hogy neki más úton, Pál apostol és Luther útján kell járnia. Egyik név említése sem lehet meglepő, jóllehet nem ebben az összefüggésben kerültek eddig elő. Az egyiknél az vált közismertté, hogy Bornemisza saját nyilatkozata szerint ugyanúgy kosárban ereszkedett alá egy bécsi nagy kőház ablakából, mint Pál apostol Damaszkuszban, míg Luther jelentőségéről inkább csak általánosságban szólt a szakirodalom, s okkal nagyobb hangsúlyt kaptak Melanchthon és a már említett antológiák (Manlius, Maior) szerzői. Pedig nem csupán az szerepel a szövegben, hogy miképpen látogatták meg a nagy reformátort az ördögök disznók, szerzetesbarátok és puskás emberek képében, hanem felidézi egy önvallomásnak is felfogható nyilatkozatát is: „az én sok kísértetim az oka, mert magamon mindeneket előszer megérzettem. Tehát sok száféle kísérteti voltak neki is [...], hogy az kik felöttébb kísérgetnek, azokat is tanyithatná.”⁵⁸ A folytatásban aztán az 1Kor 10,13 idézésével kiderül, hogy Pál apostol és Luther egyszerre előkép számára:

56 Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 22.

57 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 29.

58 Uo., 122.

Kikről azért emlékezem, hogy az Szent Pál szava eszünkbe jusson: Nem volt (úgymond) még türajatok kísértet, hanem csak emberi. Azaz: némelyekre csak annyi és afféle kísérteteket ereszt az Isten, a' kit az emberi természet is megbírhat. De némelyekre, kik nagy lelki merészséget és sok ajándékot vöttek, emberi erő föltt is...⁵⁹

Másutt arról beszél, hogy jóllehet Julius Salm és Thurzó Erzsébet kérésének ellentmondva nem hivatkozott soha arra, hogy „angyali látásból”, azaz különleges isteni ki nyilatkoztatás alapján szóljon, mert fél az ördög csalárdságától, ám valójában Szent Pálhoz hasonlóan az ördög sokszor megkísértette: „De titkon Szent Pálként ezerkép pen tapasztaltam meg, hogy rajtam vagyon.”⁶⁰ S persze itt van az a sokat idézett, de Szent Pállal nem mindig kapcsolatba hozott mozzanat, hogy Bécsben tanuló ifjú korában sok egyházi méltóság és maga a császár is próbálta elijeszteni a prédikálástól. „De mint Szent Pál és Jeremiás mondja maga felől: egyfelől félttem, másfelől égett a szívem, és talám az oldalomon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna.”⁶¹

Kevésbé tartja viszont számon a szakirodalom, hogy a mű célja és a választott beszédmód körvonalazásakor is támaszkodik Szent Pál tekintélyére. A kérdéskör körbejárását érdemes azzal kezdeni, hogy átfutjuk azokat a nyilatkozatokat, amelyekkel mentegeti magát azért, mert olykor latorságokról undok szavakkal kell szólnia:

Kérlek megbocsásd, hogy ezt is kimondtam.⁶²

Ezt is elég nehéz kedvvel írom némely csúfolók miatt. De az elrémült szívükért készerítetém megírni...⁶³

Mindezeket hogy jobban meggondolnák az értelmesek és megismernék, hogy nagy dolog az bűnnel való harc. Azért ím deákul is megírom, sok bölcsek mit jelengettek titkos értelemben, kiket én pór, paraszt és Grobián módra ki is fakasztottam, hogy megértésem akárkivel is.⁶⁴

59 Uo.

60 Uo., 131.

61 Uo., 181. Természetesen ide tartozik későbbi, prédikációi ötödik könyvében olvasható, s ezért csupán itt lábjegyzetben idézendő visszaemlékezése is: „Midőn az Negyedik részhez kezdettem volna, támaszta réám Isten titkon való ördögi kísérteteket, kiket csak igen kevés embernek mondtam, de azoknak is nem minden részét. Azok rajtam lévén, készerítetém írnom az ördögnek sokféle kísértetiről; de oly iszonyúk jutának eszembe, hogy félve írnam, és sírva kérném az Istent, bízna másra az féle írásokat. De hova inkább igyekeztem lenyomnom, annyival inkább nőtön-nőt és öregbedett rajtam a sok kísértet, kik miatt nem lőn mit tennem, hanem akaratom ellen is nagy pironkodva ki kelleték ez világ láttára bocsátanom...”

62 Uo., 67.

63 Uo., 76.

64 Uo., 152.

Ne csudáld, hogy ez trágárságról ily helyen emlékezem, hanem gondold jól meg, hogy az ördög az embert játszódtatja is, mint egy alakkal, a Krisztussal. Ím, ez is szörnyű dolog.⁶⁵

Bocsánatot kérek az istenfélő hívektől.⁶⁶ (Vagy ugyanott: „Bocsánat adassék. Mert az latorságot így kell kimondanom.”)

Istenért kérek mindeneket, megbocsássanak, hogy ez latorságokat ily lator és undok szókkal írtam [...]. De kedig meglásd, micsoda személek előtt olvasod.⁶⁷

Ezekben a megszólalás nehézségeiről beszél. Némileg ellentmondásos ugyanakkor a pór és Grobián módra való kifakadás indoklása: azt akarja, hogy többen megértsék mondandóját, ám a paráznaságról szóló résznél óv attól, hogy válogatás nélkül bárki előtt felolvassák. A paráznaság vétkét taglaló egységben Szent Pálból kiindulva aztán a követett eljárás mélyebb indoklása is elhangzik. A teherbe esett apácák által meggyilkolt csecsemők árnyékszékbe dobált csontjairól szóló, protestáns körökben nagyon népszerű (Alvinczi Péternél is felbukkanó) történethez kapcsolódva olvassuk a következőket:

Követek minden istenfélő jámborokat, hogy megbocsássák, hogy ennyi undokul kiírtam ezeket. Olvasd meg Szent Pált, Roman. 1., ő is hasonlókat számlál elő: mint veszett eszek az istenteleneknek, kik az Istent nem akarták ismerni és tisztelni, és azért az Isten is őket undok bálvány tiszteletire, tőke, kő, fakép, csúszómászó barmoknak tiszteletire eresztötte és lángozó, buja kívánságokra, hogy az természet felött firfiú firfiúval és asszony asszonnal éktelenkedjék. Kiket azért számlál Szent Pál, hogy az hívek iszonyodjanak az féle megvakító ostorától az Istennek és ötet féljék, tiszteljék és segítségül hívják. És lássák azt is, mely szörnyű az titkon való képmutató jámboroknak szüzességek, és pökjék az ő titkon való undokságokat és meg ne utálják az Istentől szereztetett szent házasságot. 1 Corinth. 7.⁶⁸

Bornemisza Szent Pálra hivatkozva tekinti a bálványozás miatti isteni büntetésnek a homoszexualitásig is torzuló paráznaságot, s természetesen eljut a cölibátus bírálatáig. Kicsit szélesebben fogja ugyan fel a bálványimádást, mint Pál, mert a Biblia idézett helyén nem szerepel tőke, kő, fakép, csupán madarak, négy lábú és csúszó-mászó állatok.

65 Uo., 170.

66 Uo., 200.

67 Uo., 205.

68 Uo., 194. Hogy a kép teljes legyen, írjuk le azt is, hogy a szöveg mellett egy latin margináliát is olvashatunk: „Malum occultum perniciosissimum. Non enim potest aut paenitudine deleri, aut castigatione tolli, aut explicatione leviri, aut consolatione leviri.” (Az eltírtolt vétek a legveszedelmesebb, nem törli ki bűnbánat, nem tünteti el a büntetés, nem könnyíti rajta a magyarázkodás, s nem hoz megkönnyebbulést rá a vigasztalás sem.) Úgy tűnik, ez a nagy spanyol humanista, Juan Luis Vives *Satellitium animi* című művéből származik, amely először 1524-ben Tudor Máriának ajánlva jelent meg, a 16. században többször is közzétették, majd 1555-ben a szerző műveinek bázeli összkiadásában is napvilágot látott. Legalábbis nem találtam nyomát a latin szentencia korábbi előfordulásának, s ez perspektívát nyithat Bornemisza műve latin nyelvű részleteinek kutatásában is, de ez későbbi feladat lesz.

Fontosabb azonban, hogy a Szentírás szövegétől eltérően fogalmazza meg Isten célját is: Isten a semptei prédikátornál a Bibliától eltérően nem csupán büntet, hanem azért teszi mindezt, hogy a hívek *iszonyodjanak* az Isten őket megvakító ostorától.

Először tehát az apostolra hivatkozva jelenik meg célként az iszonyodás felkeltése és az elrettentés, hogy aztán visszatérjen ez a gondolat a korábban az előszóval való összefüggésben már említett utószóban. Itt kifejti, hogy sokféle olvasóval számol, némelyek majd megmosolyogják, mások, a testi bátrak „ihogva-vihogva” teszik ezt, a képmutatók megjátsszák, hogy semmi közük a benne foglaltakhoz, s ezt azzal nyomatékosítják, hogy szidalmazzák. A felsorolásból kiderül, hogy az általam korábban már kielemezett *értelmes keresztyén olvasó* két típusánál reménykedik célja elérésében. Az egyik az, aki most kezd megismerkedni az ördög kísértéseivel és „iszonyodik bele”. A másik pedig az, aki elepedett és elfáradt a folytonos küzdelemben, s ezért vigaszt talál abban, hogy másoknak is küzdeniök kell. Szerzőnk ebből vezette le azt is, hogy „valami bünt szerzett az ördög, azt mentül szörnyebben lehetne, úgy mutatnám meg”,⁶⁹ s az elszántság bizonyítékeként pár sorral később azt is megvallja, hogy a szemérmességet korlátozásként élte meg („ha engedte volna az szemérmesség, szörnyebbeket is neveztem volna”).⁷⁰ A közbeeső bibliai példák igazolják az elrettentő iszonykeltésnek ezt a programját: Hóseás proféta azért vett el egy kurvát, hogy megmutassa, mi az utálatosság Isten előtt, ugyanaz vezette Ézsaiás prófétát is, amikor meztelenül járt az emberek között, de mind a mai napig a mindenható is él ezzel az eszközzel: külső jelekkel, az orr és az arc megmetszésével, francúz betegséggel vagy mással mutatja ki a belső „titkon való latorságok”-at. Így jutunk el aztán ismételtelen a főcélhoz, hogy „más is reájok nézván megiszonyodnék”⁷¹

Fontos látnunk azt is, hogy ez a cél szinte eltűnik a Sebastian Münster *Fides Christianorum et Judaeorum* című művéből átvett latin szövegrészletben és ennek magyar felvezetésében. Nem a kevesek számára érthető latin tartalmazza tehát a keményebb üzenetet. A felvezető kommentár szerint ezt azért idézi, hogy az egész emberiség romlottságáról képet kapjon az olvasó. A bűnbeesés egyetemes következményeiről értekezik. Előbb az érzéki vágyak és az újdonság követését a testi dolgokban körvonalazza, majd áttér a lelkiekre, hogy a vallás dolgában ennek ellenkezőjét, a téveszmékhez való makacs ragaszkodást elmarasztalva mutassa be a zsidók tévedéseit. Természetesen elmarasztaló, de indulat és aktualizálás nélküli gondolatmenetet olvashatunk az átvett részletben is. Ebben a szöveggörnyezetben zárja le a művet azzal, hogy a sok fáradozás közben magát is vigasztalta. A summázat elmondja, hogy a vakok felébredéséért és a vigyázásban nem restekért egyaránt imádkozik, s valóban ilyen imádság is olvasható az utolsó sorokban.

Az elmondottak alapján a műfaj és a beszédmód meghatározásában aligha tévedünk, ha az önmeghatározásnak is engedve rendhagyó prédikációként tekintünk az *Ördögi kísértetek* első részére és prédikációszerű teológiai értekezéssel összekapcsolt

69 Uo., 220.

70 Uo.

71 Uo., 221.

történetek füzéréként a másodikra. A prédikáció műfaján belüli részletesebb fejtegetésbe szerzőnk nem bocsátkozik, s ilyen jellegű olvasmányairól sem rendelkezünk információkkal. Csak azt vehetjük tehát biztosra, hogy a Melanchthon környezetében történekről tudott, így bizonyára arról is, hogy Németország és Magyarország nagy tanítómestere a *genus didascalicum* vagy *didacticum* néven új genust vezetett be a prédikációelméletbe. Bornemisznál sem nehéz olyan helyeket találni, amelyek Isten igéje tanulásának fontosságát hangsúlyozzák, ám folytonos harcban lévén, amelyben az ember „röttegés nélkül nem lehet”,⁷² ez nála sohasem elvont teológiai ismeretek elsajátítása, hanem éles szituációban történő alkalmazásuk is. „Tanuld ezekből is látni, ismerni és utálni a bűnöket” – mondja több helyütt, s olykor a cél is nagyon konkrét élethelyzetben jelenik meg: „Ezeket azért írárok, hogy midőn ismernéd környüled vagy rajtad vagy benned az ördögöket, ottan felkiáts az Úrhoz és őtet melléd hívván te is parancsolj mérészséggel, mint az Úr mondá: »Menj el Sátán...«”.⁷³

A prédikációelmélet nyelvén szólva szerzőnk nem a *genus didascalicum*, hanem egy másik lutheránus elméletirő kategóriáit használva a *genus institutivum* vagy még inkább a *genus correctorium*, vagyis a helyes életvitelre serkentő és dorgáló vagy feddő beszédnem elvárásainak megfelelően jár el, vagyis a világi retorikákban a *genus deliberativum* számára leírt eszközökkel dolgozik.⁷⁴ Láthattuk azt is, hogy ezen belül a legnagyobb hangsúlyt a feddés kapja, illetőleg a rosszat megelőző *dehortatio*. Nem személytelen, statikus igehirdetésről van tehát szó, de ezt nem a korai reformátoroknak az ígét felfedező dinamikus próféciájával⁷⁵ kerüli el, hanem a rossztól elrettentő folytonos vigyázásra intéssel: „Nekünk is minden prédikációink arra valók, hogy azokból hol egy, hol más, hol tíz, hol száz kísértet ellen feleljünk.”⁷⁶ A bűnök igen kemény ostorozásával társul ez, jóllehet több ízben is megemlíti, hogy „szelíd lélekkel” való tanítással gyakrabban érte el célját,⁷⁷ ebből vajmi keveset látunk az itteni szövegben. Valamiféle ellágyulás csak a mű végén jelenik meg, amikor azt közli az olvasóval, hogy „veletek együtt magamat is vigasztaltam”.⁷⁸

Sok erős érv szól tehát a prédikációs kontextus mellett, s így indokolt távolságtartással kezelnünk azokat az egyébként is csupán felvillantott s alaposan soha ki nem dolgozott ötleteket, amelyek szerint Szent Ágoston, Petrarca, Keresztes Szent János, Avilai Szent Teréz vagy éppen Michel Montaigne társaságában jelölik ki a mű helyét. Az ötletek némelyikét Imre Mihály és Pirnát Antal cáfolta, ezért csupán néhány kiegészítésre szorítkozunk. Így nem említi a szakirodalom, hogy egy helyütt szerepel a mű-

72 Uo., 20.

73 Uo., 125–126.

74 KECSKEMÉTI Gábor, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107, 5–6. sz. (2003): 367–398, 378–380, 394–398. A tanulmány középpontjában Andreas Hyperius retorikája és homiletikája áll. Természetesen nem merem állítani, hogy Bornemisza ismerte munkásságát, de nem is zárom ki.

75 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 74–75.

76 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 70.

77 Uo., 116, 140.

78 Uo., 224.

ben a nagyon izgalmas középkori misztikus, Heinrich Suso (1295–1366) is, de nem valamelyik művére utal, hanem arra, hogy miképpen imádkozott: „Syso is sem szemét, sem kezét nem emelte az égre, midőn más nézett imádságára”.⁷⁹ Nincs jele tehát annak, hogy megérintették szövegei, amint Imre Mihály meggyőző érvelése szerint az övétől gyökeresen eltérő világot jelenítenek meg a 16. századi katolikus misztikusok is. Tagadhatatlan, hogy mint minden reformátor, a patrisztika irodalmából ő is a szabad akarat tanát kérlelhetetlenül elítélő Szent Ágoston felfogásához igazodott. Művének azonban a *Vallomások*hoz vajmi kevés köze van, hiszen a radikálisan eltérő beszédhelyzetnek (Szent Ágoston a Mindenhatóhoz intézi szavait, ő pedig botladozó híveihez) az összehasonlítást szinte lehetetlenné tevő következményei vannak. Más szempontból megalapozatlan hasonlóságról beszélni Montaigne esetében. Igaz ugyan, hogy az újabb szakirodalom a korábbinál erősebben hangsúlyozza, hogy ott vannak a művében a hagyományos műfajok (naplók, alkalmi feljegyzések, marginália), illetőleg ezek meghaladásának nyomai, ám a korabeli világi és egyházi intézményektől egyaránt ellépő francia író világszemlélete következtében ténylegesen túl is lép ezeken a műfaji előírásokon, s így unokahúga segítségével valóságosan létre is jön az új műfaj, s ebben az összehasonlításban nagy túlzás arról beszélni, hogy a magyar prédikátor lépést tett az esszé irányában.⁸⁰

Írónknak a rossztól elrettentő tanításra kihegyezett és a reformátorok között is kivételesen elszánt programja nyilvánvalóan nem tette lehetővé ilyen lépések megtételét, de természetesen nem maradt ebben hely a nem haszonelvű irodalom további műfajai számára sem. Olyan pozíciót vett fel, amelyben elmosolyodni sem lehetett, illetve csak célirányos nevetésre nyílt lehetőség. Egyetlen ilyen helyet találtam, s a népszerű, szórakoztató olvasmányokra vonatkozó mondandójához bevezetésképpen érdemes ezt felidézniük.

A bálványimádásra vonatkozó alfejezet Caligula császárral és Nabukodonozorral kezdődik, majd olaszországi és hazai történetek következnek, s ez utóbbiak esetében azt is meg tudja mondani, hogy milyen büntetés érte a csalárd tanítás követőit. Ezt követően egy további belső címet vesz fel. Az „Ím, mondok ördögi mulatságokat is az bálványozók között”⁸¹ című egységben két, a margón tartalmi összefoglalást is kapó történet szerepel: *Fajtalan csúfsága egy bálványozó barátnak és Trágársága az pispeknek az misébe*. Az utóbbihoz Eckhardt azt a jegyzetet fűzte, hogy egy olyan szójátékra épülő tréfa, amelyre sok példát lehet hozni a középkori forrásokból. Bornemisza mindenesetre Váradra helyezi a történetet, amely szerint egy tréfát kedvelő püspök addig mesterkedett az egymást helyreigazító barátokkal, míg az egyiknek a folytonos helyreigazítást elunó dühös kiakadása: „lószar az az orrodba” a másiktól a mise szövegébe beillesztve ismétlődött meg. „Ezen mindnyájan elfakadtak nevetve” – mondja Bornemisza,

79 Uo., 141. További vizsgálat tárgya lehet, hogy honnan származik az értesülés. Egyébiránt több műve, így a *Horologium sapientiae* is megjelent nyomtatásban a 16. században.

80 NEMESKÜRTY, *Bornemisza kísértései*, 11.

81 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 170.

nem titkolva, hogy mi a véleménye az ott történetekről. De érdekesebb kérdéseket vet fel az első történet, amit talán célszerű idéznünk:

Egy barát felfogadja, hogy ő megmíelheti, hogy fele az népnek sír s fele nevet. Elmegyén azért, mikor az fafeszületet szokták volt helyére felvinni az egyház közepire, az hol állott nagypéntek után, és mutogatták az Krisztus kínját és mennybemenését, akkor az barát, a' ki az latorján felvitte, elől arccal nagy sírva és ájtatosan vitte, és amiatt a' bábák és az balgatag ájtatosok mind sírtak. De hátul az kápát felfosztotta, hogy az alfele és más szerszáma kitetszett, azt valaki látta, mind elfakadott nevetve.

Ne csudáld, hogy ez trágárságról ily helyen emlékezem, hanem gondold jól meg, hogy az ördög az embert játszódtatja is, mint egy alakkal, az Krisztussal. Ím, ez is szörnyű dolog.⁸²

Eckhardt nem kisebb filológusra, mint Király Györgyre hivatkozik a kritikai kiadás jegyzeteiben, aki megállapította, hogy Morlini *De monacho qui in suo sermone auditores plorare severos atque ridere fecit* című novellájából való, s hogy elbeszéli Henri Estienne is az *Apologie d'Hérodote* című könyvében (1566), de azt is tudta, hogy az anekdota továbbélése még Magyarországról is adatolható volt a 20. század elején. Eckhardt összegzése szerint „a legmulatságosabb az, hogy B[ornemisza] P[éter] ezt a trufát is úgy adja elő, mintha valóban megtörtént volna”.⁸³ A helyzet azonban még bonyolultabb, hiszen Girolamo Morlini 1520-ban Nápolyban megjelent novelláskötetében és Henri Estienne híres könyvében sem pontosan az változat szerepel, mint amit Bornemiszanál olvashatunk. Náluk egy Krisztus szenvedéséről szóló megindító prédikáció közben teljesíti a barát fogadalmát, s úgy, hogy a szenvedélytől folyton az égre emelve karjait a felcsúszott csuklya alól tárul fel a látvány. Szó sincs tehát létráról és a kereszt magasba emeléséről, vagyis mindarról, ami lehetővé tette a magyar író számára, hogy a bálványimádás ördögi mulatságai közé sorolhassa be a történetet. Talán az is célja lehetett az átalakításnak, hogy a számára oly fontos prédikáció műfajától is megfossza a barátokat, mert azt mondanom sem kell, hogy (ha a mondott kiadványban olvasta, ha egy későbbi példatárban) semmiképpen sem úgy vélekedett az eseményről, mint Morlini, aki szerint a barát nemcsak híressé tette magát ezzel a szellemes megoldással, hanem nagy előmenetelre is szert tett, ami azt bizonyítja, hogy a szellemesség felül tudja múlni a tudást: *Novella indicat argutias scientiam superare*. Azt sem hallgathatjuk el, hogy ez a prédikációs változat Panurge egyik párizsi csínyjeként bekerült Rabelais *Pantagruel*-je 16. fejezetébe. Nála az Igazságügyi Palota nagy termében miséző ferences barátnak segít az öltözködésben oly módon a tréfás kedvű filozófus, hogy összeölti hátul a miseinget, a csuhát és az alsóruhát, s a baj akkor történik, amikor le akarja vetni az inget. Itt persze aztán a látványt kommentáló bírák is megkapják a magukét, hogy aztán az a gondolatmenet átmenjen annak taglalásába, hogy a barátok miért járnak nagy bottal.⁸⁴

82 Uo., 170.

83 Uo., 265.

84 Az eredetihez legközelebbnek látszó új fordítás: François RABELAIS, *Pantagruel*, illusztrációk Gustav DORÉ, ford., jegyz., utószó GULYÁS Adrienn, Osiris diákkönyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2010), 119–120.

Eckhardt fenti megjegyzésére visszatérve, nem mulatságos tehát, hanem törvényszerű, hogy Bornemisza számára még ezek az ördögi mulatságok is megtörtént dolgok, olyanok tehát ezek is, mint példatárának további históriái, hiszen ez teszi őket megőrzésre és értelmezésre méltóvá. Nagyon jellemzőnek tarthatjuk, hogy felidézi ugyan Heltai híres 99. fabulájának alaptörténetét is, de csak úgy lesz számára ennek is becsülete, ha a dolog lényegét tekintve kiemelheti a fabulák kitalált világából: „Ez noha talám csak költött beszéd, de sok írások bizonyítják, hogy ez félék Isten országába nem mennek.”⁸⁵ Ezért Nemeskürty Istvántól eltérően⁸⁶ igenis komolyan kell vennünk a „poéták óriásit”⁸⁷ fitymáló kijelentéseket, s ebben az esetben is Eckhardt Sándor járt közelebb az igazsághoz, aki szerint az ő „szemében [...] az egész világi költés, népi ének és mesemondás az ördög műve és incselkedése. Pedig illendő mértékkel még Luther is megengedte a népi mulatozást.”⁸⁸ Mindenesetre a csupán szórakoztató szövegeket közismerten elítélő három nyilatkozata⁸⁹ természetesen ennek ellenére nagyon fontos, s irodalomtörténészek nemzedékeit készíti újabb és újabb értelmezésekre, amint Szigeti Molnár Dávid nagyon fontos és újszerű javaslatai is mutatják.⁹⁰ Ezek fényében végképp elfogadhatatlan, amit Bornemisza és a bécsi *Ponciánus históriáját* kiadó Eberus Balázs viszonyáról 1984-ben állít. Míg korábban „csupán” arról beszélt, hogy az érintkezést is lehetővé tevő közegben bontakozott ki kettejük életműve, addig 1984-ben már biztosra vette, hogy a bécsi *Ponciánus* Bornemisza jóváhagyásával látta meg a napvilágot.⁹¹

Összegzés helyett: nem szokatlan az irodalomtörténetben, hogy a tradíciókhoz erősen ragaszkodó világ- és irodalomszemlélet talaján kivételesen erős művek jöjjenek létre. Nem kétséges, hogy ilyen az *Ördögi kísértetek* is, amely a 16. század magyar nyelvű irodalmában talán a legmesszebbre jutott bonyolult teológiai és lélektani összefüggések érzékletes, nagy kifejezőerővel történő megjelenítésében, valamint a kegyességi konfliktusok és megrázkódtatások mély önelemzésre támaszkodó bemutatásában. Mint a fentiekben utaltam rá, prózájának ez a megjelenítő ereje mélyen összefügg ördöggképeinek tradicionális jellegével, s ez is szerepet játszott abban, hogy ugyan izgalmasan egyedivé tette, de nem vetette el a prédikáció műfaját még a mű önálló kötetként közzétett változatában sem. Termékenynek látszik tehát, ha a modernizáló gesztusok helyett az értelmezés során erre a köztes helyzetből adódó feszültségre koncentrálnunk.

85 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 207.

86 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 11.

87 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 80.

88 Uo., 245.

89 Uo., 99, 161, 177.

90 SZIGETI MOLNÁR DÁVID, „Népkönyv és reformáció”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 1. sz. (2020): 24–43.

91 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 11.

ONDER CSABA

Kölcsey Ferenc nyelvtudományi munkáiról

Második rész: Kölcsey filológiai tárgyú kéziratai és munkássága a péceli időszak után¹

2. 2. Az 1815 és 1816-os év

„Megvallom, hogy még most is bennem a' Petrarchai
lélek, 's félő, hogy örökre bennem marad.
Innen Pestre, Pestről Pozsonyba, Bécsbe, 's onnan
Philadelphiába álmodozom [...]”²

1815. január elsejével Kölcsey hivatalosan is nagykorúvá vált, a családi osztozkodás során a csekei birtokrész jutott számára az örökségből, korábbi lakóhelyét – tulajdonrészének megfelelően, a jobb gazdálkodás érdekében – Szatmár vármegyére cserélte.³ Miután 1814. november elején Surányban elvált a Szemere házaspártól, Kölcsey előbb Csekére, majd onnan december elején Álmosdra utazott. A birtok ügyei visszatartották attól, hogy ezt követően, ahogyan tervezték, hamarosan Pécelre és Pestre utazzon, mindez „a filológiát kis korig hallgatásra” szorította.⁴ Kölcsey 1814-ben készült philológiai jegyzetei Szemere Pálnál maradtak,⁵ a munka folytatását illetően azonban mégis bizakodó volt: „[...] dolgaink [a magyar grammatika tárgyában] azért nem szakadnak félbe, 's mihelyt én írásaimat 's a' könyveket ő tőle [ti. Szemere Pál-

* A szerző az Eszterházy Károly Egyetem oktatója.

1 A tanulmány Kölcsey Ferenc: *Nyelvtudományi munkák* című kritikai kiadásának jegyzeteihez készült bevezető fejezet. A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

2 Kölcsey Ferenc Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. december 17., in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: 1808–1818*, kiadta SZABÓ G. Zoltán, 5 köt. Kölcsey Ferenc minden munkái 6 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 1:353–354.

3 Lásd: SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc (1790–1838)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011), 39–49. A testvérek az osztatlan, közös vagyon négy részre osztását sorsolással döntötték el, lásd még: CSORBA Sándor, *Kölcsey Ferenc gazdasági irataiból*, a Kölcsey Társaság füzetei 3 (Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1991), 44–59.

4 „Tegnapelőtt érkeztem, de Pali nélkül, ki Surányban maradt, s még ma ismét megyek Csekébe, honnan egy hét alatt ismét megtérek, s osztályunkhoz fogunk, mely engem Palihoz felmenni néhány hetekkel késleltetni fog.” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Álmosd, 1814. december 2., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:343.

5 „Szabónak az Erd[élyi]. Museumban levő philosophi dissertatiójára jegyzeteket írtam Lasztócson; azok több írásaimmal együtt Palinál maradának, emlékezetemből írom belőlök a' következőket.” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in uo., 1:346; lásd még: Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. december 22., in uo., 1:357.

tól] megkapom, itt is fogom folytatni dolgozásaimat, olly csenddel, és komolysággal mint a' széphalmi vagy péczeli Író asztal mellett [...]”.⁶ A Szemere házaspár kedves íróniával, Kölcsey filológiai buzgóságára utalva, azt kérdezte, hogy kigyógyul-e már a „grammatomaniából”?⁷ Kölcsey válaszában inkább Szemere miatt aggódott, további filológia tevékenységre biztatva barátját: „S én lennék-e most Grammatologos, én-e a' poësis' lelkétől elfogva? Azt a' mit rólam gondolsz neked kellene tenned, Neked édes Palim, 's olly bizonyoson neked, a' millyen bizonyos talán az én félelmem, hogy Te a' szép pályát futni többé nem akarod [...]”.⁸ Az 1814-es évről és ennek rá gyakorolt hatásáról, a közhír vágyásáról, a benne kialakult „férfiúi vidám csendességről” ezt írta egykori kollégiumi tanulótársának, barátjának, Kállay Ferencnek:

Az vagyok most is a' ki voltam, de kevésbé zavart, de csendesebb érzésekkel. Inkább Sentimental mintsem Göthéhez, inkább Epikuraer mint sem Schillerhez hasonlítsam belsőmet, bizonyos férfiúi vidám csendességet érzek magamban. Ah, itt az út, hogy koszorúkat szedjünk mint Ariost, 's ki fogná az ő koszorúját Magyarjaink közt inkább szedhetni mint én? De nincs ki előálljon felnyitni a' verőczét, melly bennünket a' pályauítottól zárva tart, 's azt felnyitni, nem adatott az énekesnek, mert bár szabad ő magában és hódíthatatlan, de van még is, a' mitől függenünk kell, mint az olympiai bajnok a bírótól, s ezen bíró nem egyéb, hanem a közhír, a dicsőség.⁹

Kazinczy Ferencnek is bizakodóan, egyben realistán nyilatkozott ekkori állapotáról:

Testvéreimmel osztottam, 's csupán a' kirendeltt deputatiót várom, 's dolgainknak azonnal vége szakad. Én Szathmár Vmegyei jószágunkba megyek 's **gazda** leszek, 's ezt azért, mert különben azon jószág pusztulásra jut 's kisebb testvéreim szenvedni fognának. Ha még ott van Pali, ezt méltóztassék Uram Bátyám ő vele is tudatni. E' miatt az én pesti útam a' télen elmúlik, mert a' pénzzel **gazdálkodnom** kell; de tudassa vele Uram Bátyám azt is, hogy dolgaink azért nem szakadnak félbe, 's mihelyt én írásaimat 's a' könyveket ő tőle megkapom itt is fogom folytatni dolgozásaimat, olly csenddel, és komolysággal mint a' széphalmi vagy péczeli Író asztal mellett, csak hogy talán kevesebb lélekkel, mert a' lelket ébresztők távolabb fognak lenni.¹⁰

Ezt a levelet Kölcsey közlékenysége miatt érdemes még tovább idézni, mivel a Szatmár vármegyei nemességgel – ahová mostantól fogva maga is tartozni fog – történt első találkozásáról is beszámolt benne:

Mosolygva olvastam a' philologicus discursusrol szolló rendeket a' V[ice]Ispánnal a' kártyás Urak között. Valóban sok gradusa a' Culturának attól a' ki képzelni nem tudja mi-

6 Uo.

7 Szemere Pál és Szemere Pálné Kölcsey Ferenchez, Lasztóc, 1814. december 2., in uo., 1:344.

8 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Álmosd, 1814. december 17., in uo., 1:354–355.

9 Kölcsey Ferenc Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. december 17., in uo., 1:353.

10 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. december 22., in uo., 1:357.

re való a' tudomány, az irogatás, addig a' ki már ezt érti, és ismét addig a' ki úgy ír mint Götthe vagy Kant? Az ilyen gradatiók elkerülhetetlenek a' legcultiváltabb nemzetben is; ez a' miénk a' bőség és még egy más valami által elromlott, 's most már a' bőség és szűkség közt egy különös állapotban lebegő nemzet, mit várunk mi így 's mit várhatunk?

A' múlt hetekben Megyeren (Szathmár Vm.) Izsák Lajossal, a' volt Fő Sz[olga]Bíró Izsák Gáspár, ki a' V[ice]Ispán Izsák Sámuelnek testvér bátyja, fijával találkozám. Beszéllek vele 's egyszerre csak azt kérdé tőlem; miért írta Kazinczy az ismeretes epistolában [ti. *Vitkovics Mihály barátomhoz*, 1811¹¹] ezeket 's meg ezeket? Mosolygtam az Ifjún, 's feleltem játékos csapongásokkal, de a' mellyeket ő el nem értett. Szájából hallottam azokat csak nem szórol szóra, mellyeket már az előtt a' Högyész munkácsi levelében Széphalmon olvastam. 'S ez megerősíti azon állítást, hogy az alakos Högyész nem egyéb, csak a' kit én Uram Bátyámnak jelenték. Nevetve hallottam azt is általa, hogy a' Högyész-poéták, és Högyész-philologusok Virágot, a' papista és neolog Virágot nem **szeretik**, vagy szeretni nem tudják. A' Ha valamely képíró etc. a' Megmenik a' bér cznek közegette reménytelen ember etc. nevetséges dolgok ezeknél. Én azt mondtam, hogy Virág megmutatta, hogy ő úgy is tud írni, hogy ha valamelly, és meg menik-ember nincsen سراiban; ha tehát néemellykor ilyeneket ír, azt minden bizonynyal akarva csinálja, és így oknál fogva; 's épen ezen okot kellene **kitalálni**. 'S ezt azért mondtam, mert az ember Högyész után magyarázatot kért a' neologismusok felől, 's elhült, hogy magyarázat helyet a' kitalálás útjára igazítottatott. —¹²

A Kazinczy-féle episztoláról és ellenepisztoláról folytatott beszélgetés több szempontból is különösen érdekes. Egyrészt abban a befogadói közegben folyik, amelynek ő maga Kazinczy révén elvi ellenfele, és amivel beszélgetőtársa is tökéletesen tisztában van. Az információszerzés kölcsönös, hiszen Kölcsey itt ismét megbizonyosodhat az ellenepisztola anonim szerzőjének kilétéről. A szituáció ironikus annak fényében, hogy mind a Vitkovics-episztola, mind a *Felelet a' Mondolatra* (a továbbiakban: *Felelet* 1815)¹³ kulcsmozzanata a félreértés és a nem értő olvasás. Kölcsey válasza „játékos csapongás”, amelyet a kérdező „el nem értett”. Virág Benedek idézett sorai kapcsán pedig igen komoly szemléleti különbségeket tesz Kölcsey láthatóvá akkor, amikor a betű szerinti megértéssel, azaz „Högyészi magyarázattal” szemben vázolja fel a „kitalálás útját”, vagyis az átvitt értelmű jelentésképzés és a reflektált értelmezés lehetőségét. (Az episztolákról lásd még: *Felelet a' Mondolatra*, *Högyészi Högyész Máté a' Mondolatoshoz*.) Különösen érdekesek ennek a levélnek a záró sorai is:

11 KAZINCZY Ferenc, *Poetai Epistola vitkovics mihály barátomhoz, a' budai görög püspökség' consistor. fiscalisához; azon felekezetben első, sőt mind eddig egyetlen írónkhoz* (Széphalom: ny. n., 1811).

12 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. december 22., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:358–359.

13 [KÖLCSEY Ferenc és SZEMERE Pál], *Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak: „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicsshalom (azaz WESZPRÉM) 1813.”* című Pasquilusára (Pesten: Trattner János Tamás Betűivel, 1815).

A' telet hogy fogom tölteni, nem tudom, de tavasztol fogva egy leszek Szathmár Várme-gyében azok közül, kik ott nem gyakran jelennek-meg; az olvasgató gazdák közül. És íme! Magam is ki fogok az epistola ellen kelni. 'S megmutatom, hogy az én nevem ne áll-jon a' Hőgyész' válaszában hijába:

– hát Detrich, Kölcsey hol vagy?

csak az átkozott válasz Író azzal a' gonosz német nevűvel ne tett volna egy sorba!¹⁴

A *Felelet* 1815 Hőgyész-episztolájának minden bizonnyal Kölcsey volt a szerzője, amit ez a kijelentés is megerősít: „magam is ki fogok az episztola ellen kelni”. A jövő idő-re vonatkozó kijelentés ugyanakkor kétértelmű. Jelentheti azt, hogy ezt követően fog megszületni majd a Kölcsey-féle ellenepisztola az ő nevét is felhozó ellenepisztola ellen. Ez esetben a Hőgyész-episztola nem 1814-ben keletkezett, hanem ezt követően, 1814 vé-gén vagy 1815 elején. Azt feltételezve, hogy a szöveg már elkészült, sőt a forrásszöveget októberben, Széphalmon olvasta is Kölcsey, ahogyan ezt ebben a levelében írja, a kije-lentés („ki fogok az episztola ellen kelni”) arra a jövő időre is vonatkoztatható, amelyet majd a *Felelet* 1815-ös megjelenése jelent. Bárhogyan is van, nem világos, miért hallgat-ta volna el Kölcsey Kazinczy elől azt, hogy már elkészült ez az episztola.

Philologiai munkáit tekintve Kölcsey 1815-ös tevékenysége sokkal csekélyebb volt az előző évinél. Egyrészt igyekezett folytatni a Szemerével megkezdett munkát: Jo-hann Severin Vater *Grammatikáját*¹⁵ és Pázmány Péter *Kalauzát*¹⁶ kellett volna kivo-natolnia, vélhetően magyar grammatikájukhoz, de nincs tudomásunk róla, hogy eb-ből bármi is elkészült volna: „Vater és Pázmán asztalomon hevernek, 's mindedig meg nem illetve. Az utólsóból elég Jegyezni való lesz, mert az igen szép Irónk, de még is Illyéssel nem mérkőzhetik.”¹⁷ Eme időszak legfontosabb eseményei azon levelek Ka-zinczynak és Döbrentei Gábornak, amelyekben az előző év nyarán és őszén végzett philologiai tanulmányok tanulságait összegezte, és amelyeket az előző részben már is-mertettünk. Az év második felét a *Felelet* 1815 megjelenésének és fogadtatásának hí-rei töltötték ki, illetve az az elhatározásuk Szemerével, hogy szükség esetén készíté-nek egy újabb Antimondolatot. (Erről lásd még: *Felelet a' Mondolatra*.) Kölcsey 1815 őszén Csekén készített jegyzetei (a *LaistromDebrGramm* és a *LaistromAranka*)¹⁸ konkré-tan ehhez az egyébként soha be nem fejezett újabb *Felelethez* készültek: „A' Debreczeni Gramm[atika]. és az Aranka' hibáijkbol laistromokat csináltam, lehet belőlök akarmit dolgozni.”¹⁹ A szintén ekkor készülő Homérosz-fordítás (*Iliász*) során Kölcsey filológi-

14 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. december 22., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:360.

15 Johann Severin VATER, *Lehrbuch der allgemeine Grammatik* (Halle: Renger, 1806), in uo., 1:388, 414.

16 PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérlő kalaúz melyet írt Pázmány Péter jezsuiták rendin való tanító* (Po-zsony: 1613), újabb kiadásai uo. 1623, 1637, Nagyszombat 1766.

17 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. december 22., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:358. Lásd még korábban: „Pázmánnak Kalauzát Álmosdra vittem magammal, s nézni fogom, mi jegyezni valókat fog-lal magában.” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in uo., 1:348.

18 A Kölcsey-szövegek rövidített címének feloldását, keletkezés idejüket, lelőhelyüket lásd a tanulmány végén: IDŐRENDI ÖSSZEFOGLALÓ TÁBLÁZAT KÖLCSEY FERENC NYELVTUDOMÁNYI KÉZIRATAIRÓL.

19 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 24., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:442.

ai kutatásainak is hasznát vette (lásd: *GrammSzójegyzetek*), különösen a Révai Miklós könyvéből kimásolt *Halotti beszédnek*.²⁰ Az 1815 őszén készített *Előszámlálása Révai Kölcsey philologiai orientációjának* figyelemre méltó darabja, már csak azért is, mert Kölcsey Révaival kapcsolatos véleményéről eddig keveset tudhattunk, s azt is inkább elszórt megjegyzésekből, utalásokból. Ezek nem mindig voltak hízelgők, különösen a rudbeckianizmus miatt: „ha a’ Rudbeckianismustol épen úgy nem írtóznám, mint Révai azt szereti, azt mondanám, hogy a’ Gyarmatiban lévő Fenni szók közt keresd a’ Cseke értelmét”.²¹ Viszont az *Új szók* című 1824-es recensióban Révai már a nyelv filozófus mestereként azonosítható, Baróti Szabó Dáviddal párban (lásd erről: *Előszámlálása Révai és Új szók*). Az *Előszámlálása Révai* tehát még Kölcsey korábbi fenntartásait mutatja – különösen a rudbeckianizmus miatt –, azt az állapotot, ahonnét eljuttatja majd Révait, aki több, mint grammatikus, az elvekkel és történeti ismeretekkel rendelkező nyelvtudós paradigmatis példájához. A címmel ellátott kézirat tisztázott fogalmazvány, mégis a befejezetlenség és a műfaji átmenetiség érzetét kelti. A kivonatolás munkája itt is átfordulhatott kritikai reflexiókba (amint azt már korábban láttuk), mivel Révai Miklós értékelését követően a könyvének kivonatolása félbemaradt. Figyelemre méltó még, hogy a Révaival való számvetés időben a *DebrGramm* hibáival való számvetéssel esik egybe, azaz szinkron kritikai vizsgálatok után válnak megalapozottá a „romlott fejű Philolog”-usokkal kapcsolatos, a Versey–*Debreceni Grammatika*–Révai viszonyrendszert illető kritikai megjegyzései.²²

Az 1816-os év elején Kölcsey Pesten is megfordult, amint azt Szemere Pál füzetében tett két rövidebb bejegyzése mutatja ([*Jegyzések a Hazai és Külföldi Tudósításokból és a Hasznos Múltaságokból*]; [*Jegyzések Taxonyi János Tüköréből*]), de a *Hazai és Külföldi Tudósításokból*, a *Múltaságokból*, illetve Taxonyi János könyvéből kijegyzetelt szavak már nem kerültek hasznosításra. Filológiai tárgyban levelezik Döbrentei Gáborral és Kazinczyval, örömmel konstatálva, hogy előbbi „megtért” táborukba.²³ Mivel a *Felelet* 1815-re végül nem érkezett nyilvános ellenírás, Kölcsey végleg felhagyott a második Antimondolatra való készüléssel.²⁴ Ehhez képest az ún. lasztóci levelek 1817-ből már a nyelvújítási pártosodás, a harcok, aktív neologizálás kritikáját adják:²⁵ az igen kemény,

20 RÉVAI Miklós, *Antiquitates literaturae Hungaricae*, vol. 1 (Pest: Trattner Mátyás, 1803), 1:35–39.

21 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 24., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:441.

22 Uo., 1:438–439.

23 Lásd: Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1816. május 11., in uo., 1:501. Lásd még: Kölcsey Ferenc Döbrentei Gáborhoz, Cseke, 1816. május 11., in uo., 1:498–499.

24 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1816. november 21., in uo., 1:526. Az ellenük „vitézlett” Ifjabb (Pettényi) Gyöngyössi János művéről nincs tudomásunk. Vö. uo., 1:1014. A Szatmár vármegyei kálvinista nemeselek kéziratban maradt ellenpaszkvillusáról lásd: H. Kiss Kálmán, „A Mondolatperhez: Egyvelges Levelek. Összeszedte Megyefi Ignác”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 6, 6. sz. (1896): 473–482.

25 Ebben az elmondottakon túl közrejátszhatott Kazinczynak Ruszek József apátal és Kisfaludy Sándorral folytatott levelezésének nyilvánosságra kerülése, Helmecci Mihály neológiai értekezésének megjelenése Berzsenyi Dániel 1816-os verseskötete előtt. Lásd: *Kisfaludy Sándornak és Kazinczy Ferencnek Fő Tisztelendő Ruszek József Hahóti Apát Urhoz irt Tudományos leveleik*, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Hung., in *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830*, szerk. DEBRECZENI Attila, válogatta, digitalizálta CZIFRA Mariann, hozzáférés: 2020.06.15, http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/text.php?id=nyelvujitas_376_o.

Kazinczyval szakítást hozó egyik levél summázata vészjósló: a neologizmus immár az a gonosz erő lett a magyar literatúrában, amelynek még a nevét is el kell törölni:

Én a' múlt telet Pesten töltém, Litteratoraink közül többeknél megjelentem, a' tudományos gyűjteményt redigáló gyűléseken ott voltam, 's alkalmam volt látni 's megítélni, miben feküdjének a' Litteraturai dolgok. Most minden Ember másképen ir mint ezelőtt írtak, az igen természetes. Új Ideák, új philologiai vizsgálatok, 's új következtetések. A' nyelv maga meghatározta a' maga pályáját, 's maga meghatározza egykor ezen pályának végcélját 's korlátjait is, 's valamint zúgolódás nélkül lett a' halálnekből halálnak úgy lettek volna a' mostan kezdődő változások is minden láрма nélkül szokottakká, vagy ismét elfelejtettek volna, minden láрма nélkül, örökre. A' változásokat, mellyek magokban jöttek 's előmentek volna, nagyon kiismertetni, siettetni, 's végre **oltalmazni**, 's nekik **nevet** adni, ez a' mi a' dolgot elrontotta. Már most ott áll túl a' dunán a' hatalmas (pénzzel és számmal) klub, kik nem vesznek könyvet ha benne jota van; kik az Universitas Typographiája Factorát pénzzel meg vesztegették, hogy minden jotás imádságos 's énekes könyvet ypsilonnal nyomtattasson; kik Abauj Vmegye Universitásához kérelmet akartak küldeni, 's azt kicsinálni hogy közönséges végzés által Kazinczynak az Írás megtiltassék. 'S mind ezen, 's több bohóságok csak azért, mert ezek a' szerencsétlen nevek jotista, ypsilonista, Neolog, Neologismus ('s Isten tudja még mi?) feltaláltattak, 's oltalmaztattak. Ebből az a' rosz is lett, mert a' haladni nem akarók még inkább vagy rettegők, vagy makacsokká lettenek, a' haladni akarók pedig a' természetes határokon túl csapongtanak, 's a' jó, jámbor olvasó, vagy néző soha sem tudja mit tegyen, 's mihez tartsa magát? Íme, ott áll Berzsenyi új és az elsónél rozszabb kiadása előtt a' Kalaúz értekezés, 's mind az a' mi Neologismusnak nevezetik, ez által érdem szerént vagy érdemtelenül nevetségessé kezd lenni. Cui bono? ezt kérjük mindnyájan. Változni kell a' nyelvnek? azt minden tudja, 's miért azt itt Helmecczinél száz író pusztá szavaival, mint valamely jegyző könyvben összevissza írva olvassunk? Minden azért perel, hogy ezek vagy azok a' változások jók e? 's miért? Helmecci ezer új szót össze írt. Mi következik onnan? Hogy új szók vagynak? Igen is, de ha jók-e? ez volt a' legelső kérdés is. Mert ha jók azok ott Helmecczinél, jók e a' Barczafalviéi is, mellyeket többekkel együtt felhoz? Ha nem jók ezek, mi választja őket meg a' többiektől? Az egész értekezés nem mond egyebet, hanem hogy változás van a' nyelvben. 'S azért van e tehát, mert van? Azért van e jól, mert van? Íme e volna a' rettenetes nevetséges következtetés, ha másként abban az értekezésben következtetés van. Nem haragszom Helmecczire, még azért sem hogy Jegyzőkönyveinket gondatlanul kiperédálta, 's ítéletem ez volna értekezéséről, ha azt Szemere Pali, vagy épen Uram Bátyám írta volna is. De annyira ment a' dolog, hogy a' Neologismus' Apológiáját épen úgy kelljen nevetnem, mint a' Schwartner ellen vitt gondatlan támadásokat, vagy is inkább értek boszankodnom, mert e' miatt a' Litteratura szenved, 's terheltetik. Irni

A kéziratok történetéről lásd: CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 59–75 („Egy alig ismert paszkvillus: Kisfaludy Sándor, Kazinczy Ferenc és Ruszek József levelezése”). Lásd: HELMECZI Mihály, „Értekezés az úgy nevezett Újításokról a' Nyelvben”, in BERZSENYI Dániel, *Versei*, kiadta HELMECZI Mihály (Pest: Trattner János Tamás, 1816²), III–XLIX.

a' Neologismus ellen, ez az egy vala a' mit Szemerével a' harapódzó gonosz ellen gondolánk, de legjobbnak hisszük még is azt, hogy az a' név töröltessék-el, soha egy szó a' nyelvnek ezen oldaláról ne tévessék, 's ingerlés által a' factiok ne gyúlasztassanak.²⁶

Kölcsey alaptézise, miszerint „a nyelv meghatározza a maga pályáját”, a nyelvi változások pedig önmaguktól is végbemennek, az 1814-es év philologiai munkáinak azon a belátásán alapult, amelyre Kölcsey Kolbe olvasása kapcsán a nyelv természetét illetően tett szert.²⁷ A nyelv változásainak erőltetése végletes pártosodáshoz vezetett az országban, a neológia elméletének eredménye pedig egyetlen mondatban is összefoglalható: *a nyelv változik*. „Íme e volna a rettenetes következés” – írta Kölcsey nem kevés keserűséggel. Mindezt az ostoba bűnökért a neológia egykori apológétája, Kölcsey Ferenc, immár a neológiát, annak kitalálóját (Kazinczy Ferencet) és képviselőit (mint például az egykori barátot, Kölcsey jegyzeteit ellopó, azt ész nélkül „kiprédáló” Helmeczi Mihályt), mint a „harapódzó gonosz” erőit szinte a pokolba kívánja, végérvényesen felhagyva a philológiával. A lasztóci levelekben megfogalmazódó, Szemere Pál által is jól ismert vélemény talán közrejátszott abban, hogy Kölcsey fő neológiai disszertációja, a *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról* végül nem jelent meg az első életműkiadásban (MM1). (A kézirat eltűnésére mindez persze akkor sem magyarázat, erről lásd majd: *Kölcsey filológiai tárggyú kéziratjai* című fejezetet.)

3. A péceli időszak után (1823–1824, és 1832–1836)

3.1 Recenziók az *Élet és Literaturá* számára

Kölcsey aktivitása a Szemerével közösen tervezett Minerva, majd végül *Élet és Literaturá* (*ÉLit*) címmel megjelenő folyóiratuk előkészítése kapcsán növekedett meg 1823-ban. Szerkesztőként úgy határoztak, hogy minden megjelenő szöveghez kritikai reflexiót (recensio) is fűznek. Szemere az *ÉLit* első száma kapcsán ezért több kritika megírására is felkérte Kölcseyt, amelyek közül kettő volt philologiai tárgyú. Ennek eredményeképpen készült el 1824-ben az *Új szók* címen végül csak 1833-ban, a *Muzáronban* megjelent írás,²⁸ illetve egy el nem készült recensio tervezete [*A Nyelv-mívelésről*]. Mindkét írás már jóval a Kazinczyval való szakítás, az ún. lasztóci levelek után készült, de éppen egy Kazinczyval való újabb konfliktus, az ún. Iliász-pör idején. Az *Új szók* Kazinczy egykori pályáirása apropóján, a recensio-tervezet pedig Szemere Pál egy el-

26 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1817. június 11., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:567–568.

27 „Hidd el nekem, a' nyelv maga meghatározza magát [...] Én Kolbeval tartok: mert azt kívánja a' nyelv' természete”. Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1815. május 3., in *uo.*, 1:372–373.

28 Szauder József ezt az írást is a *Jenisch' pályairata* közelébe teszi (*A' szókurtitáshoz és A' szósármaztatáshoz* hasonlóan), annyiban nem alaptalanul, hogy a szöveg alapgondolata valóban erősen köthető ahhoz a koncepcióhoz, amely 1814–15-ben érlelődött Kölcseyben. Lásd: KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, kiadta SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 3 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960; a továbbiakban: KÖLCSEY, ÖM2), 1:1316.

veszett pályamunkájáról készült. Mindkét írás letisztultan mutatja a neológiával és a philológiával már felhagyott Kölcsey véleményét, amelyben immár az egykori ellenfelek, így Verseghy Ferenc is mérsékeltebb megítélést kap, és a lasztóci levelekben tapasztalt mérsékelt megfontolásokat láthatjuk viszont a tervezetben is a neológiát illetően. Az *Új szók* elkészítése előtt, még 1823 februárjában Kölcsey Bayle-olvasása és ki-vonatolása közben két jegyzetet is készített (*A' Nyelv változásairól*, illetve *Jegyzet az Új Szókról a' Magyar Szófabrikák számára*), amelyek a kritika érv- és ismeretanyagának forrásául szolgáltak.

3.2. A Magyar Tudós Társaság szolgálatában (1832–1837)

Kölcsey kései filológiai tárgyú munkái (a politikai pályafutása kapcsán a magyar nyelv ügyében tett megnyilvánulásait nem számítva) az újonnan alapult Akadémia felkéréseihez kapcsolódtak.²⁹ A vidéki rendes tagok közé választását Kölcsey a neológiai viták intézményes és egyértelmű lezárulásaként fogadta: „S mint csudálkozám el, midőn magamat az oppositio' legerősbeivel együtt ott [ti. a Tudós Társaság listáján] lelem! Ohajtanám, ír nád meg, mi eszközölte ezen választást, mely a' neológismus' triumphusát illy országosan megállapította?”³⁰ Kölcsey előbb a nyelvtudományi műszavak gyűjtésére kapott megbízását teljesítette, de egyedül a *DebrGramm*-ból gyűjtött mesterségszavakat (a többiből, mint a *Dayka élete*, *Felelet a Mondolatra* stb., nem). Valójában mindez már nem érdekelte. Az Akadémia számára gyűjtött és leadott nyelvészeti műszavakat tartalmazó jegyzékének kézírata (Mesterségszavak a *Debreczeni Grammatikából*, 1832) nem ismeretes. A politikai szerepvállalásához kapcsolódó jogalkotás nyelvi kérdései viszont annál inkább foglalkoztatták, hiszen önként ajánlotta fel, hogy törvénytudományi szakszavakat gyűjtsön. Gyűjtését (*Műszavak a' történettudományban*, 1832) a később megjelenő *Törvénytudományi Műszótár* hasznosította. Az Akadémiai számára készített bírálatai között is voltak filológiai tárgyú írásai (1836: *Vélemény nyolc vígjátékról és hat filológiai pályírásról*; 1837: Váradi János: *A Világ eredeti nyelvéről*). Ezekben a gyökszóelmélet kapcsán az egyébként igen népszerű, de filológiailag megalapozatlan etimologizálást és az áltudományos vizsgálódást bírálta. Váradi János könyvéről írva Kölcsey (a *Történetnyomozás* című 1833-as tanulmánya után, amely pontosan bemutatta az áltudományos fikció természetrajzát) kifejtett részletességgel adja a rudbeckianizmus kritikáját.³¹ Kölcsey szerint az inkább történeti semmint (nyelvésze-

29 Erről lásd: MEZEI Márta, „Kölcsey és az Akadémia”, in „A mag kikél...”: Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, 82–95 (Budapest–Fehérgyarmat: A Petőfi Irodalmi Múzeum gondozásában kiadta a Kölcsey Társaság, 1990).

30 Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak, Nagykároly, 1830. december 15., in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: 1820–1831*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, 5 köt., Kölcsey Ferenc minden munkái 7 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 2:312.

31 KÖLCSEY Ferenc, Váradi János: *A Világ eredeti nyelvéről*, Cseke, 1837. január 10., in KÖLCSEY, ÖM2, 1:751–753. A bírálat miatt az értekezés nem is került kiadásra. Lásd MTT Főtitkári iratok, 1837. év, 2. szám. 190. Idézi: VISZOTA Gyula, „Kölcsey Ferencz ismeretlen akadémiai dolgozatai: Második közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 24, 3. sz. (1914): 354–368, 361.

ti) filológiai munka első állítása (ti. „A Magyar nyelv a világ első és eredeti nyelve”) a mű egészét jellemzi. „Mit ér az egész értekezés? azt már maga a bebizonyíttatni akart állítás gyaníttatja. Vastag rudbeckianizmus, és nem egyéb.”³² A vastag (értsd: primitív) rudbeckianizmus felismertető jegye és egyben alapvonása a *petitio principii*, a bizonyítandó állítás igaznak feltételezésével igazolt következtetés. A logikai hiba Váradi esetében ráadásul csekély, a szakirodalmat nem ismerő olvasottsággal (olvasatlansággal) párosult, a fiktív etimologizálással pedig azt kívánta bizonyítani, hogy „Az Ótestamentumban előforduló nevek, csak magyar nyelven érthetők, p. o. *Paradicsom*, zsidóul: *Pardes*, azaz a magyar *pár-disz*. *Kain*, magyarul *Kaján*. *Izmael* magyarul: *Isten ma él*. *Eliázér* magyarul: *Elő ez erő* stb., stb.” A kreatív etimológiai névmagyarázat merész histográfiai következtetései Kölcsey összefoglalásában így hangzanak:

Az Ótestamentumi iratok a babiloni fogság után Esdrás által készültek; s készültek azon eredeti Káldi (az az magyar) iratokból, melyek a perzsa birodalom levéltáraiban tartattak. Ezen eredeti iratokat másoltatta Attila, ki Mediának (Mádnak) is fedelme volt; és ismét ezen lemásolt iratokból toldozta, (némely rontásokkal és kihagyásokkal) Thuróczy a maga Krónikáját. Ezen Krónika tehát az Ótestamentomot megelőző hiteles iratok rezultátuma; tehát annak hinni kell. S mivel az azt tanítja, hogy a magyarok Nemróttul erednek; Nemrőt pedig az eredeti nyelv birtokában volt: tehát stb.³³

Az 1830-as évekből származó írás kapcsán is egyértelműen kijelenthető, hogy Kölcsey a „képzelt történeti, etimológiai nyelvészet”-re is értette (az 1830-as években bizonyosan) a „rudbeckianizmus” kifejezést, ami a dilettáns történeti-nyelvészeti áltudomány megnevezése volt a szótárában. Olyasmi, amelynek sem elméleti előfeltevései, sem vizsgálati módszerei nem teszik lehetővé, hogy releváns, vitaképes, komolyan vehető eredményeket produkáló tudományos diskurzus lehessen. Kölcsey számára a korábban ezzel a jelzővel illetett *északi* (finnugor) nyelvrokonsági paradigma is kívül esik a tudományos filológia hatókörén, Révai Miklóst kizárólag emiatt bírálta.

4. Összegzés

Kölcseynek az 1810-es évek közepén folytatott filologizálása és a neológia ügyének képviselete, ennek megértése nehezen választható el a 19. század második évtizedében pártosodást okozó, tartós felekezeti konfliktust előidéző nyelvi háborútól,³⁴ a nyelvújítási vagy neológiai diskurzus hatalmi tétellel rendelkező egykorú kontextusától. Mindez olyan összetett identitás- és közösségképző diskurzusként is leírható, amelyben a nyelvkérdésre adott eltérő reflexiók az egyre inkább önállósodó nyelvtudományi, il-

32 KÖLCSEY, ÖM2, 1:751.

33 Uo., 751–752.

34 Ami Toldy Ferenc irodalomtörténete nyomán „nyelvújítási harcként” kanonizálódott. Vö. TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelen korig: Rövid előadásban: 1864–1865* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 196–197.

letve (szép)irodalmi gondolkodás szembenállását, eltérő autonómiatörekvéseik belső feszültségét is megmutatták. Mindez véglegessé tette a grammatika és a literatúra szétválását a magyar literatúra önállósodási folyamatában, előkészítve az irodalom új funkcióját is az idővel nemzeti üggyé váló nyelvkérdés kapcsán, mivel a nyelv, az új hagyományközösségi identitásformálás legjelentősebb eszközeként, leginkább az irodalom (szépliteratúra) által terjeszthető formában lehetett hatékony.³⁵ Margócsy Istvánnak a Révai–Verseghy vitát elemző tanulmánya arra a pillanatra hívja fel a figyelmet, amelyben a látszólag tisztán nyelvi, nyelvészeti kérdések vitája során a nyelvi és irodalmi kérdések egymást rendre átmosó jelenségei immár feloldhatatlan problémaként jelennek meg a 18. század utolsó harmadában.³⁶ A korábban még osztatlan nyelvszemléletben a „[...] literátor – azaz a nyelvet anyagként alkalmazó – tudós író e körben azonos a grammatikát életre keltő – nem egy esetben ténylegesen megfogalmazó – nyelvtudóssal: akit *írónak* (literátornak) tekintenek, az fogalmából következően *nyelvésznek* is számít s megfordítva.”³⁷ Ugyanakkor, ahogyan Margócsy jelzi, ez a még „osztatlan nyelv- és irodalomszemlélet” (s az igen régi múltra visszatekintő literatúrafogalom) éppen ebben az időben éli válságát Magyarországon, hogy majd a 19. század első évtizedeinek során (az ellenségeskedést felváltó közöny állapotában) a nyelvtudomány és a szépirodalom nyelvhez való viszonya teljesen elszakadjon egymástól.³⁸ A literatúra eme kettéválásában egymással szembe kerülő tudós (nyelvész) és poéta (azaz a nyelvművész³⁹) nyelvszemléletében ugyan már nem a nyelv instrumentális, hanem annak szubsztanciális, a „beszélő közösség nemzeti létének *jele*”-ként látott felfogása lesz az uralkodó, de a nyelvi megnyilatkozások vizsgálatában mégis alapvető különbséget mutatnak majd. A nyelvtudomány önmeghatározási folyamatában a beszélő közösség nyelvi kompetenciájának, egy idealizált nyelvállapot adottságainak (grammatikai ideálnak) a tisztázása és *megállapítása* (és persze abszolutizálása) kerül szembe a szépirodalom nyelvi autonómiatörekvéseivel, amely a nyelvnek éppen az irodalmi (szubjektív, ízléshez kötődő szabad) használatban megmutatkozó *különös* (ezért grammatikailisan rögzíthetetlen) képességeire alapozódik, elkülönítve így egymástól a költői nyelvhasználatot a mindennapi beszédétől. A tudományos grammatika (a szótárkészítéssel és a grammatizálással) a nyelv olyan leírásában volt érdekelt, amely tisztán nyelvtanilag elképzelt alapszerkezetet adott; ezt nevezte Kölcsey flexiós szemléletnek. Módszereik tartózkodtak a nyelvi változatoktól, változásoktól, eliminálva a szinkrón és diakrón jellegű nyelvi mozgásokat. Az új literatúra képviselői (Kazinczy, s nyomdokain Kölcsey is) ezzel szemben a szavak alkotásának szabadságát hangsúlyozták, nyelvreírásukban

35 Az állam- és a hagyományközösségi szemléletmódokat leváltó hagyományközösségi paradigmáról lásd: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

36 MARGÓCSY István, „A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai”, in *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 26–34 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990).

37 Uo., 27.

38 Uo., 27, 34.

39 Vö. [A *Nyelvmívelésről*] című írás első mondatában is: „Az első és utóbbi kor Litterator. Nyelvművésze”.

pedig a költők nyelvteremtő jogát, akik egyedül képesek ez által új ideák létrehozására. Talán triviális rögzíteni: Kölcsey magát íróként, költőként identifikálta, filológiai tanulmányai az írói neológia elsőbbségének képviselésével összefüggve ezért is tűnik magától értetődőnek. Kölcseyt önmagában a nyelvtudomány, vagyis az, amit ekkor a grammatika jelentett, nem érdekelte. A magyar nyelv eredetének, rokonságának kérdésével nem foglalkozott, áltudományosnak tartotta az etimologizálás (gyökszóelmélet) reflektálatlan, azaz történetietlen és elveket nélkülöző alkalmazását, a többértelmű philológiát az írói nyelvalkotás szerepével összekapcsolva kívánta a irodalom számára kisajátítani. De jóformán ez is csak addig volt számára fontos, amíg ez a választott szellemi közösséget szolgálta: ennek megbomlása után a neológiai háborút a maga részéről 1817-ben lezárta, ezzel együtt végleg felhagyott a nyelvtudomány rendszeres tanulmányozásával is.

Kölcsey filológusi szerepvállalása beilleszthető abba a Margócsy által is leírt folyamatba, amelyet az új irodalomkoncepció képződése, a nyelvtudományi szemléletmód önállóodása, a nyelvhez való korábban osztatlan nyelv- és irodalomszemléleti viszony immár végérvényes szétválása jelent. Elvei kialakításában (Szemere Pál és Kazinczy Ferenc nyilvánvaló hatása mellett) Révai Miklós grammatikája,⁴⁰ valamint elsősorban a kortárs német nyelvtudomány: Daniel Jenisch áttekintő munkája,⁴¹ a nyelv természetét, annak képezhetőségét (Bildsamkeit) illetően pedig még id. Karl Wilhelm Kolbe műve volt rá hatással.⁴² Az igazán nagy munkát, egy korszerű „magyar grammatika” megalkotását barátjával, Szemere Pállal közösen tervezte elvégezni. A munka – nomen est omen: „Philologiai Töredékek” – sohasem valósult meg, Szemere egyedül nyelvészkedett tovább. Kölcsey döntése mögött szociális (kénytelen volt Csekén maradni, nem folytathatva kizárólagosan értelmiségi pályát), és elvi okok (a neológia okozta káros pártosodás és a nyelv útjába való szükségtelen, erőszakos beavatkozás) egyaránt fellelhetők. Mindenesetre az 1814-es év, vagyis a péceli időszak a mintegy húsz évvel később fogalmazott önéletrajzi levél távlatából is a filologizálás kitüntetett időszakának bizonyult. Paradox jelenséggént értékelhető, hogy eredeti filológiai disszertációja, a *Criticaei Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról* című írás sohasem jelent meg, míg egy kortárs német filológus szellemi termékének „lényegre törő és arányos” összefoglalása, a *Jenischből való Jegyzések (Jenisch' pályairata* címen) került nyelvtudományi munkáinak élére.

A hatástörténet tréfája, hogy a komoly tudósi munkája helyett egy botrányt okozó, bohóságként értékelt mű, azaz a *Felelet a' Mondolatra* révén vált szerzőként először is-

40 RÉVAI Miklós, *Elaborator Grammatica Hvngarica*, vol. 2 (Pest: Trattner Mátyás, 1806).

41 DANIEL JENISCH, *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens, nahmentlich: der Griechischen, Lateinischen; Italienischen, Spanischen, Portugiesischen, Französischen; Englischen, Deutschen, Holländischen, Dänischen, Swedischen; Polnischen, Russischen, Liththauischen. Eine von der Königl. Preufs. Akademie der Wissenschaften gekrönte Preisschrift des Herrn D. Jenisch, Prediger in Berlin*, *Diversi lingues homines* (Berlin: Friedrich Maurer, 1796).

42 KARL WILHELM KOLBE, *Über den Wortreichthum der deutschen und französischen Sprache und beider Anlage zur Poesie*, 2 Bände (Leipzig: Reclam, 1806–1809). A Kölcsey-filológiában leginkább Kolbe feldolgozása várat magára.

mertté. Mindmáig, ha a magyar nyelv megújítása kapcsán vállalat szerepe szóba kerül, jobbra csak ez a Szemere Pállal közösen írt munkája említődik, vizsgálatlanul hagyva és ezzel elfelejtetve a magyar humor és a romantikus ironia történetének egyik nagyszabású teljesítményét. A szakirodalomban kevés szó esik Kölcseyről mint filológusról.⁴³ Miközben Kölcsey és a magyar nyelv ügye és védelme ismerős, közkeletű szólammá válik a reformkort követő recepcióban, valójában kevés fogalmunk van arról, mit is gondolt ténylegesen a tudós Kölcsey Ferenc a magyar nyelvről. Kölcsey Ferenc nyelvtudományi (filológiai) tevékenységének átfogó vizsgálata, eme tevékenységének az 1800-as évek első harmadában a magyar nyelv eredetéről, megújításáról és természetéről folytatott tudományos diskurzusokban való elhelyezése a magyar irodalomtörténetírás adósságainak egyike.

FÜGGELÉK

II. Kölcsey filológiai tárgyú kéziratai

Kölcsey kéziratainak két bemérési pontja adható meg: az egyik az 1839-es átvételi jegyzék, amelyet Heckenast Gusztáv, az MM1 kiadója adott az általa átvett, Kölcsey hagyatékát képző kéziratokról. A másikat a közgyűjteményekben ma ismertén fellelhető kéziratok jelentik. Az alábbiakban Kölcsey filológia tárgyú kézirateit vesszük számba.

A Kölcsey-kézirathagyaték történetét Szabó G. Zoltán foglalta össze, elsősorban a versekre figyelemmel.⁴⁴

1. A kéziratok hagyaték felmérése

1. 1. A hagyatéki jegyzék

Kölcsey halála után az Akadémia elhatározta, hogy kiadja Kölcsey Ferenc összes műveit. Szemere Pált bízták meg azzal, hogy vegye fel a kapcsolatot az örökösrel, Szuhányi Josephine-nel, és gyűjtse be Kölcsey kézirathagyatékát, hogy megindítható legyen műveinek első posztumusz összkiadása, azaz az MM1. A Csekéről 1839-ben a kiadó Hecke-

43 Lényegében csak a kevés számú publikus szövegre és a *Felelet* 1815-re reflektálva, vö. például az 1960-as gyűjteményes kiadást (KÖLCSEY, ÖM2) sajtó alá rendező Szauder József monográfiáját: SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc* (Budapest: Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955), 36–39. A kevés kivétel egyike (Csetri Lajos és Gyapay László korábban idézett munkái, és Pap Károly mellett) Rohonyi Zoltán, aki röviden reflektál Kölcsey 1815-ös leveleire, amelyekben a „meggyőződéses neológia” kijelentései szerint „a szerves fejlődés korszerű történetfilozófiai elvének alkalmazására vallanak.” Vö. ROHONYI Zoltán, *Kölcsey Ferenc életműve: Kismonográfia* (Kolozsvár–Napoca: Dacia Könyvkiadó, 1975), 63.

44 Lásd: SZABÓ G. Zoltán, *A kézirtól a kiadásig: Kölcsey Ferenc verseinek szöveg-hagyományja*, Irodalomtörténeti füzetek 144 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1999), 12–56, különösen 25–38.

nast Gusztávhoz Pestre küldött kéziratok 10. csomójának leírásában (általunk vastag-
gal kiemelve) láthatóak Kölcsey nyelvészeti tárgyú írásai:

10dik Csomó: *a.* A T. társaság' folyóírásának alaprajzára nézve kirendelt küldöttség alá-
zatos véleménye, – *b.* Poéma dramaticum, – *e.* egy vers: *Mi legyen egy sóhajtság* – , – *d.*
1832-ben kijött versei, – *e.* Egy értekezés; kezdete: *Jó lenne talán megvizsgálni...* két ív, – *f.*
egy értekezés; kezdete: *Az Élet és Literatura' Redactiója...* – *g.* különbfélék 14 és ½ ív, – *h.*
Töredékek 10 ív, – *i.* 4 ív, – *k.* Készületek a' Kazinczy' műveinek recenziójára 1 és ½ ív, –
l. Rövid laistroma a' debreczeni grammatica s Aranka grammaticaja hibás állí-
tásainak, – *m.* deákul egy ív, – *n.* Kritikai jegyzetek a' magyar nyelv' jobbításáról
4 és ½ ív a' régi halottas beszéd' másolatával, – *o.* A szókurtitásról és több külön-
félék **14 és ½ ív,** – *p.* Egy értekezés; kezdete: *A Leviáthán' híres írója* ½ ív, – *q.* Egy Sonett:
*Szelid halom...*⁴⁵

Az 1839-es átvételi jegyzék alapján öt tétel azonosítható csaknem cím szerint a kéz-
iratcsomóból:

- 1) Rövid Lajstroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak
- 2) Rövid lajstromok, a' Cons. Aranka György Grammat. hibáinak, az Erdélyi Tár-
saság' Első Kötetében
- 3) Criticai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról
- 4) Halotti beszéd [„Latiatuc feleink”] másolata
- 5) A' szókurtitásról

Szemere Pál ígéretet tett a kéziratok örökösének, Szuhányi Josephine-nek, miszerint
a kéziratokat lemásolják és „az eredeti irományokat” visszajuttatja. Ez feltételezhető-
en meg is történt,⁴⁶ habár nem maradéktalanul, amint azt látni fogjuk. Szuhányi halála
után a kézirati hagyaték részben az MTAK Kézirattárába, a PIM-be és az OSZK Kt.-
ba került.⁴⁷

Az MM1 IV. (1842) és V. (1844) köteteiben a következő nyelvtudományi munkák je-
lentek meg:

- 1) Jenisch' pályairata (MM1 IV. kötet)
- 2) A szókurtitásról (MM1 IV. kötet)
- 3) A szószármaztatásról (MM1 IV. kötet)
- 4) Felelet a Mondolatra (MM1 V. kötet)
- 5) Új szók (MM1 V. kötet)

45 SOLT Andor, „Kölcsey halála és hagyatéka”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 48, 4. sz. (1938): 375–393, 392.
(Kiemelések: O. Cs.)

46 Vö. SZABÓ G., *A kézirattól a kiadásig*, 24, 35.

47 Uo., 35–38.

A hagyatéki jegyzék cím szerint azonosított 5 tételéből 1 jelent meg az MM1-ben (*A szókurtitátsról*). A hagyatéki jegyzék által cím szerint említett „Rövid laistroma a' debreczeni grammatica s Aranka grammaticaja hibás állításainak” írás kiadására az MM1-ben nem került sor, a kéziratok visszakerültek az örököshöz, tőle később a közgyűjteményekbe, kézírata ma megtalálható az OSZK-ban (vö. 1.2. *A közgyűjteményekben található kéziratok*). A hagyatéki jegyzék által cím szerint említett „Kritikai jegyzetek a' magyar nyelv' jobbításáról 4 és ½ ív a' régi halottas beszéd' másolatával” nem jelent meg az MM1-ben, ma a közgyűjteményekben sem lelhető fel (vö. uo.): ez a kézirat elveszett vagy lappang. Az MM1 *A' szókurtitátsról* mellett két olyan szöveget is kiadott (*Jenisch' pályairata, A' szószármaztatásról*), amelyeket az 1839-es átvételi jegyzék cím szerint ugyan nem említ, de amelyek a „több különfélék 14 és ½ ív” között lehettek. Ezek a kéziratok vélhetően nem kerültek vissza az örököshöz, ma nem lelhetők fel a közgyűjteményekben (vö. uo.), valószínűleg a kiadás során elvesztek, ami azt feltételezi, hogy a szerkesztők – az előzetes ígérettel szemben – mégsem másoltatták le őket. A szövegkritikai vizsgálat alapján kijelenthető, hogy az MM1 a *Felelet a Mondolatra* és az *Új szók* szövegét azok első megjelenései alapján közölte újra, és nem kéziratból, vagyis eme szövegek kézíratai nem voltak a hagyaték 10. csomójában. Összességében kijelenthető, hogy Kölcsey életében (*Felelet a' Mondolatra* 1815; *Új Szók*, Muzáron, 1833), és halála után az MM1-ben nyomtatásban megjelent filológiai munkáinak kézíratai a nyomdai munkák során kivétel nélkül elvesztek.

1. 2. A közgyűjteményekben található kéziratok

A ma ismeretes nyelvtudományi tárgyú kéziratokat röviden lásd: IDŐRENDI ÖSSZEFOGLALÓ TÁBLÁZAT KÖLCSEY FERENC NYELVTUDOMÁNYI KÉZIRATAIRÓL

2. Az ismert kéziratokról

A kritikai kiadásban megjelenő, az MTA Kt., a PIM és a RGy állományában fellelhető kéziratokról az egyes szövegek jegyzeteinél szólnunk. Külön tárgyalást, részletesebb és együttes ismertetést az OSZK Kt Quart. Hung. 4361 jelzet alatt lévő állománya érdemel (kivéve az 1815-ben, Csekén keletkezett három szöveget), mivel ezek a kéziratok részét képezték annak a nagyobb kéziratgyűttesnek, amely 1814 nyarán és őszén keletkezett.

2.1.1. Az 1814-re datált kéziratok

1814. november 7-én Kölcsey és Szemere elhagyták Lasztócot: ezzel lezárult a Pécelen, Széphalmon és Lasztócon közösen folytatott philológiai munkájuk első szakasza. Az ekkor keletkezett philológiai írásaik egy bekötetlen csomóba (*kötet, diárium*) kerültek, és Szemerénél maradtak.⁴⁸ Ezt a kéziratcsomót Szemere Pál még 1814 végén vagy

⁴⁸ „Szabónak [...] philosophi dissertatiójára jegyzeteket írtam Lasztóczon; azok több írásaimmal együtt Palinál maradának [...]” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in KÖLCSEY,

1815 elején, feltehetően Helmeczi Mihályon keresztül Trattner János Tamáshoz juttatta, aki azt szerkesztőjére, Bilkei Pap Ferencre bízta azzal, hogy készítse elő a *Felelet* kéziratának kiadását. Kölcsey többször is megemlítette, hogy gyakorlatilag minden 1814 nyarán, Pécelen, Széphalmon és Lasztócon keletkezett kézírata Szemere Pálnál maradt 1814. novemberi elválásukat követően.⁴⁹ Szemere ígéretet tett Kölcseynek ezek visszaadására („nálam levő holmiaidat magam fognám általadhatni”⁵⁰), de mindez 1815. július elejéig nem történt meg. Erre Kölcsey utalt is a Kazinczynak írott levelében, miszerint *Debreczeni Új Énekes Könyvből* készített szójegyzéke és a *Critikai Jegyzetek* kézírata is még mindig „Pálnál vagynak”.⁵¹ 1815 nyarán megjelent a *Felelet* 1815, Szemere pedig szeretne volna visszakapni a philológiai dolgozatokat tartalmazó mappát, de Bilkei időközben elhagyta Pestet. A Bilkei hollétét illető nyomozása sikertelen volt, Szemere érezhető kétségbeeséssel írta Kölcseynek: „Az a’ kötet, mellyben Bohógyi ’s Jegyzéseink Illyésből, Gyöngyösiből, Faludiból ’stb. voltak, közel van az elveszthetéshez.”⁵² Nem sokkal később ismét erről írt: „Irtam hozzá [ti. Bilkei Pap Ferencnek], hogy ezen jegyzésekkel tele Diariumot küldje vissza, ’s nem kaptam választ.”⁵³ Kölcsey Kazinczynak is megerősítette ezt az információt („[...] azt írál Palink, hogy [...] az Antimondolat’ kézírata más hasznosb philológiai jegyzetekkel együtt nála [ti. Bilkei Pap Ferencnél] vagynak”), de Bilkei Pap Ferenc hollétét illetően maga sem jutott eredményre.⁵⁴ A kutatás végül sikerrel járhatott, mert a kéziratcsomó 1816 vége, 1817 eleje körül visszakerült Kölcseyhez, amint ezt (a hagyatékban maradt kéziratokon túl) Szemere levele bizonyítja, amelyet a nyomozás után egy évvel írt, és amelyben már hivatkozik ezekre: „Lássd Jegyzéseinket a’ Bekötendő Papirosok között ’s ird ki [...] Próbáld kidolgozni [...] ’s a’ szükségeseket add hozzá a’ jegyzéseinkből. Bár egészen kidolgoznád!”⁵⁵

Az 1814-ben keletkezett „jegyzésekkel tele Diarium” tehát bizonyosan tartalmazta a „Bohógyi”-ként, illetve „a’ levelek Gedeonhoz”-ként megnevezett *Feleletet*. Továbbá a Szemere által „Jegyzéseink Illyésből, Gyöngyösiből, Faludiból”-ként említett *Az idegen Phrasesekkel való életről* című írást. Továbbá a *Critikai Jegyzeteket* és a *Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből* mintegy 2 ívnyi szójegyzékét is. Ezen túlmenően valószínűsíthető, hogy minden más 1814-ben keletkezett kézirat is itt volt megtalálható. Közben Szemere és Kölcsey 1814-es filológiai jegyzetei Bilkeinél voltak, azokat, elsősorban az *Idegen Phrasisek*-et, Helmeczi Mihály is felhasználta, amint az a Berzsenyi Dá-

Levelezés, 1:346. (Kiemelés: O. Cs.); lásd még: Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. december 22., uo., 1:357.

49 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in uo., 1:346.; Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. december 22., in uo., 357.

50 Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1815. március 10., uo, 1: 362.

51 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., uo, 1:396.

52 Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1816. február 24., in uo., 1:461.

53 Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1816. április 15., in uo., 1:484.

54 Egy ideig azt hitte, hogy Szatmárra költözött: Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1816. február 24., in uo., 1:462.; illetve: Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencknek, Cseke, 1816. április 25., in uo., 1:486.

55 Szemere Pál Kölcsey Ferencknek, Pécel, 1817. február 9., in uo., 1:538, 539.

niel verseinek második, 1816-os kiadása elé írt *Kalaúz értekezésében* látható.⁵⁶ Mindez Kölcsey figyelmét sem kerülte el: „Nem haragszom Helmecczire, még azért sem, hogy Jegyzőkönyveinket gondtalanul kiperédálta [...]”.⁵⁷ Eme „kiprédálás” egyik nyoma fellelhető *Az idegen Phrasesekkel való életről* kéziratán, Helmeczi rájegyzéseként. A „kiprédálás” a tanulmány elején pontokba szedett koncepció átvételét és a forrásul szolgáló archaikus szóanyag (vö. *IdegenPhrasesek*) lábjegyzetekben történő argumentációs felhasználását jelentette Helmeczi részéről, továbbá a K. W. Kolbe hivatkozás (*Jegyzések Kolbe, KivonatKolbe*) szintén Kölcseytől származhatott. Helmeczi a koncepcióalkotást és a forráskutatást tehát megtakarította magának. (Ponori Thewrewk József nem véletlenül írta ezt 1834-ben, Szemere Pál szóbeli közlésére hivatkozva: „A’ szelídérzésű Szemere Páltól tudom, hogy ő ’s szeretett barátja Kölcsey együtt készítették eredetiképen a nyelvbeli Ujításokról azon értekezést, melyet Helmeczi Mihály némelly megtoldásokkal a maga neve alatt kiadott a Berzsenyi Dániel versei előtt.”⁵⁸) Szemere Kölcseynek adott válasza arra mutat, hogy az 1814-ben és 1815-ben keletkezett kéziratok közül kettő (*JegyzésekJenisch, [Jegyzések Varróból]*) bizonyosan az ő használatában volt ekkor, habár az nem tudható, mikor kerültek hozzá: „Mihelyt melegebb lesz, a’ könyves szobámban felkutatom a’ Varróban és Jenischben való Jegyzeteidet, ’s felküldök mindent.”⁵⁹

2.1.2. Az 1815-re datált kéziratok

Az 1815-re datált három kézirat (*LajstromDebrGramm, LajstromAranka, RévaiGramm*) szintén 265×210 mm méretű, egykor feltehetően összefűzött fóliókra készültek, de más bordázatú, vékonyabb papírra íródtak, világosabb barna tintával. A *GrammSzójegyzetek* egykor feltehetően szintén összefűzött 265×210 mm fóliókra készült, de e fóliók papírja durvább az előzőekhez képest (vagy megviseltebb), bordázat alig észlelhető. Ezek a kéziratok haláláig Kölcsey birtokában voltak, a hagyaték részeként kerültek Pestre, majd vissza az örökshöz.

2.1.3. JegyzésekSzemere 1816.

Kölcsey eme jegyzetei Szemere Pál birtokában voltak, így kerülhettek ama bekötött füzetbe, amely az ő jegyzeteit tartalmazza.

56 Vö. HELMECZI, *Értekezés*. Lásd még Helmeczi tanulmányáról és fogadtatásáról: BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei: Kritikai kiadás, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 1:205–215, 214.

57 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1817. június 11., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:568.

58 PONORI THEWREWK József, *Velenczei Szappanpor az Uj Magyarok’ számára* (Pozsony: Belnay örökösei, 1834), 181.

59 Szemere Pál és Almási Balogh Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1831. április 21., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 2:352.

3. A nem ismert, elveszett vagy lappangó kéziratokról

3.1. A nyomtatásban megjelent írások kéziratai

Kölcsey életében két nyelvtudományi munkája jelent meg, a *Felelet a' Mondolatra* (1815) és az *Új Szók* (Muzáron, 1833). A *Felelet* kézirata több más, egyéb filológiai tárgyú jegyzettel együtt került a szöveget kiadó Trattner kezébe, tőle pedig a szöveggondozást végző Bilkei Pap Ferenchez 1815 elején. Az egyéb jegyzetek végül 1816-ban visszakérültek Kölcseyhez (erről lásd: *Az ismert kéziratokról*), amelyek között a *Felelet* kézirata bizonyosan nem lehetett ott, mivel arra később levelezésében sem a szerzőpáros nem utal, sem a hagyatéki jegyzék nem említi meg. (Kizártnak tartjuk, hogy a hagyatéki lista cím szerint ne említette volna ezt a szöveget, illetve terjedelmileg sem fér bele a „különfélék” 14 és fél ívébe.) A *Felelet* kézirata nagy valószínűséggel az 1815-ös kiadás során veszett el. A kéziratnak, vagy a kézirat egyik fogalmazványának egyetlen, a *[Debreczeni levél]*ből Kölcseytől származó autográf sorát ismerjük, amelyet a *GrammSzójegyzetek* tartalmaz. Az MM1 a *Felelet* 1815-öt vette alapul és nem kéziratot: a szövegkritikai vizsgálatok (az alapvető ortográfiai eltérések mellett) a durva hibák utólagos, de nem következetes korrekcióját mutatják, továbbá azt, hogy a szerkesztők a szerzőpáros által kifogásolt kihagyásokat nem illesztették vissza, teljesen elhagyva a görög idézeteket is. Az *Új Szók* címmel ismert szöveg kézirata 1825-ben került Szemere Pálhoz, ez alapján ő adta ki a *Muz* 1833-ban; az MM1 vagy eme kiadásból, vagy a Szemerénél még meglévő kéziratból történt. A szövegkritikai vizsgálatok alapján az előbbi lehetőséget tartjuk valószínűnek, mivel az eltérések alapvetően ortográfiaiak.

Kölcsey halála után az MM1 által a „Nyelvtudományi dolgozatok” között a IV. kötetben közreadott nyelvészeti tárgyú szövegek közül *A' szókurtitásról* kézirata bizonyosan, a *Jenisch' pályairata*, és *A' szószármaztatásról* kéziratai pedig nagy valószínűséggel szintén a hagyatéki 10. csomójában, az „és több különfélék” között lehettek. Az MM1-hez felhasznált eredeti kéziratok eltűnése azért meglepő, mivel Szemere Pál ígéretet tett Szuhányi Josephine-nek azok gondos megőrzésére: „Kölcsey Ferencz lélekhagyományai közül semminek sem szabad elveszni, vagy szentségtelen kezek közé vettetni”.⁶⁰ Eme három írás kézirata is arra a sorsra jutott a nyomdába kerüléssel, amire a többi: elveszett.

Az 1814 nyarán keletkezett *Jegyzések Jenisch* (és az 1815-ös *[Jegyzések Varróból]*) kézirata az 1830-as években Szemere Pál birtokában volt: „Mihelyt melegebb lesz, a' könyves szobámban felkutatom a' Varóban és Jenischben való Jegyzeteidet, s felküldök mindent.”⁶¹ Nem tudjuk, hogy mikor került Szemeréhez a *Jegyzések Jenisch* kézirata (és a *[Jegyzések Varróból]*), és azt sem, hogy visszaküldte-e Kölcseynek a kéziratot vagy sem. Mindkettő lehetséges. A *Jegyzések Jenisch* az MM1-ben *Jenisch' pályairata* címmel, kéz-

60 Vö. Szemere Pál Özv. Kölcsey Ádámnéhez, Pest, 1838. szeptember 2., in Szemerei SZEMERE Pál, *Munkái*, szerk. SZVORÉNYI József, 3 köt., (Budapest: Franklin, 1890), 3:327.

61 Szemere Pál és Almási Balogh Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1831. április 21., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 2:352.

irat alapján jelent meg, azaz lehetett a hagyatékban, de akár Szemere birtokában is.⁶² (A kézirta elveszett vagy lappang, ami azt valószínűsíti, hogy nem került vissza az örökshöz.)

3.2. Publikálatlan írások kézirtai

3.2.1. A hagyatéki jegyzék által említett kézirtatok

A hagyatéki jegyzék alapján az *n* jelzetű „Kritikai jegyzetek a' magyar nyelv' jobbításáról 4 és ½ ív a' régi halottas beszéd' másolatával” című tétel kézirta vagy kézirtai ezzel a címadással nem ismeretesek, a közgyűjteményekben nem lelhetők fel. A „rég-i halottas beszéd” minden bizonnyal a *Halotti beszéd* címen ismert nyelvemlék; a magyar régiség kapcsán Kölcsey a „Latiatuc” megnevezéssel utal rá. A *Halotti beszéd* másolatát Kölcsey nagy valószínűséggel Révai Miklós *Antiquitates* című munkájából készítette.⁶³ A másolat keletkezése az *Iliász*-fordításhoz kapcsolható (1815. október, lásd: *GrammSzójegyzetek*), amelynek során Kölcsey a régiség és így a „Latiatuc” nyelvi megoldásait is felhasználta: „Kéntelen vagyok sokat a' **Latiatuc**-bol venni vissza.”⁶⁴ A hagyatéki leírás fogalmazása ugyanakkor megengedi azt a feltételezést is, hogy a *Halotti beszéd* másolata a „Kritikai jegyzetek”-kel egy időben keletkezett (1814, Pécel). Ez esetben Kölcsey ebből a saját másolatából dolgozott 1815-ben az *Iliász*-fordítása során. A *Halotti beszéd* másolatát ugyanakkor nem feltétlenül tartjuk a „Kritikai jegyzetek a' magyar nyelv' jobbításáról” című szöveg részének.

A „Kritikai jegyzetek a' magyar nyelv' jobbításáról” címmel nevezett, és „4 és ½ ív” terjedelemben megjelölt írást Kölcsey többször is megemlíti 1814-es jegyzeteiben: „A' Rhetoriak röviden Phrasesek[ne]k nevezet[ne]k. (Lásd erre a' Garvéból tett Jegyzéseket, és a' Magyar nyelvről tett Criticai jegyz[éseket].) [...] Lásd ezen szabad szórakásról a' Németek[ne]k, 's a' Magyarat vele relatiób[an] a' Criticai Jegyzetekben a' Magyar nyelv' jobbításáról. [...] Ezekről láss a' Critikai Jegyzetekben és még máskor”. Vö. *KivonatKolbe*. A kézirat megnevezésekor Kölcsey címadását érvényesítettük. A *Criticai Jegyzetekkel* kapcsolatban két előzetes kijelentést tehetünk: 1) olyan önálló nagyobb philológiai (nyelvtudományi) tanulmány volt, amely több supplementummal (melléklettel, kiegészítő résszel) rendelkezett; 2) kézirta elveszett vagy mindmáig lappang.

Kölcsey a levelezésében többször utalt egy 1814 nyarán készült nyelvtudományi munkájára: „A' múlt nyáron írtam a' Neologizálásról egy Dissertatiot; 's ohajtom, hogy valaha láthatnád.”⁶⁵ Kazinczyhoz írott 1815-ös levelében részletesebben szólt róla: „Az én Principiumim a' Magyar Neologizálás' dolgában ezek: 1., Azon Írásomban

62 Az előbbi Szemere-levél idézett sorában („Varróban és Jenischben való Jegyzeteidet”) a Jegyzeteidet szó írásmódja a birtokragot (*m* vagy *d*) illetően nem egyértelmű a kézirtatban: „első olvasatra 'm'-nek látszik, de a betű közepén egy felhúzódó rövid vonal megengedi a 'd' értelmezést is.” A kiadó Szabó G. Zoltán, tekintettel arra, hogy Szemere Pálnál nem talált adatot Varro tanulmányozására, Kölcsey-nél viszont mindkettőre, a birtokviszonyt Kölcsey javára döntötte el. Vö. in *uo.*, 2:352–353.

63 RÉVAI, *Antiquitates*, 1:35–39.

64 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 16., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:436.

65 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1815. május 3., in *uo.*, 1:372.

melyet a' múlt ősszel [ti. 1814 október] Uram Bátyámnak felolvastam (ezen először Palitol talált) négy pontokra húzzatik a' Neologizálás: Az idegen Phrasesekkel való élésre, A' szókúrtításra, A' szóformálásra, A' szóalkotásra. Az első pontra tartoznak az Inversiók is, a' harmadikra a' szók poetai öszveragasztása (verba composita), valamint a' derivatio, és az analógiai formálás."⁶⁶ Végül a már korábban idézett 1833-as önéletrajzi levelében is megemlíti (többes számban fogalmazva): 1814 Pécelen „midőn a Mondo-lattal töltöttük az időt, előbb komoly (philológiai) értekezést írtunk különféle költők különféle nyelvéről”.⁶⁷

Az 1814-es jegyzetek és a levelezésben található említések időbeli és tárgyi egyezései alapján úgy véljük, hogy 1) a „dissertatio” azonos a *CriticaïJegyzetek*-kel, és ez tekintendő Kölcsey önálló, neológiai, philológiai főművének; 2) a rendelkezésre álló kéziratok, illetve Kölcsey megjelent írásainak egyike sem azonos a hagyatéki jegyzékben említett *CriticaïJegyzetek*kel. Nem tartjuk lehetségesnek, hogy a *CriticaïJegyzetek* csupán összefoglaló címe lett volna az említett írásoknak (*Az idegen Phrasesekkel való élés, A' szókúrtítás, A' szóformálás, A' szóalkotás*), vagy ezek az írások maguk alkotnák a *CriticaïJegyzeteket*. (Egyedül ez szolgálna banális magyarázattal arra, hová is tűnhetett a *CriticaïJegyzetek* nem csekély kézírata, hiszen nem tűnt el.) Ennek ellent mond az írá-sok külön, cím szerinti említése (a 10. kéziratcsomó leírása *A szókúrtításról* külön említi a *CriticaïJegyzetektől*), továbbá a terjedelmi különbségek a 4 ½ ívnyi dissertatio és az említett írások között. Az a lehetőség sem állja meg a helyét, miszerint a *CritikaïJegyzetek* és a *Jenisch' pályairata* (*JegyzésekJenisch*) egyazon szöveg volna: a *KivonatKolbe* külön-külön, cím szerint említi őket, tehát e két művet nem tekinthetjük azonosnak. Eme felvetést az MM1 közlése indukálja, mivel a *Jenisch' pályairata* mellett ezt a két supplementumot közölte Kölcsey nyelvtudományi munkáiként. A Kazinczynak írt 1815-ös levél alapján az valószínűsíthető, hogy az említett írások a *CriticaïJegyzetek* részét képezték, annak (példaanyagot tartalmazó) supplementumaiként. Mivel az említett írások közt szerepel az *IdegenPhraesek* is, amely bizonyosan Kölcsey és Szemere közös munkája volt, hiszen adatolható, hogy Kölcsey Szemere könyvjegyzeteit használva állította össze a példasorokat (vö. *IdegenPhraesek*, lásd még: Szemere Pál jegyzetei: I/7. Illyés (1814. augusztus 9.) I/ 16–18. Faludi II/ 10. Illyés, Faludi, Gyöngyösi.), az 1833-as önéletrajzi levél által használt többes szám („értekezést írtunk”) sem irreleváns így, különösen, hogy a munka valóban „különféle költők különféle nyelvéről” szól.

A *CriticaïJegyzetek* keletkezésének helye és ideje közvetve megadható. Az 1814. október elején készült *KivonatKolbe* már hivatkozik rá, és Kölcsey fel is olvasta ekkor ezt az írását Kazinczynak Széphalmon, nyilván ezt megelőzően készülhetett, nagy valószínűséggel 1814 nyarán vagy kora őszén (július–szeptember) Pécelen. A *CriticaïJegyzetek* több más ekkor, 1814 nyarán készült filológiai jegyzet között lehetett, abban a diáriumban, amely 1817 körül került vissza Kölcsey birtokába (vö. *Az ismert kéziratokról*). Köl-

66 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in uo., 1:395.

67 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. március 20., in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: 1832–1833*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, 5 köt, Kölcsey Ferenc minden munkái 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 3:193–204, 199–200.

csey halála után az MM1 szerkesztői a 10. kéziratcsomó egyéb szövegeivel együtt ezt is megkapták, kiadására azonban nem került sor. A kézirat sorsa ettől a ponttól fogva ismeretlen.

A *CriticaïJegyzetek* kézirata ugyan nem ismeretes, de Kölcsy 1815 nyarán Kazinczynek küldött levelében erre a tanulmányára hivatkozva gyakorlatilag összefoglalja annak lényegét és főbb pontjait, amelyek a neológiával és a magyar nyelvvel kapcsolatos vezérelveit (princípiumait) jelentik.⁶⁸ Ez a levél, figyelembe véve Kölcsy ama gyakorlatát, miszerint jegyzőkönyveiből és néha emlékezetből idéz leveleiben,⁶⁹ joggal tekinthető a *Criticaï Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról* című disszertáció kivonatának. A levélből összefoglaló módon ismerhető meg Kölcsy Ferencnek a nyelvújítással kapcsolatos elvi álláspontja, a disszertáció fejezetei, illetve az ezzel kapcsolatban folytatott előtanulmányok jegyzetei is.

A kéziratnak az 1833-as önéletrajzi levelében is említett fontosságát, műfajiságát (értekezés), terjedelmét tekintve is érthetetlen, hogy miért maradt ki az első összkiadásból. A Szemere által az örökösnek tett ígéretből kifolyólag érthetetlen és rejtélyes a kézirat eltűnése is. Az MM1-ben ki nem adott kéziratok, mint például a *LaistromDebrGramm* és a *LaistromAranka*, később visszakerültek Szuhányi Josephine-hez, onnét az örökösökön keresztül az MTA és jobbára az OSZK birtokába jutottak. A *CriticaïJegyzetek* kivétel ez alól. Két lehetőség valószínűsíthető: 1) a kézirat *visszakerült* az örököshöz, és mindmáig a leszármazottak birtokában van (amiről nincs tudomásunk), vagy elveszett, esetleg lappang. 2) a kézirat *nem került vissza* az MM1 szerkesztőitől örökös Szuhányi Josephine birtokába, hanem megsemmisült, vagy mindmáig lappang.

Amennyiben a *CriticaïJegyzetek* kézirata az 1840-es évek elején nem került vissza az örököshöz, az MM1 szerkesztőinek felelőssége volna megállapítható. A kéziratnak, amint azt mondtuk, a közgyűjteményekben nincs nyoma, mint ahogyan az MM1 szerkesztőinek (Szemere Pál, Szalay László, Eötvös József) és kiadójának (Heckenast Gusztáv) felelhető kézirati hagyatékában sem található meg. Közülük, nem számolva banális és esetleges okokkal, egyedül Szemere Pál jöhet szóba olyan személyként, akinek egyrészt érdekében állhatott a *CriticaïJegyzetek* publikálatlanul hagyása, leginkább a neológiával kapcsolatos elméleti álláspont időközbeni megváltozása vagy túlhaladottsága miatt, másrészt Kölcsy egykori munka- és szerzőtársaként morális és de facto jogi felhatalmazást is érezhetett különösen a philológiai tárgyú kézirat (és kéziratok) fölötti diszponálásra. (N. B. arról nincs tudomásunk, hogy szóbeli diskurzusaikban Kölcsy rendelkezett-e bárhogy is az 1814-ben keletkezett közös munkáikat, így a *CriticaïJegyzetek*-et illetően, arról viszont van, hogy 1833-ban lényegében közös szellemi tulajdonként említette ezt a disszertációt. Szemere önhatalmúsága tehát megalapozottan vélelmezhető, motivációi kevésbé nyilvánvalóak, erre csak egy alaposabb kritikai vizsgálat adhat majd választ. Ehhez kiindulópontként szolgálhat a Szemere által is szerkesztett MM1, amelyben Kölcsy eredeti, neológiai disszertációja, a *CriticaïJegyzetek* helyett egy német nyelvű elméleti munka remekbe szabott magyar

68 Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in *uo.*, 1:395–401.

69 Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in *uo.*, 1:346.

könyvkivonata (*Jenisch' pályairata*) és két supplementum (*A' szókurtitásról* és *A' szószármaztatásról*) reprezentálta az utókor számára Kölcsey nyelvtudományi munkásságát.

3.2.2. A Kölcsey-levelezésben említett kéziratok

A Kölcsey-levelezésből azonosítható munkák a következők:

- 1) Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből (1814).
- 2) [*Jegyzések Varróból*] (1815).
- 3) *A Felelet* 1815-ből kimaradt írások (1814)
- 4) Mesterségszavak a Debreczeni Grammatikából (1832).

A felsorolt munkák egyike sem jelent meg, és kéziratuk holléte sem ismert: elveszték vagy lappanganak.

Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből. A kézirat sorsa ismeretlen. A munka 1814 nyarán, Pécelen keletkezett. Az alábbi említések alapján tudunk létezéséről: „a' Debreczeni Új Énekes Könyvből a' múlt nyáron [ti. 1814] két ívnyi Neologismust írtam össze, pedig még félig sem olvasám vala el”.⁷⁰ Ugyanerről Kazinczynak: „Én a debreczeni *Új énekes könyvből* is sok neologismust jegyeztem ki. Ezen jegyzéseim is Palinál vagynak.”⁷¹ A hivatkozott könyv, amelyből a jegyzetek készültek: *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv, mely Sz. Dávid' Soltárainn kívül magábann foglal némely kiválogatott, és a' helvétziai vallástételt követő négy szuperintendentia által jóváhagyott énekeket, egynéhány buzgó imádságokkal együtt.* Debreczenbenn: nyomtatta CSATH György, 1808. Az énekeskönyv megtalálható Szemere Pál jegyzeteiben: *Jegyzések Szemere* [34.] (117–119) Énekes Könyv – Debreczenbenn, 1808. 119/r. Dávid Zsoltári Szenczi Molnár Albert által. Debreczen, 1808.⁷²

[*Jegyzések Varróból*]. A kézirat sorsa ismeretlen. Szemere Pál említéséből tudunk a létezéséről. Kazinczy a görög és római klasszikusokból kívánt példákat a neologizálásra, Kölcsey szerint a latin nyelv nem kedveli az összetett szavakat, mégis hozott erre példákat Marcus Terentius Varro *De lingua Latina* című munkájából.⁷³ Kölcsey fogalmazásmódja („Uram Bátyám ez úttal megfog elégedni azon kevéssel a' mi itt következik”) és kivonatolási gyakorlata alapján (miszerint jegyzőkönyveiből szokott volt idézni le-

70 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1815. május 3., in *uo.*, 1:373.

71 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in *uo.*, 1:396. Az „is” arra utal, hogy az említett szójegyzék kézírata a levél elején említett, éppen most emlékezetből összefoglalt *Criticaí Jegyzetek* kéziratával, és gyakorlatilag minden egyéb 1814 nyarán, Pécelen, Széphalmon és Lasztócon keletkezett Kölcsey kézirattal együtt Szemere Pálnál maradt 1814. novemberi elvételüket követően. Lásd ezt: *Az 1814-re datált kéziratok*.

72 Vö. Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1815. május 3., in *uo.*, 1:373, illetve Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in *uo.*, 1:396. Az énekeskönyv Kazinczy Ferencnél: Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. október 23., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 12:139. Lásd még: KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:381, 898, 906.

73 Vö. Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. augusztus 28., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:408–413.

veleiben, néha emlékezetből is⁷⁴) a Kazinczynak írott levél példái nagy valószínűséggel a *[Jegyzések Varróból]* származnak. Mivel a levél keletkezésének időpontjában (1815. augusztus 28.) Kölcsey 1814-es jegyzetei még Bilkei Pap Ferencnél voltak, ezért a *[Jegyzések Varróból]* vélhetően 1815 nyarán készült, kifejezetten Kazinczy Ferenc három héttel korábban tett felszólítására: „Ha Uram Öcsém a’ görög és Római Classicusokban lél példákat a’ Neologismusokra, irogassa-ki. Nem elég az illyet in generalitate mondani. Meg kell nevezni a’ helyet, a’ szót.”⁷⁵ Kazinczynak ez a felszólítása a *CritikaiJegyzeteket* összefoglaló július 5-ei levél kitételére vonatkozott (l. ott, 6. *Usus*). A *[Jegyzések Varróból]* (a *JegyzésekJenisch*-sel együtt) kézirata az 1830-as években Szemere Pálnál volt: „Mihelyt melegebb lesz, a’ könyves szobámban felkutatom a’ Varóban és Jenischben való Jegyzeteidet, s felküldök mindent.”⁷⁶ Nem tudjuk, hogy mikor került Szemeréhez a kézirat (és vele együtt a *JegyzésekJenisch*), és azt sem, hogy visszaküldte-e Kölcseynek vagy sem. Mindkettő lehetséges: ugyan a hagyatéki jegyzék cím szerint nem említi, de az „m. deákul egy ív” kitétel akár a Varro-jegyzetre is vonatkozhat. Kézirata elveszett vagy lappang, ami azt valószínűsíti, hogy nem került vissza az örököshöz. Tartalmáról a Kazinczynak írott levél ad eligazítást.

A *Felelet* 1815-ből kimaradt írások. Szemere Pál jegyzi meg a *Felelet* 1815 első kézbevételekor, hogy: „A Folnesics levele kimaradt egészen”.⁷⁷ A Folnesics János Lajos modorában írt, vélhetően az *Alvina* című regényt és a nyelvi „nőstényesítést” parodizáló, 1814-ben készült, eredetileg a *Felelet* egyéb kéziratai közt található volt szöveg kézirata elveszett vagy lappang. Szemere Pál itt tesz említést egy Beregszászi Nagy Pál ellen készített levélről is, amelyt minden bizonnyal ő írt: „Én a’ Beregszászi-levelet újra dolgoztam”.⁷⁸ A Beregszászi-paródia szövege nem ismert, kézirata elveszett vagy lappang. Nagy valószínűséggel azon írások mappájában lehetett, amelyben minden más, 1814 nyarán és őszén keletkezett kézirat. Erre utal Szemere Pál egyik Kölcseynek adott utasításában, csaknem cím szerint említve a levélparódiát *A’ Szóknak koraik* című philologiai tanulmánya kapcsán: „Ezen gyökereink vannak immár felszabadítva. Lásd Jegyzéseinket a’ Bekötendő Papirosok között ’s írd ki. Azután általmenni az avult szavakra. Kikeresni a’ Beregszászi ellen írt Hip hop-ot, ’s elmondani Parizpapayban ’s Wagnernél nincsenek avútnak nevezve a’ szók [...]”⁷⁹

Mesterségszavak a Debreczeni Grammatikából. A kézirat sorsa ismeretlen. Kölcsey az Akadémia nyelvtudományi osztályának rendes tagjaként nyelvtudományi műszavak gyűjtését kapta feladatul a *Debreczeni Grammatikából*, Dayka Gábor verseiből, a *Felelet a’ Mondolatra* szövegéből és a *Tudományos Gyűjtemény* nyelvészeti cikkeiből: „Neked pedig a’ nyelvtudomány osztályából a’ Debreczeni Magyar Grammatika, Dayka Versei, Felelet a’ Mondolatra, Tudományos Gyűjtemény nyelvbeli czikkjei általtekéntése

74 Lásd: Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in *uo.*, 1:346.

75 Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencknek, Széphalom, 1815. augusztus 6., in *uo.*, 1:407.

76 Szemere Pál és Almási Balogh Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1831. április 21., in *uo.*, 2:352.

77 Szemere Pál Kölcsey Ferencknek, Lasztóc, 1815. szeptember 22., in *uo.*, 1:420.

78 Uo.

79 Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1817. február 9., in *uo.*, 1: 538.

ment.”⁸⁰ Kölcsey két hónappal az előbbi levél után, egy hónappal szójegyzékeinek leadása előtt így írt: „Debreczeni grammatikát nagy bajjal keríték;”⁸¹ s ez rövid időn felleszen dolgozva.”⁸² A munkát elvégezve írta: „a’ Debreczeni Grammatikából kiírt **mes- terségszavakat** az említett kivonatokkal együtt Döbrenteihez útasítottam.”⁸³ Kölcsey munkáinak befogadását az Akadémia 1832. május 14-ei jegyzőkönyve így regisztrálta: „221. Ugyan az ti. Döbrentei Gábor, titoknak] benyújtja a’ debreczeni Grammatikából kivont philologiai / 222. A’ törvénytudományt illető műszavak’ gyűjteményeit Kölcsey Ferencz r. tagtól”. (MTAK Kt, K 1389.) A „debreczeni Grammatikából kivont philologiai műszavak’ gyűjtemény”-ének kézirata az MTAK Kt-ban regisztráltan nem található – elveszett vagy lappang.

4. Egyéb megjegyzések

Helyesírás. Kölcsey helyesírását, annak jellegzetességeit és alakulását Szabó G. Zoltán elemezte. Ennek alapján Kölcsey helyesírására 1810–1813-ig erős fonetikus írásmód volt jellemző, végleges írásmódja egy átmeneti időszakot követően az 1810-es évek végére, az 1820-as évek elejére alakul ki.⁸⁴ A kis és nagybetűk írásmódja problémát jelent a kéziratok olvasása során, nem mindig dönthető el pontosan, melyiket használta.⁸⁵ Kölcsey kézírataiban az *fz* és *fs* hangjelölés német hatásra utal, élete végéig használta, de sohasem következetesen.⁸⁶ Jellemzően a sietősebb írásoknál található az *f*, a kalligrafikus tisztázatokban pedig az *s*. Német nyelvű jegyzeteiben Kölcsey írott gót kézírást használt.

Címadás. A címadás során, ha volt eredeti cím, azt tüntettük fel. A hagyományossá vált cím esetében (*Jenisch’ pályairata*) a bizonyosan Kölcseytől származó megnevezést állítottuk vissza. Kölcsey a könyvkivonatainak, jegyzeteinek jellemzően nem adott külön címet, azok a kivonatolt munka könyvészeti leírásával kezdődnek. Ezen esetekben szögletes zárójelben a jegyzetelt mű paramétereit és a munka jellegét jelölő címet adtuk.⁸⁷

Keltezés, dátumozás. Kölcsey rendszerint keltezte és dátumozta munkáit. Mindez jellemzően az adott munka megkezdésének helyét és időpontját jelölte.

80 Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, Buda, 1831. december 28., in *uo.*, 2:436.

81 Döbrentei nem tudott Kölcsey segítségére lenni a kiosztott, kijegyzetelendő könyvek beszerzésében, azokat számára nem küldték meg, vö. Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, *uo.*, 3:11.

82 Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Szatmár, 1832. március 14., in *uo.*, 3:27.

83 Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Nagykároly, 1832. május 12., in *uo.*, 3:46. 468.

84 Lásd: SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc*, 76.

85 Vö. in *uo.*, 77.

86 Vö. in *uo.*, 59.

87 Vö. in *uo.*, 82–83.

Időrendi összefoglaló táblázat Kölcsey Ferenc nyelvtudományi kézíratairól

Cím	Lelőhely	Keletkezés	Első megjelenés
Jegyzések az Orthographia Ungaricáról → JegyzésekOrtUng	MTA Kt. K. 698.	Debrecen 1809. augusztus 23.	Kállay 1839
A' Magyarok' Articulusról egy kis jegyzés → MagyarokArticulusáról	PIM Kt. V. 1980. V. Jegyzőkönyv	Debrecen 1809. november 22.	KFKiadatl. 196–197.
Garvebol tett Jegyzések → JegyzésekGarve	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Pécel 1814. június 27.	Nem jelent meg
Felelet a' Mondolatra [Kölcsey Ferenc–Szemere Pál] <i>Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak.</i> „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicshalom (azaz WESZPRÉM) 1813.” című Pasquilusára. → <i>Felelet</i> 1815	–	Pécel, Lasztóc 1814. július–november	Megjelent: 1815 Pesten, Trattner Ján[os]. Tam[ás]. Betűivel 1815.
[Gyárfás a Mondolatoshoz]	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Pécel, Lasztóc 1814. július–november	Megjelent: KÖLCSEY 2014 = ONDER Csaba, „Egy ismeretlen Kölcsey »paszkvillus«-ról”, in „Szirt a habok közt”. <i>Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára</i> , szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, 139–145. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).
„A' Folnesics levele”	–	Pécel, Lasztóc 1814. július–november	Elveszett/Lappang

Cím	Lelóhely	Keletkezés	Első megjelenés
„a’ Beregszászi ellen írt Hip hop”	–	Pécel, Lasztóc 1814. július–november	Elveszett/Lappang
Jenischből való Jegyzések → JegyzésekJenisch	–	Pécel 1814. augusztus 1.	MM1 Jenisch’ pályairata
[Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből]	–	(Pécel) 1814. július–szeptember k	Elveszett/Lappang
Criticaí Jegyzetek a’ Magyar nyelv’ jobbításáról → CriticaíJegyzetek	–	Pécel 1814. július–szeptember	Elveszett/Lappang
[Az idegen Phrasesekkel való éléről] → IdegenPhrasesek	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Pécel 1814. július–szeptember	Megjelent: GYAPAY 2002 = GYAPAY László, „Idegenségek és szokatlanságok. Kölcsön- ismeretlen nyelvészeti tárgyú munkája”, <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> 106, 3–4. füz. (2002): 415–439.
A’ szókuritításról	–	Pécel 1814. július–szeptember	MM1
A’ szószármaztatásról	–	Pécel 1814. július–szeptember	MM1
[Kivonat K. W. Kolbe <i>Über den Wortreichthum der deutschen und Französischen Sprache</i> című munkájából] → KivonatKolbe	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Széphalom 1814. október 2.	Nem jelent meg

Cím	Lelőhely	Keletkezés	Első megjelenés
[Jegyzések K. W. Kolbe <i>Über Wortmengerei</i> című munkájából] → JegyzésekKolbe	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Széphalom 1814. október	Nem jelent meg
[Jegyzések Kis János pályairatából] → JegyzésekKis	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Széphalom 1814. október 15.	Nem jelent meg
A' Magyar nyelv' Bildsamkeitjáról. Kazinczynak Tübingi pályairásából → JegyzésekTübingi	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Széphalom 1814. október 16.	Nem jelent meg
[Jegyzések Kazinczy Ferenc Pandektáiból] → JegyzésekPandekták	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Széphalom 1814. október 17-től	Nem jelent meg
Philologiai Töredékek	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Lasztóc 1814. október 22.	Nem jelent meg
[Jegyzések Varróból]	–	Cseke 1815. augusztus 28. előtt	Elveszett/Lappang
[Grammatikai szójegyzetek az Ilias- fordításhoz] → GrammSzójegyzetek	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Cseke 1815. október 14–25. k.	Nem jelent meg
[A <i>Halotti beszéd</i> másolata]	–	Cseke 1815. október (?)	Elveszett/Lappang

Cím	Lelőhely	Keletkezés	Első megjelenés
Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak → LajstromDebrGramm	OSZK Kt Quart. Hung. 2832 OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Cseke 1815. október 20.	Megjelent: KÖLCSEY 2018 = KÖLCSEY Ferenc, „Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak; Rövid lajstromok, a' Consiliarius Aranka György Grammatikai hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében”. ONDER Csaba: „Két Kölcsey- kézirat a nyelvújítási harcok időszakából”. Verso. Irodalomtörténeti folyóirat 1, 2. szám (2018): 91–116.
Rövid lajstromok, a' Cons. Aranka György Grammat. hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében → LajstromAranka	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Cseke 1815. október 21.	KÖLCSEY 2018
Előszámlálása azon Principiumoknak mellyek a' Révai' Grammatikájában megállítatnak. → ElőszámlálásaRévai	OSZK Kt Quart. Hung. 4361	Cseke 1815. október 24. k.	Megjelent: KÖLCSEY 2016 = ONDER Csaba, „Kölcsey Ferenc: <i>Előszámlálása azon Principiumoknak mellyek a' Révai' Grammatikájában megállítatnak</i> ”. <i>Lymbus.</i> Magyarságtudományi forrásközlemények [2015] (2016): 367–376.

Cím	Lelőhely	Keletkezés	Első megjelenés
[Jegyzések Szemere Pál jegyzetei-ben] [Jegyzések a Hazai és Külföldi Tudósításokból és a Hasznos Múltságokból] → JegyzésekHazKülfTud	OSZK Kt Quart. Hung. 3365 II.	Pest, 1816. február 12.	Nem jelent meg
[Jegyzések Szemere Pál jegyzetei-ben] [Jegyzések Taxonyi János Tüköréből] → JegyzésekTaxonyi	OSZK Kt Quart. Hung. 3365 II.	Cseke 1816. május 24.	Nem jelent meg
A' Nyelv változásairól	PIM V. 2515. és V. 1984	Cseke 1823. február 16.	Nem jelent meg
Jegyzet az Új Szókról a' Magyar Szófabrikák számára → JegyzetÚjSzók	PIM V. 1984	Cseke 1823. február 16. után	Nem jelent meg
[A Nyelvmívelésről]	RGy, Levéltár, Szemeretár, V. pótkötet, 14. sz. 935–1084 sz. „Szemere Pál: Töredék Dolgozatok” 1067.	Cseke 1824.	Megjelent: KÖLCSEY 2019 = ONDER Csaba, „Kölcsey Ferenc recenzió-vázlata Szemere Pál elveszett tanulmányáról”, in „Köztünk a Mester”. Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté, 163–170 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019).
Új szók	–	Cseke 1824–1825 k.	Muz 1833

Cím	Lelóhely	Keletkezés	Első megjelenés
Mesterségszavak a <i>Debreczeni Grammatikából</i>	–	[Cseke, Szatmár, Nagykároly], 1832. január–március	Elveszett/Lappang
Műszavak a' törvénytudományból → Műszavak	MTAK Kt K 698	[Cseke, Szatmár, Nagykároly], 1832. január–március Leadva 1832. május 14-én	KÖLCSEY ÖM2 I. 926–946.
[Vélemény nyolc vígjátékról és hat filológiai pályírásról]	MTA Kt. RAL 62./1836.	Cseke 1836. július 3.	KÖLCSEY ÖM2 I. 748–751.
Váradi János' értekezése „a Világ' eredeti nyelvéről”	MTA Kt. RAL 2./1837.	Cseke 1837. január 10.	KÖLCSEY ÖM2 I. 751–753.

VERES ANDRÁS

Király István Adyja

1.

Király István nemcsak irodalomtörténész és egyetemi tanár volt, hanem az 1950-es években az ország első számú irodalmi folyóiratának, a *Csillagnak* szerkesztője is, később megbecsült kiadói lektor, befolyásos kultúrpolitikus. Az 1960-as években Aczél György bizalmasa és egyik legfőbb tanácsadója, az 1970-es években országgyűlési képviselőnek is megválasztják. Jóllehet szívesen utalnám Ady költészetének tanulmányozását kizárólag a szakmai kompetenciájába, de nem tehetem. Király szemében ugyanis Ady eleve több volt zseniális művésznél és tévedhetetlen szemű újságírónál – ő Adyt szellemiségében olyan *univerzális* példaképnek tekintette, aki még az 1960-as és 1980-as évek olvasóit is eligazíthatja a 20. századi történelem alapvető folyamatainak és eszméinek megértésében és helyes megítélésében.

E bizonyára túlméretezett jelentősegtudat és sokat markoló megközelítésmód még csak nem is volt teljesen új Király István pályáján, hiszen már első nagyobb szabású munkájában, az 1952-ben megjelent Mikszáth Kálmán-könyvében is legalább akkora hangsúlyt és elismerést kapott, hogy a nagy palóc megvesztegethetetlen kritikusa volt a magyar politikai életnek, mint az, hogy Jókai mellett a korszak legjelentősebb elbeszélője.¹ Ám Ady irodalmi teljesítményének felmutatásában Király jóval körültekintőbben járt el. Megkísérelte a hősebe belelátott ideologikus konstrukciót *poétikailag* is alátámasztani, a jelentősebb versek aprólékos elemzésével. Ő maga egyébként arra volt leginkább büszke, abban jelölte meg Ady-tanulmányainak legfőbb újdonságát, hogy elsőként végezte el a poétikai alapkatatásokat.²

Tehát még ha szélesebb értelemben fogjuk fel irodalomtörténészi pályáját, akkor is joggal állapítható meg, hogy a középpontjában Ady Endre személyisége és költői

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének professor emeritusa. A tanulmány a „*Lennék valakié*” – *Az Ady-kultusz és kisajátítási kísérletei 1906–2018* című konferencián elhangzott előadás bővített változata.

1 Vö. KIRÁLY István, *Mikszáth Kálmán* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1952).

2 Lásd: VERES András, „Vita Király István »Intés az őrzőkhöz« című monográfiájáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89, 6. sz. (1985): 725. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1984. március 14-én megtartott tanácskozáson – a szerző jelenlétében – számos vezető irodalomtörténész mondta el véleményét Király István Ady-monográfiájának második részéről. Az ott elhangzott (és a sajtóban megjelent) kritikákra válaszolva jelentette ki Király, hogy „épp a poétika területén sikerült a legtöbb alapkatatást magának elvégeznie”. A továbbiakban még többször fogok hivatkozni erre a tanácskozásra, ahol csaknem minden olyan probléma terítékre került, amit a kritikusok szóvá tettek.

életműve áll. Monográfiáján mintegy két és fél évtizeden át dolgozott, az elkészült és megjelent kötetek csaknem kétszáz A5-ös ívet tesznek ki, és több mint száz verselemzés található bennük.³ E monumentális vállalkozást Pomogáts Béla az Eiffel-toronyhoz hasonlította, mivel – úgymond – mindkettőt jellemzi a hatalmas alapozás, az egyes részek szoros illeszkedése, a szerkesztés lendülete, belső dramaturgiája.⁴

Talán gáncsoskodásnak tűnhet, hogy ellene vetem: Király István építménye nem lett befejezve, sajnálatos módon *torzóban maradt*. Már azzal is megrövidítette a pályaképet, hogy *in medias res* vág bele a történetmondásba. Az életmű szisztematikus bemutatását 1905-tel, a sajátos adys hang megjelenésével indítja. (Igaz, kénytelen vissza-visszaautalni az előzményekre, mindenekelőtt a korai pályaszakasz lázongó újságcikkeire).⁵ Ám ennél is nagyobb hiányérzetet kelt, hogy három fontos év, az 1912 és 1914 közötti pályaszakasz tárgyalásával adós maradt.

Monográfiája első részének előszavában négy periódust különít el a költő pályáján: 1) az *érzelmi forradalmiság* idejét, 1905 és 1908 között; 2) a *két meggyőződésű forradalmárt* reprezentáló időszakot, 1908-tól 1912-ig; 3. a *plebejus-népi forradalmiság* periódusát, 1912–1914 között; s végül 4. az 1914-től 1918-ig tartó pályaszakaszt, Ady öntudatosodott, *imperializmusellenes forradalmár* korszakát.⁶ A Magvető Kiadónál 1970-ben megjelent *Ady Endre* című kétkötetes mű az első két etapot tárgyalja, 1905-től 1912-ig. A Szépirodalmi Könyvkiadó által gondozott és 1982-ben megjelent, ugyancsak kétkötetes munka viszont – mint azt címe, az *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918* pontosan rögzíti – csupán a negyediket, az utolsó pályaszakaszt.

Tehát a „plebejus-népi forradalmiságot” kiteljesítő harmadik periódus nem kapott teljességre törekedő, könyvterjedelmű kifejtést. Igaz, annyi biztonsággal megállapítható, hogy Király belefogott e korszak szisztematikus feldolgozásába is: erre utal több publikációja,⁷ mindenekelőtt az átfogó tanulmánya a költő 1912 és 1914 közötti szerel-

3 KIRÁLY István, *Ady Endre*, 2 köt. Elvek és utak (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1970); KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz: Ady Endre költészete az első világháború éveiben 1914–1918*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982). Hallani lehetett arról, hogy az első Ady-könyv terjedelme eredetileg jóval nagyobb volt, a Magvető Kiadó erőszakolta ki a rövidítést a szerzőtől. Nem találtam a szóbeszédet alátámasztó dokumentumot.

4 Lásd: VERES, „Vita...”, 724.

5 Talán az 1905-ös nyitány okolható azért, hogy Király nem kerített sort Ady korai újságíró teljesítményének alapos elemzésére. Holott már csak azért is el kellett volna végeznie, mert Ady politikai éleslátása még száz év távlatában is több mint figyelemre méltó, és publicisztikája voltaképp kísérleti műhelye volt költészetének. Első jelentős kötetének, az *Új verseknek* (1906) már a nyitó darabja is az egyik politikai cikke tematikáját és kifejezésmódját vette át.

6 Lásd: KIRÁLY, *Ady Endre*, 1:7.

7 Például KIRÁLY István, „A rehabilitált idill: Ady Endre: A Kalota partján”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 5–6. sz. (1970): 613–623; KIRÁLY István, „Elbocsátó szép üzenet”, *Vigilia* 26, 4. sz. (1971): 235–243; KIRÁLY István, „Két vers – kétfajta értelmiségi magatartás (Babits Mihály: Május 23. Rákospalotán; Ady Endre: Rengj csak, föld)”, *Tiszatáj* 25, 6. sz. (1971): 483–493; KIRÁLY István, „Ady Endre: Margita élni akar”, *Kortárs* 16, 1. sz. (1972): 64–79; KIRÁLY István, „Ady és a kurucos-szabadságharcos örökség: Az átértékelt hagyomány”, *Kortárs* 16, 11. sz. (1972): 1748–1765; KIRÁLY István, „A megkötöttség verse: Ady Endre: Sípja régi babonának”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 2–3. sz. (1973): 277–289. Itt mondok köszönetet Agárdi Péternek, aki felhívta figyelmemet ezekre az írásokra.

mi lírájáról.⁸ De munkáját félbehagyta. Talán az is oka lehetett ennek, hogy felismerte: ezekben az években átmenetileg *hullámvölgybe került* Ady költészete. Ő viszont azzal indokolta a második könyv előszavában, hogy a megjelent résztanulmányainak visszhangja arról győzte meg őt: még túl sok kérdés vár előzetes tisztázásra, célszerű megvárni, míg a viták nyugvópontra jutnak.⁹

Az 1970-es évek elején ugyanis Király István heves ideológiai vitába keveredett saját állampárti barátaival, akik rossz néven vették tőle, hogy harcot hirdetett a szerinte elittudatú ún. „baloldali ezoterizmus” és a kozmopolita értékrendű „szupranacionalizmus” ellen, és – bár szocialista frazeológiába igyekezett csomagolni, de gyakorlatilag – a *népi írók* nemzetközpontú hagyományát jelölte meg követendő mintaként.¹⁰ Minthogy Király nem kívánta az Ady-pályaképet belevonni e vitába (márpedig az 1912 és 1914 közötti időszak megítélésében nem kerülhetett volna meg, hogy állást foglaljon a baloldali és a nemzeti értékrend közti ellentétben), a halasztás mellett döntött.¹¹ *E pályaszakasszal végül sohasem készült el.*

A világháborús időszakkal más a helyzet. Bár ebben is érvényesíti régi-új elképzelését, de itt a hangsúly arra a méltán közmegegyezésre számító beállításra esik, hogy ezekben az években szinte egyedülálló Ady politikai tisztánlátása. Hajthatatlan háborúellenességét és baljós nemzetföltétését messzemenően igazolta a katonai vereség és a történelmi Magyarország szétesése.

2.

Fölmerül a kérdés, hogy Király István miért éppen Adyt választotta irodalmi munkássága főszereplőjének. Az 1960-as évekre igencsak megkopott Ady nimbusza, mindenekelőtt az 1950-es évek hatalmi szóval megkövetelt sematikus értelmezése miatt. Ady hajdani szoci-

8 KIRÁLY István, „Újra kezdett élet – újra kezdett szerelem: Ady szerelmi lírája 1912–1914 között: I. rész”, *Új Írás* 29, 10. sz. (1989): 3–23; KIRÁLY István, „Újra kezdett élet – újra kezdett szerelem: Ady szerelmi lírája 1912–1914 között: II. rész”, *Új Írás* 29, 11. sz. (1989): 3–23.

9 Lásd: KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 1:8. Elsősorban az *Ady és a kuruc-szabadságharcos örökség* című tanulmánya keltett nagyobb visszhangot.

10 1973. május 7-én a Magyar Tudományos Akadémia ünnepélyes közgyűlésén *Hazafiság és internacionalizmus* címen tartott előadásában Király István élesen kritizálta a szerinte elittudatú „baloldali ezoterizmust” és a kozmopolita értékrendű „szupranacionalizmust”. Követendő útként a „szabadságharcos hazaszeretet”, gyakorlatilag a népi írók hagyományát jelölte meg. Vö. KIRÁLY István, „Hazafiság és internacionalizmus: A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok”, in KIRÁLY István, *Hazafiság és forradalmiság*, 133–217 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974), illetve KIRÁLY István, *Irodalom és társadalom* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976), 535–589. Király kezdeményezését Pándi Pál részben veszélyesnek, részben fölöslegesnek ítélte. 1973 szeptemberében Vácrátóton zártkörű vitaülésen „szakmai bírálatban” részesítették Királyt. A vita részletes ismertetése olvasható a *Magyar Tudomány* 1974-es évfolyamának első számában: „Hazafiság és internacionalizmus: Műhely-vita”, összegyűjtötte STIER Miklós és TARNÓC Márton, *Magyar Tudomány: Az MTA Értesítője: Új folyam* 19, 1. sz. (1974): 27–55. Amikor Király visszaszolgált a *Népszava* 1974. november 30-ai számában publikált *Tévesztett viták – valódi viták* című írásában, nem késett rá a válasz, lásd: TÓTH Dezső, „Tévesztett hangsúly – történeti hangsúly”, *Népszava*, 1974. dec. 14., 5.

11 Lásd: VERES, „Vita...”, 725.

alizmus-igenlésének semmi sem ártott annyit, mint a megvalósult pártállami gyakorlat. A hivatalosan előírt kánon, Petőfi, Ady és József Attila „szentháromsága” a magyar irodalom rangsora élén, érvényben maradt az 1960-as évek elején is. A pártállami vezetés ekkor is elvárta az ország vezető irodalomtörténészeitől, hogy személyesen gondoskodjanak a magyar irodalomtörténet vezető alakjainak méltó képviseléről. Így lett kitüntetett szakterülete a kultúrát irányító Aczél György tanácsadói körébe tartozó Pándi Pálnak Petőfi, Király Istváné Ady, Szabolcsi Miklóse pedig József Attila. Ez egyszerre jelentett különleges politikai *felhatalmazást*, sőt *monopoljogot*, és ugyanakkor emberpróbáló feladatot, irodalomtörténeti *kötelezettséget* is.¹² Király érzékelte Ady népszerűségvesztését, mégis bízott abban, hogy a korábbi sematikus képet feledtetni képes azzal, ha minél *bonyolultabbnak*, összetettebbnek sikerül bemutatnia Ady gondolkodását és költészetét.

Magától értetődik, hogy választásában személyes motívumok is szerepet játszottak. Először még sárospataki kollégistaként figyelt fel Adyra. A kurucos-szabadságharcos hagyomány mellett Szabó Dezső és Németh László hatottak rá leginkább, márpedig ők éppen e költővátesztől eredeztették saját nemzetmentő utópiájukat. 1945 után Király frappáns fordulattal marxistává képezte át magát, az emigrációból hazatért Lukács Györgynek lett tanítványa, és Révai Józsefet választotta politikai orákulumának. De a radikális nézőpontváltás nem okozott gondot Ady költészetének megbecsülésében, e tekintetben ugyanis *folytonosság állt fenn* régi és új mesterei között. Lukács a századelőn az elsők között állt ki az új idők új dalosa mellett, s még öregkorában sem győzte hangsúlyozni, hogy Ady a szó szoros értelmében életre szóló világnézeti fordulatot indított el benne. Révai pedig az 1910-es években induló generáció tagjaként eleve Ady bűvöletében nőtt fel, és – mint azt Sinkó Ervin *Optimisták* című regénye oly érzékletesen felidézi – nemzedéktársaival együtt mintegy anyanyelvként ismerte és beszélte Ady verseit.

Az első, 1970-ben publikált Ady-könyvében Király világosan kimondja, hogy legfőbb ambíciója Lukács és Révai 1945 előtt kialakított koncepciójának *aktualizálása és modernizálása*. Tőlük veszi át az Ady által megfogalmazott formulát *átértelmező* „két meggyőződésű forradalmár” elnevezést is, amin a magyar megkésettiségből eredő ambivalens magatartást kell érteni, azt, hogy – mint Király írja – a „polgári demokráciáért kellett itt küzdeni akkor, amikor a kapitalizmus egyértelműen feltárta már a maga visszáját”.¹³ Csakhogy Lukács és Révai egykori értékelései elvesztették időszerűségüket – mondja Király –, mert akkor még a magyar polgári demokratikus átalakulás volt az elérendő cél, míg az 1960-as évek jelenidejében „már a szocializmus megteremtése az ország előtt álló feladat”. Az új történelmi szituáció pedig Ady más arcát segít megmutatni: azt, hogy „nem pusztán a megkésett polgári demokratikus forradalom szószólója volt, de megélve az egykorú magyar valóság problémáit, megélte egyben a kor egé-

12 Talán helyénvaló itt megjegyezmem, hogy vállalt feladatukat különböző színvonalon teljesítették. Pándi Pál jelentősebb volt publicistának, mint irodalomtörténésznek, Szabolcsi Miklós alapkutatásai viszont mind a mai napig megkerülhetetlenek a József Attila-irodalomban.

13 KIRÁLY, *Ady Endre*, 1:688.

szét is, megélte az imperializmus és az ellene forduló forradalmak korát: megélte a huszadik századot.”¹⁴

Más szóval Király úgy próbálta meg aktualizálni Adyt, hogy *kiterjesztette a költő világmagyarázó képességét a történelmi térben és időben*. Ehhez Ady nézeteinek változását, *folyamatos fejlődését* hozta fel bizonyítékul. Ez a következőképpen foglalható össze dióhéjban a monográfia egésze alapján: Adyból, a kezdetben csupán lázongó, ellenzéki beállítottságú vidéki újságíróból Párizs közvetítésével és hatására perspektívában gondolkodó, az 1905-ös magyar kormányzati válság és választójogi küzdelem nyomán pedig a progresszív tábor egyik reprezentatív személyisége lett.¹⁵ Szinte az első pillanattól kezdve antiklerikális és nacionalizmusellenes beállítottságú. Később tovább radikalizálódott, a fennálló status quo megváltoztatását szorgalmazta, s nemcsak a polgári radikálisokkal keresett kapcsolatot, hanem a szociáldemokratákkal és a parasztságot szervező erőkkel is. Kevesen ismerték annyira az elmaradottságához öntudatosan ragaszkodó magyar mentalitást, mint ő. Ezzel magyarázhatók a költő ismételt megfáradásai is. Király szerint Ady 1908 és 1912 közti életét a „kiteljesedett otthontalanság” lélekállapota jellemzi, de mégis bizakodott abban, hogy a világ peremvidéke is mozgásba lendülhet. Az 1910-es évek elején már a forradalom közeli kitörését várja és jósolja. Ezért is olyan iszonyú trauma számára, hogy a forradalmak helyett a háborút szabadítják rá Európa népeire. Különösen borúlátó a magyarság jövőjét illetően. Utolsó pályaszakaszában páratlanul működik politikai érzéke, elutasítja a birodalmi nemzettudatot a realista, „kismagyar” nemzettudat nevében, az *antiimperialista patriotizmus* szószólója.¹⁶

A monográfiában kijelölt periódusok tulajdonképpen *az egyre érettebbnek bizonyuló költő gondolkodói tökéletesedésének, művészi emelkedésének fejlődési stációi*, amelyek közül az utolsó méltánylandó leginkább – Király szerint ez tekintendő még a 20. század derekán is irányjelzőnek. Már első könyve elején bejelenti, hogy nem annyira a korai, *A magyar Ugaront* megíró, mint inkább a kései, az „ember az embertelenségben” tragikumát érző lírikus felől szándékozik szemlélni Ady művészi arcát, vagyis „az antifeu-

14 Uo., 1:7.

15 Király maga is „két meggyőződésű”-nek mutatkozik, azaz ambivalens módon ítéli meg azt, hogy Ady (lapjával együtt) az általános választójogot ígérő „darabont” kormánnyal vállalt közösséget az 1905-ös választáson győztes nemzeti (a költő szemében inkább csak „úri”) pártkoalícióval szemben. Ady döntését Király „tévesztett válasz”-nak nevezi, ami szerinte a magyar progresszió gyengeségének, „tömegmozgalmak nélküli demokratizmusának” volt köszönhető. Vö. uo., 103–121. Ugyanakkor pontos leírást ad arról, hogy „[s]zimbólummá lett Adynál a *darabont* elnevezés; fogalomná vált: az előítéletektől üldözött haladás szomorú magányát vetítette bele. Hisz jól tudta a költő, hogy minden időben s minden országban a »darabontság, a hazaárulás megbélyegző vádjával igyekezett elszigetelni az újítókat a kis-korú tömegektől a reakciós demagógia.«” Uo., 111. (Kiemelés a szerzőtől). Csak az nem derül ki Király könyvéből, hogy a nemzet és haladás közti választás kényszerű dilemmájában szerinte mi lett volna (és egyáltalán lehetett volna-e) helyes döntés.

16 A rigorózan végigvitt lineáris fejlődésmodell visszaüt a monográfia második részében. Míg az első könyvben Adynak van miért és hová „fejlődnie”, az újabb részben már nincs rá lehetőség, annyira tökéletes. Király valóságos szentnek kiáltja ki, akit csupán a költő életmódjának szembetűnő szeplői tartanak meg emberi léptékűnek.

dális forradalmárról az imperialista kor problémáival birkózó költőre vetődik a hangsúly”.¹⁷

Tehát olyan módon próbálta megalapozni a költő időszerűségét, hogy mestereihez képest is emelte a tétet. Különösen érdekes és paradox a viszonya Révaihoz. Egyfelől nagyra tartja őt és lényegében az ő nyomvonalán indult el, másfelől viszont éppen Révaival szemben kell Ady időszerűségét, bonyolultságát igazolnia, mert a kultúrpolitika teljhatalmú irányítójaként elsősorban Révai volt a felelős az 1950-es évek sematikus beállításáért. A korábban Adyért rajongó fiatalemberből ugyanis éber ellenőr lett az ideológia harcmezején, s már 1945 előtt pártos bírálóban részesítette Ady dekadens verseit. A „külön utálok és külön nem enyhülök” sor költőjét a tömegek arisztokratikus megvetésével vádolta meg.¹⁸ Király természetesen megvédi Adyt, joggal hivatkozik arra, hogy az inkriminált *Mégsem, mégsem, mégsem* című vers 1914 őszén született, a háborús hisztéria közepette, amikor igencsak indokolt volt radikális elhatárolódása a manipulált, háborúért lelkesedő tömegtől.¹⁹

Hasonlóképp szorul védelemre Léda is. Révai ugyanis pusztán szexuális partnernek tekintette. E lánnglelkű forradalmár az erotikát illetően viktoriánus elveket vallott, és persze a házassággal szentesített Csinszka-szerelmet ítélte valóban tartalmas emberi kapcsolatnak.²⁰ Király, aki mindenkor igyekszik lovagiasan bánni a hölgyekkel (Csinszkát is megvédi Robotos Imrével szemben,²¹ holott Ady házasságának infernális körülményeivel tökéletesen tisztában van), nemcsak arra mutat rá – helyesen –, hogy a Léda-legenda végül is magától Adytól származik, hanem arra is, hogy e szerelem tiltakozást jelentett „az úri Magyarország szokása, erkölce s előítéletei ellen”.²² Egy helyen annyira elragadja őt a hév, hogy mintegy szentenciaként jelenti ki: „a magyar ugar tagadójához ilyen társ illett, amilyen [Léda] volt. Irodalmunk legszebb, legvonzóbb alakjai közé tartozik Brüll Adél.”²³ Máshol viszont – némiképp ellentmondva ennek – arról ír, hogy 1905-ben, a „fordulat évében” nem Párizs, nem a modern francia kultúra hatása, még csak nem is a Léda-szerelem vagy a szifilisz „becsapó bombája” avatta Ady Endrét nagykorúvá, igazi költővé, hanem a kirobbanó belpolitikai válság tapasztalata.²⁴

17 KIRÁLY, *Ady Endre*, 1:7.

18 Lásd: RÉVAI József, *Ady Endre*, in RÉVAI József, *Válogatott irodalmi tanulmányok*, szerkesztette F. MAJLÁT Augusztá, 49–142 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968²), 60.

19 KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 1:408.

20 Lásd: RÉVAI, *Ady Endre*, 117–118.

21 Vö. ROBOTOS Imre, *Az igazi Csinszka: Dokumentumriport* (Budapest: Magvető Zsebkönyvtár, 1980³). Király önállóan megjelentetett tanulmányára Robotos röviden válaszolt, lásd: ROBOTOS Imre, „Reflexiók Király István Ady–Csinszka tanulmányához”, *Kritika* 9, 7. sz. (1980): 15–16. Az itt említett Király-tanulmányok a következők: „Ady és Csinszka: Egy szerelem és egy házasság története”, *Kortárs* 24, 1. sz. (1980): 101–128; „Ady és Csinszka: Egy szerelem és egy házasság története. II. rész”, *Kortárs* 24, 2. sz. (1980): 272–295; „Ady és Csinszka: Egy szerelem és egy házasság története. III. rész”, *Kortárs* 24, 3. sz. (1980): 432–452.

22 KIRÁLY, *Ady Endre*, 1:403.

23 Uo., 1:432.

24 Uo., 1:57.

Lukács György jelentékeny hatással volt Király második Ady-könyvére. *Az esztétikum sajátosságának* egyik kevésbé szerencsés felvetése, a művészet szabadságharcának dinamikáját minősítő „nembeliség–partikularitás” értékpár különösen megtetszhetett neki.²⁵ Könyve talán leggyakoribb, de mindenképpen legelismerőbb szava a „nembeli” – Ady költői teljesítményének szinte állandó eposzi jelzője.

3.

Amikor Király belefogott monográfiája elkészítésébe, már meglehetősen filológiai háttérrel építhetett. A századelőn és a két háború között, azaz két hullámban jelentkező Ady-kultusz nem akármilyen felhajtóerővel bírt, és könyvtárnyi szakirodalmat eredményezett. Bár az 1960-as években már alábbhagyott Ady kultusza az irodalmi életben, de ez egyáltalán nem volt érzékelhető a filológiában és az irodalomtörténet-írásban. Az évtized derekán új, szakszerű kiadásban jelentek meg Ady novellái, versei és válogatott levelei, a prózai művek kritikai kiadása már a felénél tartott, a Kovalovszky Miklós-féle emlékezés-gyűjtemény első kötete is napvilágot látott,²⁶ és javában folyt a versek kritikai kiadásának előkészítése. (Király pedig magától értetődően hozzáférhetett a nem publikált anyagokhoz is.)

Az 1950–60-as években Lengyel Géza *Ady a műhelyben*²⁷ és Hatvany Lajos *Ady*²⁸ című, döntően személyes emlékezésen alapuló könyveit, valamint Vatai László Washingtonban megjelent, bombasztikus című és nézőpontú kötetét²⁹ nem számítva három összefoglaló munka jelent meg Király első Ady-könyve előtt.

Bóka László 1955-ben publikált munkája (*Ady Endre élete és művei I.*)³⁰ magán viseli az akkori idők leegyszerűsítő szemléletét, és csupán a monográfia első részét tartalmazza. Bóka érzékeny, kiváló versértelmező, de az esszéírásban van igazán otthon. Varga József 1966-os „pályakép-vázlata”³¹ inkább nevezhető idézetgyűjteménynek, mint módszeres interpretációnak. Varga elfogult Ady-rajongó, híján a szükséges kritikai distanciának. Vezér Erzsébet előbb egy népszerűsítő dokumentum-összeállítással jelentkezett,³² majd tudományos igényű kismonográfiát tett le az asztalra (*Ady Endre élete és pályája*),³³ amely nemcsak adataiban megbízható, hanem még ma is üdítően hat,

25 Vö. LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*, szerk. TIMÁR Ilona, fordította EÖRSI István, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 2:627–810.

26 *Emlékezések Ady Endréről*, kiadta KOVALOVSKY Miklós, 5 köt. Új magyar múzeum 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 1.

27 LENGYEL Géza, *Ady a műhelyben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957).

28 HATVANY Lajos, *Ady: Cikk, emlékezések, levelek*, szerk. BELIA György, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959).

29 VATAI László, *Az Isten szörnyetege: Ady lírája* (Washington, D. C.: Occidental Press, 1963).

30 BÓKA László, *Ady Endre élete és művei I.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955).

31 VARGA József, *Ady Endre, Elvek és utak* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1966).

32 VEZÉR Erzsébet, *Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében*, szerk. GONDOS Ernő, Arcok és vallomások (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968).

33 VEZÉR Erzsébet, *Ady Endre élete és pályája*, Irodalomtörténeti kiskönyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969).

mert mentes minden ideologikus ballaszttól. Ám az életrajz fontosabb számára, mint a művek értelmezése; elsősorban az emberre kíváncsi, tulajdonképpen a művekben is, de a műveken túlmenően is.

Varga József és Vezér Erzsébet részt vettek a prózai művek kritikai kiadásában (az utóbbi 1968-ig már négy kötetet rendezett sajtó alá). Munkájuk során ők döbrentek rá (újra), hogy milyen szoros összefüggés áll fenn Ady publicisztikája és költészete között. Érdemük, hogy szembefordultak azzal a rossz hagyománnyal (melyet különben bal- és jobboldalon egyaránt előszeretettel építettek), mely szerint Ady magányos, meg nem értett zseni volt, *leválasztva őt elvbarátairól*, nyugatos és polgári radikális kötődéseiről. Vezér Erzsébetnek arra is gondja volt, hogy 1969-ben, Ady halálának ötvenedik évfordulóján felkérje a kor szinte valamennyi jelentős költőjét: mondják el véleményüket a kivételes hatású elődjükről.³⁴ Így első kézből ismerhetjük a kortársak vélekedését arról, hogy miben látták Ady kultuszának megkopását.

Az elmondottak alapján feltételezni lehet, hogy Királynak nem volt különösebb oka tartani a konkurenciától. Monográfiájának mégis szembetűnő vonása, hogy igyekszik mindenkit mindenben *túlteljesíteni*. Például az előszóban bejelenti, hogy az életrajz részletes taglalását mellőzi, minthogy kevésbé játszik bele az őt elsősorban érdeklő világkép alakulásába.³⁵ Ennek ellenére – jóllehet összefüggő életrajzot valóban nem ad, de – egyes életrajzi részleteket rendkívül részletesen és aprólékosan tárgyal. Már könyve elején *miniportrék* sorozatát kapjuk, amelyek bemutatják az Ady indulásánál segédkező barátokat és kollégákat a *Budapesti Napló* időszakában, Vészi Józseftől és Kabos Edétől Biró Lajoson és Szini Gyulán át Révész Béláig és Bölöni Györgyig. E figyelemre méltó galéria később kiegészül Reinitz Béla és Zuboly találó jellemrajzával. Király szemlátomást kedvvel az arcképek megrajzolásában, és igen színvonalasan teszi. Már csak ezért is sajnálom, hogy más fontos szereplők kimaradtak; például különösen hiányzik egy takaros kis Jászi Oszkár-portré.

A költő feltételezett bonyolult-összetett szellemisége is kikenyszerítette, de Király személyes ambíciója is szerepet játszott abban, hogy a célként kitűzött világképelemzést a lehető legsokoldalúbb, eltökélten *interdiszciplináris* megközelítésként fogja fel. Az életrajzi és kortörténeti ismeretektől a mikrotextuális szövegelemzéseken át a történelembölcseleti kérdések felvetéséig ível értelmezői horizontja. A szükségképpen heterogén szempontrendszert a világnézeti vizsgálódás hivatott *egységes keretbe* foglalni.

Teljességigényét mutatja az is, hogy nemcsak irodalomtörténeti babérokra pályázott, hanem egyúttal egy olyan értelmiségi szerepét kívánta ellátni, aki – az ő szavaival szólva – szenvedélyesen kutatja a világ megváltoztatásának lehetőségét.³⁶ Monográfi-

34 *Iffjú szívekben élek?: Vallomások Adyról*, sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet, Irodalmi múzeum 3 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1969).

35 KIRÁLY, *Ady Endre*, 1:5.

36 Igen jellemző naplójának az a bejegyzése, ahol szembeállítja magát Szauder Józseffel, a jeles irodalomtörténésszel: „Mindig nagyra becsültem Szaudert. Igaz, úgy gondoltam, hogy ő csak egy nagyon magas színvonalú filológus, és nem olyan ember, aki közben szenvedélyesen kutatja a világ megváltoztatásának lehetőségét.” KIRÁLY István, *Napló 1956–1989*, szerk. SOLTÉSZ Márton, kiad. KATONA Ferenc, SOLTÉSZ Márton és T. TÓTH Tünde, Tények és tanúk (Budapest: Magvető Kiadó, 2017), 394. A filológiához való

ájával egyszerre próbált tudományos és népszerűsítő igénynek megfelelni.³⁷ Ez magyarázza a tudományos konvencióktól eltérő hivatkozásmódját³⁸ és a szakszavakat metaforikus nyelvvel keverő stílusát, amelynek feltűnően romlandó rétegét alkotják a politikai és ideológiai terminusok, a propaganda ízü szólamok. Bizonyára a szélesebb hatás szándéka vezette Királyt abban is, hogy könyvét nem az Akadémiai Kiadóhoz adta be, hanem a Magvetőhöz, méghozzá a szerzői állásfoglalást hangsúlyozó *Elvek és utak* sorozatba. (Ennek pedig ironikus következménye lett, hogy a könyv megjelentetése késlekedést szenvedett a Magvető igazgatójának a szerző iránti ellenszenv miatt – amint az megtudható Király István posztumusz megjelent naplójából.)³⁹

4.

A monográfia első része mindenekelőtt két területen kívánta meghaladni a szakirodalom korábbi eredményeit: *Ady világnézetének bemutatásában* és a *jelentősebb verseinek elemzésében*. Sajnos mindkettőt súlyos aránytévesztés, felesleges túlírtás, indokolatlan túlméretezettség jellemzi. Még ha eltekintենék Király könyvének ideológiai üzenetétől, akkor is kárhozzátni kellene az ismétlődő, redundáns megállapítások feltűnő gyakoriságát. Szinte komikus, ahogy egy-egy probléma legkisebb árnyalataiból is *aprólékos rendszert* próbál felépíteni. Például a „két meggyőződésű forradalmár kulcsérzése” kapcsán megkülönbözteti a citoyen-magányt, a művész-magányt, az atomsors-magányt és az egzisztenciális magányosságot;⁴⁰ a népiség-élmény esetében pedig önálló változatként veszi számba a „cselekvő emberséget”, a „tudatos emberséget” és a „távlatos emberséget”.⁴¹ Hasonló módon jár el a versértelmezéseiben is, valamifajta képtelen teljességre törekszik, amivel nemcsak olvasója dolgát nehezíti meg (el is nevezték ezt „kásahegy” effektusnak), hanem kiszolgáltatja magát a tévedés és az üresjárat nagyobb kockázatának is.

Király István polemikus alkat, szereti álláspontját ütköztetni másokéval, ami időnként kifejezetten előnyös. De oly mértékben hajtja előre a maga meggyőződése, hogy

viszonyáról árulkodnak azok a bejegyzések a naplóban, ahol nem győzi magát és a ráfordított időt sajnálni a Mikszáth kritikai kiadásban végzett munkájáért.

37 A második könyv előszavában így fogalmazza meg Király a maga szakmai krédóját: „Az irodalomtudomány [...] saját megismerő, tudományos feladatát csak úgy láthatja el, ha a formai kérdéseken túl a jellegzetesen irodalmi tartalmi probléma, a »hogyan kell hát élni« kérdése is foglalkoztatja, s nem pusztán nyelvi-poétikai megoldásokat, de érvényes, hiteles alternatívákat, magatartásmintákat, életmódbeli orientációkat, értékvonzásokat, emberségpéldákat, azaz – világképet is keres a gondjaira bízott valóságanyagban, az irodalomban.” KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 1:17.

38 Nem kifogásolható, hogy a könyv végére kerülnek a jegyzetek, de az már igen, hogy a forrásokra csoportosan történő hivatkozás nem teszi lehetővé az egyértelmű hozzárendelést a szövegben szereplő idézetekhez. Sokszor a jegyzet nem jelöli meg minden forrását.

39 KIRÁLY, *Napló...*, 146–147, 169, 172.

40 Vö. KIRÁLY, *Ady Endre*, 2:123–158.

41 Uo., 2:587–621.

nem mindig képes kellő figyelmet szentelni az érvelés alapjául szolgáló szövegeknek. Itt be kell értem két példával.

Király idézi Adytól *Az Isten az irodalomban* című 1910-es írásának egyik fontos mondatát: „Szabadgondolkodó vagyok [...] De nem ismerek szebb szabadgondolkozást, mint az Istennel való nyugtalan és kritikus foglalkozást. Vagy-vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére.”⁴² Király, minthogy meggyőződéses ateistának véli az istenes versek költőjét, úgy olvassa Ady szövegét, hogy a megkönnyebbülés kizárólag a *leszámolást* illeti meg: „véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére.”⁴³ Valójában – legalábbis az én olvasatom szerint – a megkönnyebbülés a nyugtalanító dilemma, a vagy-vagy sikeres *eldöntésére* vonatkozik: „Vagy-vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére”. Ady ugyanis habozott dönteni ebben a kérdésben, mert azt is érezte – például a *Menekülés az Úrhoz* című versében (1917) –, hogy „szörnyűséges, lehetetlen, / Hogy senkié vagy emberé / az Élet”. Nem hitt ugyan a tételes vallásban, de a dogmatikus álláspontot az ellenkező oldalon sem fogadta el.

A másik példám Király *versértelmező pozíciójával* kapcsolatos. Bár hivatkozik arra, hogy tanulmányozta és felhasználta a modern műelemző eljárásokat, valójában kevés nyomát találjuk ennek.⁴⁴ Az orosz formalistákkal még vitába is keveredik, az ún. automatizációs elméletüket egyenesen megtévesztőnek tartja. „Nem a megszokás révén, nem a gyakori használat miatt vesztek értéküket a költői képek – veti ellenük –, [...] Tartalmi jellegű mindig az elkopás, a történelem siklik más irányba. Nem elhasználódás, de *kiürülés* megy így tulajdonképpen végbe: a kép mögött rejlő eszmék, élmények hamisítódnak meg [...] s velükvész a kép is.”⁴⁵ Úgy vélem, Király némiképp félreérti a formalisták elképzelését. Az eszmék szerepét valóban tagadták a költészet megújulásában, de a nyelvi és képi elemek elkopását másképpen fogták fel, mint ahogy ő gondolja. Hatásvesztésüket, elhasználódásukat nemcsak a gyakorisággal hozták összefüggésbe, hanem a jelentésük banálissá válásával, funkciójuk kiüresedésével is, tehát nem tekintettek el a „tartalmi” oldaltól.

A monográfia első részének megjelenését követően sokszor találkoztam azzal a véleménynel, hogy sem végigolvasni, sem megkerülni nem lehet, mivel egyfelől beláthatatlan szövegtenger, másfelől viszont akadnak benne figyelemre méltó verselemzések is. Ebből következik egy általánosabb, módszertani szempontból is érdekes kérdés, az, hogy a műértelmező talapzat és az ideologikus boltozat között *mennyire szerves a kapcsolat*.

42 ADY Endre, „Az Isten az irodalomban”, *Nyugat* 3, 3. sz. (1910): 204, vö. Ady Endre, *Az irodalomról*, szerkesztette VARGA József és VEZÉR Erzsébet (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1961), 270.

43 KIRÁLY, Ady Endre, 2:388–389. Király ekként értelmezi Adyt: „»Az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésének« nevezte Ady az Isten nélküli világnak az álmát.”

44 A *strukturizmus* „vívmányait” Király olyan módon próbálja meg hasznosítani, hogy pl. megszámlálja a kemény és lágy mássalhangzók arányát, és valamiképp mindig azt az eredményt hozza ki százalékosan, ami az ő ideologikus célját támasztja alá.

45 KIRÁLY, Ady Endre, 1:172.

Nincs egyértelmű válaszom erre, mert nagyon különböző megoldások találhatók Király könyvében. Gyakran megfordul a logikai irány és – fölöttébb vitathatóan – az ideologikus konstrukció mutatkozik a versértelmezés alapjának.⁴⁶ Így például Ady *Jó Csönd-herceg előtt* című versét (1906) kinevezi az avantgárd modernségbe való átmenet versének, holott nem sok köze van az avantgárdhoz. A megadott kritériumok („megmozgatottság”, „tágasság”, „tépettség”) aligha karakterizálják az ide sorolható irányzatokat.⁴⁷ Csakhogy Királynak szemlátomást fontos volt, hogy demonstrálja: Ady is megküzdött az avantgárddal és le is győzte.

Szerencsére nem mindig van így. Például ahol közvetett az ideologikus funkció, mint a Léda-versek esetében, Király körültekintően és eredményesen elemez. Előfordul az is, hogy a világnézeti értelmezés és a poétikai elemzés egyensúlyba kerül, segíti egymást, mint Ady látomásszerű tájköltészetének bemutatásában. A forradalmiság fogalmát itt is túl tág értelemben használja ugyan – külön kitér a tájszemlélet, a történelemszemlélet és az embereszemlélet forradalmára⁴⁸ –, de árnyaltan érzékelteti az egyes versszövegek eltérő és összetartó jellegzetességeit.

De arra is van példa (sajnos, több is), hogy Király *versolvasó érzékenysége és tárgyismerete alul marad az erőltetett ideológiai konstrukcióval szemben*. Erre hozom fel a következő példát, kissé részletesebben.

Talán semmi sem állt olyan közel hozzá Ady költészetében, mint a szereplírának az a jellegzetes vonulata, melyet a *kurucversek* alkotnak. Talán ezért is tulajdonít nekik megkülönböztetett jelentőséget. „Lehetetlen jellemezni nélkülük Adyt – írja a monográfia első részének végén, ahol bevezeti e verstípust. – Ha nem is centrális, de mindenestre *kulcsmotívum* volt a bujdosó kurucé. Az életmű *lényegi mondandója* tükröződött benne.”⁴⁹ A második rész végén megismétli kiemelt szerepüket: „A mégis emberei voltak Ady kései költészetében a bujdosó kurucok. Innen érthető *szimbólumjellegük*.” „Ez a felelősség, a közösségi-nembeli sorsba való beszórttság határozta meg a magatartást. Ez hívta életre a legfőbb kuruc vonást: a *mégis* morálját.”⁵⁰ Nyilvánvaló, hogy Király nem véletlenül kerít sort a kurucversek tárgyalására mindkét könyvének legvégén, tehát hangsúlyos helyen. A monográfia töredékben maradt harmadik részének előmunkálatai között is egyik első feladatának tekintette az 1913-as *Sípja régi babonának* című vers elemzését.⁵¹

Szinte mindent tud e verstípus háttéréről, amit egyáltalán tudni lehet. Részletesen leírja, hogy Adynak meg kellett tagadnia a millenniumi káprázat idején általa is osz-

46 E tekintetben előnytelen a szerzőnek az a gyakran alkalmazott retorikai fogása, hogy előre veszi a világnézeti fordulat bemutatását, és csak utána tér rá a versek értelmezésére, ami könnyen kelti azt a látszatot, mintha az utóbbival *illusztrálná* inkább, semmint bizonyítaná a világnézetről mondottakat.

47 KIRÁLY, *Ady Endre*, 1:313–353.

48 Vö. uo., 1:170–186.

49 Uo., 2:701. Kiemelések tőlem – V. A.

50 KIRÁLY, *Intés az örökhöz...*, 2:626. Kiemelés a szerzőtől.

51 KIRÁLY István, „A megkötöttség verse: Ady Endre: *Sípja régi babonának*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 2–3. sz. (1973): 277–289.

tott illúziókat, a hamis kuruc romantikát.⁵² Ahogy azt is, hogy fontos útmutatást kapott az úri-nemesi nézőpont leküzdésében Szende Pál *Huszadik Század*-beli cikkétől⁵³ és Erdélyi Pál 1903-ban megjelent, a tényeket tisztelő kurucköltészet-gyűjteményétől.⁵⁴ És azt is, hogy Ady az első kurucversét, *A harcunkat megharcoltuk* címűt tulajdonképpen a duk-duk affért követően írta, válaszként a nagyváradiak (ellen)támadására, s azért választotta éppen ezt a formát, mert Emőd Tamás dacos-kurucos versformában adta tudtára rosszallását.⁵⁵

Király azt is világosan látja, hogy a költő – a formai örökség megtartása mellett – élesen szembefordult a kor divatos romantikus felfogásával: „Az úri Magyarország heroizáló Rákóczi-korával szemben föltámadt nála egy másfajta kuruckor: egy olyan világ, melyben nem diadalmas, lovagias, nyalka hősök éltek, de uraktól becsapott, kesergő, vádló, mindenre elszánt szegénylegények. [...] mindig a vereség, az elhagyatottság állapotából tört fel ez a líra. A bukás, a bujdosás képzetével forrt össze itt a kurucos élet.”⁵⁶ S méltán teszi hozzá Király: „Csöppet se véletlen, hogy 1912-ben, a *forradalmi fellendülés* évében nem születtek Adynál kuruc-költemények, 1913-ban, a *felkomorló vereség* láttán azonban már igen.”⁵⁷

Mégis – önmagának tökéletesen ellentmondva – nem kevesebbet állít, mint hogy „[f]orma volt Ady számára a bujdosó kuruc kép: a sorsos magyarság érzésén belüli *forradalmiság* megtalált formája”.⁵⁸ A végletekig kisemmizett szegénylegények szerepeltetéséből a (meglehetősen általánosságban elgondolt) „népiség” érvényesülésére következtet, a szegénylegények nézőpontjának vállalásából pedig egy olyan perlekedő, lázadó attitűdre, amely (igen rövidre zárva a rokonítást) a *forradalmisággal* azonosítható: „kellett a népiség, a forradalmiság. [...] a peremvidéki öntudat felnövekedésével párhuzamosan hangzottak csak fel az Ady-féle versek. A népi kivetettség és otthontalanság megélése váltotta ki végső soron ezt a sajátos forradalmi hangot.”⁵⁹ A „végső soron” és a „sajátos” önkéntelen szereplő megszorításai jól érzékeltetik az értelmezés belső bizonytalanságát.

Igen érdekes, hogy az 1909-es *Bujdosó kuruc rigmusa* című vers mintaszerű elemzésébe Király nem keveri bele a forradalmiságot, megelégszik a „mégis-morál” felmutatásával, ami ebben az esetben történetesen helytálló. A címszereplő ugyanis minden korábbi csalódása ellenére – a számára csak bajt hozó kuruckodás összes terhével a háta mögött – szívesen felcserélné a lengyel emigránsként elnyert kényelmes és dologtalan életét arra, hogy ismét itthon küszködjek vitéz módjára. Király pontosan érzékeli, hogy a vers első részében domináló panasz és vád a másodikban „sóvárgásba, majd magasz-

52 KIRÁLY, *Ady Endre*, 2:703–704.

53 SZENDE Pál, „Rákóczi”, *Huszadik Század* 7, 2. sz. (1906): 345–351, illetve KIRÁLY, *Ady Endre*, 2:705.

54 *Kurucz költészet*, sajtó alá rendezte, bevezető ERDÉLYI Pál (Budapest: Franklin Társulat, 1903), illetve KIRÁLY, *Ady Endre*, 2:710.

55 KIRÁLY, *Ady Endre*, 2:707.

56 Uo., 2:710–711.

57 Uo., 2:711. Kiemelések tőlem – V. A. A magyarországi forradalmi remények visszaszorulásáról van szó.

58 Uo., 2:708. Kiemelés tőlem – V. A.

59 Uo., 2:706.

talásba” megy át. A küzdelem kilátástalanságát a vers ugyan nem kérdőjelezi meg, de a hiábavalóságát igen, mert a vitézi életmód eleve (önmagában is) értékes.⁶⁰ S különös módon – ezt már én fűzöm hozzá – a kuruc szegénylegény attitűdje legalább annyira heroikusnak bizonyul, mint az elparentált romantikus Rákóczi-legendáriumé.

Sajnos a *Bujdosó kuruc rigmus*ának elemzése ritka kivételt képez, mert a legtöbb kurucvers értelmezését félreviszik Király ideologikus megfontolásai. A monográfia második részének vonatkozó fejezetében még azzal is tetézi a bajt, hogy a kuruc ellenállást *közvetlenül megfelelteti* a gyarmati sorból kiszakadó népek 20. századi küzdelmének: „Az embermegalázás el nem fogadása, az imperializmus elleni tiltakozás újjáélesztett egy régi hagyományt. Az antiimperializmus később megjelenő modern harcainak, a huszadik századi, harmadik világbeli gerilláknak *korai magyar másaként* kurucok vonultak Ady kései költeményeiben. Egy túlszervezett tehetetlenségbe lökő világ erői ellen így tiltakozott a korhoz mért cselekvést: a helytállni tudást mégis megeléző autonóm emberség.”⁶¹

Király azt is figyelmen kívül hagyja, hogy az először a *Szeretném, ha szeretnének* című kötetben (1909) önálló ciklust alkotó korai kurucversekhez képest *jelentősen különbözik* az 1913-ban, majd a háború alatt írt hasonló tematikájú költemények hangneme és nézőpontja. Például az 1913-as *Sípja régi babonának* című vers (az alcíme: *Bujdosó magyar éneklő*) már *végleges búcsút* vesz a maga „átkozott” és „veszett” népétől, amelyre – mintegy „fordított himnuszként” – kéri Isten segítségét: nem az áldásban, hanem a verésben. (A nemzeti önkritika nagy versei közé tartozik Ady életművében.) A háborús években teljessé válik a lírai hős reményvesztettsége: „Nekem, pajtás, úgyis mindig, / Farkas esz meg, ördög esz meg, / De megesznek bennünket.” (*Kurucok így beszélnek*, 1915).

A korábbi szerepjáték szinte észrevétlenül vált át *szerepvesztésbe*, méghozzá mélyebb, általánosabb érvénnyel. A kuruc kor tulajdonképpen anakronisztikus díszletei között *a személyiség ellehetetlenülésének modern élménye* kap kifejezést. Ezekben a költeményekben már *nyoma sincs a mégis-morálnak* vagy bármifajta kiengesztelődésnek.⁶² Joggal állapítja meg Tverdota György: „Az eltévedésnél, a tétovaságnál, a tanácstalanságnál nem lehet nagyobb ellensége a magát valamely ügynek szentelő, küldetésihittel élő embernek. Márpedig Ady kurucversei elérkeznek a szereprombolásnak erre a végállomására.”⁶³ Szemléletes példa lehet rá a *Két kuruc beszélget* (visszatérő) című sorozat egyik kései darabja: „Komám, eltévedtünk. / Nagy ez a sötétség, / Fölgyujtottuk a világot / S nem látunk egy lépést.”⁶⁴

60 Uo., 2:718–719.

61 KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 2:627. Kiemelés tőlem – V. A.

62 Vö. TVERDOTA György, „»Rákóczi, akárki, jöjjön valahára«: Ady Endre kurucverseiről II.”, in TVERDOTA György, *Hagyomány és lelemény: A magyar irodalmi modernség első hulláma*, 120–131 (Budapest: Kalligram, 2018), 128. Tverdota érdekes felvetése, hogy a kurucversekhez köthető Ady egyik reprezentatív költeménye, *Az eltévedt lovas* is (1914).

63 Uo.

64 Eredetileg *Zavaros, háborús beszélgetések* címmel jelent meg a *Nyugat* 1918. március 16-ai számában.

A kurucversek problematikája átvezetett a monográfia második részéhez. Az *Intés az őrzőkhöz* című, ugyancsak kétkötetes munka 1982-ben jelent meg, ezúttal a Szépirodalmi Könyvkiadónál, de ez a választás is (akár a Magvetőé) a szerző egyszerre tudományos és népszerűsítő szándékát jelzi. (Helyenként – mint például a háború kitörésének felidézésében – egyenesen *szépírói* eszközökkel él.)

Az 1970–80-as évek fordulóján már végképp leáldozni látszott Ady csillaga, miközben a változatlanul erőteljes József Attila-kultusz mellett egyre inkább emelkedőben volt Ady hajdani ellenlábasának, Kosztolányinak presztízse. Király István ezt aligha élhette meg másképp, mint (legalább részben) saját kudarcát is – talán ezért lett az újabb könyve még polemikusabb, mint az első. Ő maga úgy fogalmazott, hogy az uralkodó „ellenhangulatba” kívánt beleszólni⁶⁵ és – a vita terét és tétjét jelentősen felnagytítva – a szükséges meghatározás nélkül hagyott, némely esetben szitokszóként használt – *imperializmus* ellen próbálja mozgósítani a költőt.⁶⁶ Úgy vélte, hogy éppen Ady lehet a meggyőző és vonzó példakép a világméretű imperializmusellenes küzdelemben.⁶⁷

Az első világháborús színtér eleve alkalmasnak kínálkozott arra, hogy a maga világnézeti feltevéseit *nemzetközi* porondon vonultassa fel. Valójában – az alapszólamát tekintve – *politikai-ideológiai vitairatot* írt az (ő metaforájával élve) „éjjeli tradícióval” szemben, a „nappali gondolkodás” nevében, azaz a racionalista és humanista hagyomány védelmében.⁶⁸ Jóllehet hosszú fejezetet szentel a világháború kitörésének, nem annyira a történeti körülmények alakulása érdekli őt, mint inkább a figyelemre érdemes sajátos jelenségek (mint a tömeghisztéria) bemutatása – elsősorban ezek politikai és/vagy lélektani megértésére és megítélésére vállalkozik.

Könyve előszavában teljes joggal határolja el magát a „szcientizmustól” (illetve – máshol – a pozitivizmustól), melyen a pusztá mesterségbeli tudást érti,⁶⁹ mivel ő agálytalanul (és gyakran) lép ki a tárgyilagos mérlegelő előadásmódjából. Például a trónörökös merénylegéről, Gavriló Princípről (és társairól) szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „[m]inden kor és hely adta különbség ellenére is rokonai voltak [...] a későbbi dél-amerikai gerilláknak, Vietkong-partizánoknak, palesztin arab menekülteknek, s utódai egyben a hajdani magyar kurucoknak, a régi lengyel és délszláv szabad-

65 Lásd: VERES, „Vita...”, 725.

66 A kielégítő definíciónak vagy jellemzésnek hiánya azért akkora probléma, mert az „imperializmus” az egyik kulcsfogalma a monográfia második részének.

67 Nem hallgathatom el, hogy az *Intés az őrzőkhöz* már megjelenése idején sem nyerte el tetszésemet, nem különösebben lelkesített a „világ antiimperialistái egyesüljetek!” felhívása. A második Ady-könyvet jóval kevésbé tartottam sikeresnek, mint az első. Akkori ellenérzésembe nyilván belejátszott az is, hogy az 1970–1980-as évek fordulóján látványosan szembekerültem Király Istvánnal, aki a részben általam írt gimnáziumi reformtankönyvek egyik legfőbb ellenzője volt. Most, újraolvasva könyvét, sem változott az akkori véleményem.

68 Vö. VERES, „Vita...”, 722, 725.

69 KIRÁLY, *Ady Endre*, 1:15.

ságharcosoknak, a Garibaldi-féle feketeingeseknek.”⁷⁰ Az elvonatkoztatás ilyen, ritka magas fokán az egymástól igen távol álló jelenségek is közös nevezőre hozhatók.

Ám a korabeli szereplők megítélésében nem mindig bizonyul Király ennyire megértőnek. Példaképpen a könyv elfoglalt, egyoldalú Jászi Oszkár-képét teszem szóvá. Király ugyanis csupán a vitatható elemeket hangsúlyozza az ő nézeteiben. Holott Jászi nemcsak az elsők között ismerte fel Ady költészetének jelentőségét, hanem az egyik legfőbb harcostársának tekintette a költőt a „magyar ugar” átalakításáért folytatott küzdelemben. 1909-től személyesen vette pártfogásába Adyt, bevonta minden általa vezetett szervezetbe, a szabadkőműves Martinovics Páholytól az 1914-ben alapított Polgári Radikális Pártig. Az egész progresszív tábor meggyőződésének adott hangot, amikor 1914-ben azt írta, hogy „miként Petőfi tisztábban szimbolizálja a 48-as nemzedék forradalmi magyarságának egész érzésskáláját és célkitűzéseit, mint Kossuth vagy bárki más a vezető politikusok közül: azonképpen Adyt fogja tanulmányozni a jövő történetírója, ha a huszadik század Magyarországa nagy lelki krízisét megérteni törekszik.”⁷¹

Kettejük barátságáról és közös elvi platformjáról viszonylag kevés szó esik Király monográfiájában, annál több az esetenként előforduló különbözőzéseikről. Elsőként arról, hogy Jászi és elvbarátai határozottan állást foglaltak ugyan a háború fenyegető lehetőségé ellen, de a hadüzenet után – tudomásul véve annak visszavonhatatlan realitását – megpróbálták felmérni, hogy nem járhat-e idővel politikai-társadalmi előnyökkel is. Király ezt Jászi ellen próbálja fordítani, szerinte „[v]itázva Ady tragikus látásával (s egyben saját belső kételyeivel) nemcsak barátját: önmagát is igyekezett meggyőzni róla [hogy] a háború »[a]z állami és a társadalmi integráció hatalmas eszköze« lehet. Király megrovóan teszi hozzá: »Tudományosan«, »egy magasabb filozófiai szinten« képes volt megérteni az ember arcának sárba leesését.” Úgy véli, Jászi „pozitivistatechnokrata világképe” nem állhatott ellent a háborút igenlő szenvedélyes romantikus antiimperializmusnak.⁷²

Meglepő, hogy a nagy történelmi távlatokban gondolkodó szerző megelégedezik olyan, a 20. századi két nagy viláégésnek következményeként létrejött integrációs alakulatokról, mint a Népszövetség, majd az Egyesült Nemzetek Szövetsége. Jászi pedig egyáltalán nem a háborút próbálta igazolni, hanem – annak rettenetes körülményei között is – valamifajta *perspektívát igyekezett találni*. S némiképp mesterkéltnek tűnik a társadalombölcseleti és a morális nézőpont ilyen kiélezett szembeállítása, tekintve, hogy a kettőnek merőben mások az értékszempontjai, sőt még a tárgyuk is, melyre irányulnak.⁷³

A távlatkeresés, az integráció szorgalmazása készítette Jászit arra is, hogy 1915-ben kapcsolódjon a német liberális lelkész, Friedrich Naumann *Mitteleuropa*-tervéhez,

70 Uo., 1:23. Az még a legkisebb baj, hogy Garibaldi vörösingesei itt szintévesztésnek lettek áldozatai.

71 Jászi az 1914-es *Ki látott engem?* című Ady-kötet megjelenése alkalmából írta cikkét: JÁSZI Oszkár, „Egy verseskönyvről”, *Világ*, 1904. febr. 22., in *Jászi Oszkár publicisztikája*, kiadta LITVÁN György és VARGA F. János, 208–212 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982), 208.

72 KIRÁLY, *Intés az örökhöz...*, 1:112–113.

73 Királynak nem jutott eszébe pl. Leninnek szemére hányni, hogy a háborúban lehetőséget látott a proletárforradalomra való átfordítására.

amely a térség gazdasági és politikai egységesülését tűzte ki célul. Jászi persze fenntartásokkal tette ezt, elhatárolódott annak imperialista (nagynémet) elemeitől.⁷⁴ De ekkor még kisebb veszélynek látta a nagynémet hegemoniát, mint az orosz zsarnokságot. Az 1917-es orosz forradalom kitörése után – minthogy megszűnt az utóbbi fenyegetése – azonnal visszakozott, és elvetette a tervet. A Mitteleuropa-koncepció egyaránt megosztotta a magyar uralkodó elitet és ellenzékét. A *Huszdik Század* körében tulajdonképpen fontos kérdésben ez volt az első törésvonal. A Közép-Európa-tervezet mellett érvelt Ignótus és Szabó Ervin is, ellene pedig (mások mellett) Kunfi Zsigmond és Ágoston Péter.

Tagadhatatlan, hogy Ady ekkor szembekerült Jászival, és a *Nyugat* 1916. május 16-ai számában egy kurta jegyzetben állást foglalt Naumann kezdeményezése ellen, még hozzá azzal a provokáló címmel, hogy *Ellenségekkel egy szándékon* (minthogy Rákosi Jenő és Tisza István is elutasította a tervet). Király pedig kapva kap Jászi és Ady véleménykülönbségén, hogy ezzel is bizonyítsa kettejük távolságát.⁷⁵

De nem valamifajta személyes ellenszenv vezette, hanem mélyebb megfontolások következménye volt ez. Már szó esett korábban arról, hogy a monográfia első részéhez képest módosult Király álláspontja. Ő maga egy könyvélményének, Frantz Fanon *A föld rabjai* című művének reveláló hatására hivatkozott.⁷⁶ „Teljesen a népi írókéhoz hasonló gondolatrendszerre bukkantam benne... – mondta Tóbiás Áronnak. – Innentől kezdve élt bennem annak a tudata, hogy a népi írói mozgalomnak végre megtalál-

74 *Kétféle nemzetköziség* című cikkében Jászi Közép-Európa három lehetséges koncepcióját sorolja fel: egy imperialista, egy imperialista és demokratikus elemekből okos taktikával átszőtt (ez Naumanné), és egy radikálisan demokrata és pacifista, melyet ő képvisel, lásd: *Világ*, 1916. márc. 5., 1–3. Naumann ostromozta a nagynémet önteltséget és bezárkózást, látványos gesztusokat tett a magyarok és osztrákok felé, az ő érdekeik messzemenő figyelembe vételét szorgalmazta. Vö. FARKAS János László, „Vámok és révek: Közép-Európa eszmei határai”, *Világosság*, 30, 8–9. sz. (1989): 620–622; FARKAS János László, *Világra jönni: Értelmezések* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1995), 82–86.

75 Vö. KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 1:286–294. Ady és Jászi itt kiemelt nézetkülönbségeit Király előbb tanulmányokban dolgozta fel: KIRÁLY István, „Ady és a Monarchia”, in *Tegnapok és holnapok árján: Tanulmányok Adyról*, szerkesztette LÁNG József, 7–26 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1977), 7–10; KIRÁLY István, „Ady és a Naumann-terv”, *Kritika* 8, 11. sz. (1979): 7–9. Vezér Erzsébet – Király Istvánnal is vitázva – állapította meg: „Az alapvető kérdés a háborúhoz való viszony és a demokratikus jogok kivívása volt, ezekben pedig a hazaárulással vádolt radikálisok és a defetizmussal vádolt Ady teljesen egyetértettek.” VEZÉR Erzsébet, „Ady és a radikálisok”, *Irodalomtörténet: Új folyam* 9, 4. sz. (1977): 854–855.

76 Frantz Fanon *Les Damnés de la terre* című könyvéről (1961) van szó, amely magyarul *A föld rabjai* címen jelent meg 1985-ben. Király a Tóbiás Áron által készített interjúban (1988 novemberében) úgy emlékezett, hogy 1968-ban Párizsban egy nagy baloldali könyvkereskedésben vette meg a könyv 1966-os kiadását, elsősorban az előszót író Sartre miatt. Lásd: „Magyar glóbusz: Tóbiás Áron beszélgetése Király Istvánnal, a népi írókról szóló állásfoglalás egyik szerzőjével”, in *Válasz Évkönyv 1989*, 2. köt. 1:171–222 (Budapest: Püski Kiadó–Veres Péter Társaság, 1989), 1:213. Egy néhány hónappal korábban, 1988 januárjában készült interjúban viszont azt mondta, hogy 1962 táján került kezébe a könyv. Vö. *Rejtőzködő legendárium: Fejezetek egy kultúrpolitikus [Pándi Pál] sorsörténetéből*, interjúk, szerk. CSÁKI Judit és Kovács Dezső (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Szemtanú Kiadó, 1990), 194. Mivel Király csak az 1970-es évek elején jelentkezett először szövetszerűen új hitvallásával, a későbbi időpont látszik valószínűbbnek.

tam a világ szellemi életében a pandanját. A fejletlen, kevésbé fejlett, közepesen fejlett országok értelmiségeiben nő fel egy ilyen sajátos, elsődlegesen érzelmi jellegű, de etikai tartalmakkal mélyen telített nemzeti érzés.”⁷⁷ Ráébresztette őt arra, hogy az antiimperialista gondolkodás voltaképpen „az elmaradott népek természetes válasza a maguk elmaradottságára”, és jobb lenne, ha szembenéznénk azzal, hogy mi, magyarok „nem pusztán európai kultúrnáció vagyunk, hanem egyben kelet-európai-balkáni náció is.”⁷⁸ *Peremvidéki helyzetünk* pedig arra kötelez minket, hogy szolidárisak legyünk a világ szegényeivel, és ha már lenéznek bennünket, fogjunk össze mindazokkal, akiket ugyancsak lenéznek. Király tehát a szembenállást hangsúlyozza az önteltnek és fölényeskedőnek beállított Nyugattal szemben.

Először egy 1979-es, Németh Lászlót (újra) korszerűnek nyilvánító rádió-előadásában beszélt arról, hogy a *népi írók* mozgalma is baloldali, antiimperialista törekvésnek tekinthető. Még a hírhedt *Kisebbségben* című dolgozatát is rehabilitálni próbálta: „Németh Lászlónál erkölcsi tettet, antiimperializmust, szellemi ellenállást jelentett elsődlegesen a *kisebbségben* elve. Nem a xenofóbiára hajló, kirekesztő nemzetszemlélet volt fontos abban, hanem a hűség, az antiimperialista patriotizmus; az odahajlás a hitleri Németországtól való fenyegetettség nehéz éveiben [...] a [háborúba] felkészületlenül és szegényen érkezett, létét féltő néphez.”⁷⁹

Tehát a monográfia második részében Király már a *népiség és antiimperializmus egybevont eszményének jegyében* értelmezi a költőt és korát. A könyv terjedelmes fejezete szól a „keletiség” eszméjéről, amit „egy romantikus antikapitalista jellegű küldetéstudat [hívott] életre a magyar fejlődésben”.⁸⁰ Király nem mulasztja el, hogy figyelmeztessen rá: sokféle irányba vezetett ebből az eszmekörből út. Beöthy Zsolt volgai lovasa éppúgy vakvágányt jelentett, mint Németh Lászlónak (ezen a ponton Király által bírált) *Kisebbségben* című műve, melyben „egy elmitizált Vipunen-Ady jelent meg [...] keletiség címén. Nem a valóság, de a Kerényi Károly közvetítésével megismert jungi mélypszichológia volt az ihlető.”⁸¹ A marxista irodalomtörténet-írás – fűzi hozzá Király – méltán figyelt fel arra, hogy „a nyugatos Ady mellett létezett az a költő is, aki – mint Révai írta – »várakozón és reménykedve [...] Keletre nézett, a szláv népek felé«... [!] Egyre inkább láthatóvá lett az az Ady, ki peremvidéken élve fel tudta mérni a század valóságos arcát, valós problémáit”.⁸² Király valóságos seregszemlét tart a különféle keletiség-esz-

77 *Válasz Évkönyv*, 213.

78 *Rejtőzködő legendárium*, 194. Arra a kérdésre, hogy benne van-e az új koncepciója („a harmadikutas nacionalizmus átértékelése”) az Ady-monográfiában, Király azt válaszolta: „igen; de nem az első Ady-monográfiában, hanem a másodikban. Az elsőben még csak sejtésszerűen jelenik meg, a másodikban már kibontva.” Uo., 195.

79 KIRÁLY István, „Németh László korszerűsége”, in KIRÁLY István, *Kultúra és politika*, 62–74 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987), 71. A második Ady-könyvben is szerepel ez a beállítás; a könyv bírálói pedig a történeti kutatások alapján kétségbe vonták, hogy a magyarság valóban olyan gyanútlanul, „préda nép”-ként lépett volna be a háborúba, mint ahogy Király állítja. Lásd: VERES, „Vita...”, 722.

80 KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 1:240.

81 Uo., 1:240–241. Tehát nem Németh László hibáztatható elsősorban, hanem Kerényi Károly és a követett jungi mélylélektan.

82 Uo., 1:242.

mék között: a romantikus-mitizáló felfogástól a Nyugat-ellenes „dackeletiségen” át Ady demokratikus (1908–1912) és antiimperialista keletiségéig (1912–1918).⁸³

Különös ízt ad álláspontjának, hogy tulajdonképpen *szembekerült a hivatalos Magyarország reform-szocialista propagandájával* is, amely ekkor már – ha részben álcázva is, de – a nyugati technológia és gazdálkodásmód felé próbált közeledni. Király marxistának vallotta és hitte magát; valójában kevésbé bővítette az 1940–50-es évek fordulóján szerzett alapismereteit, s megállt az 1960-as évek elején divatos elidegenedés-elmélet-nél.⁸⁴ A marxi koncepciót némiképp *leegyszerűsítve* fogta fel: a szegénység leküzdésének filozófiájaként. A maga – egyszerre régi-új – „népi szocializmusa” alapján szemben állt minden olyan programmal, amely nem az alsóbb néposztály megsegítését tette az első helyre. Élete végéig hadakozott az *individualizmus* fantomjával, az önzés és az anarchia melegágyának tekintette, valamifajta elvont (pontosabban ismételtén újradefiniált) *kollektivizmus* nevében, amely hivatott volt képviselni minden hátrányos helyzetben levő közösséget, a falusi „alsóvég”-től a „peremvidékre” szorult népeken át a gyarmati sorból nehezen kiszakadó harmadik világig. Csupán arról az apróságról feledkezett meg, hogy a modern kor nem ismer komolyan vehető emberi felszabadulást számottevő *individualizáció* nélkül, a közösség pedig nemcsak felhajtóerő lehet, hanem gúzsba kötő, bénító akadály is. A gazdasági kondíciók nem különösebben foglalkoztatták.⁸⁵

Könyvének egyik legfurcsább retorikai eljárása, hogy miközben a vizsgált jelen-séghez fűzött ideologikus megjegyzései elszakadnak tulajdonképpeni tárgyától és tágasabb horizontot sejtetnek, teljességgel hiányzik ezek kielégítő kifejtése. Például a *peremvidéki helyzet* alapvető értékelési szempont ugyan számára, de a hivatkozott közép-európai rokonság bemutatásával voltaképpen adós marad.⁸⁶ *S magától értetődőként* köti össze a kurucokat a harmadik világ gerilláival (vagy a szegénységet magyar és kubai földön), pedig magyarázatra szorulna, már csak a szembetűnő földrajzi és társadalmi különbségek miatt is.

A történelmi kihívásokra adott válaszok pedig úgy jelennek meg Király könyvében, mint eldöntésre váró peres ügyek, amelyek fölött az ő ítélszéke illetékes. Természetesen csak gondos mérlegelés után dönt (csaknem mindig) Ady mellett. Így abban a kérdésben is, hogy Ady a „reális”, „kisépí” nemzettudat mellett foglalt állást, az illúzió-

83 Uo., 1:244–263.

84 Érdemes ebből a szempontból végiglapozni Király István *Naplóját*.

85 Mint érdekességet említem meg Kenyeres Zoltánnak – az enyémmel merőben ellentétes – értelmezését. Szerinte Király a vitatott cikkeiben annak a programnak próbált eleget tenni, melyet Lukács György úgy fogalmazott meg, hogy a magyar gazdasági reform modelljét le kell fordítani a társadalomfilozófia nyelvére is. E tekintetben Király István a legjobb magyar hagyományok folytatója – Széchenyi, Kemény Zsigmond, Lukács György, Németh László és Bibó utóda. Csak sajnálni lehet, hogy szándékát nem értették meg, ő pedig – hogy a fölösleges vitát kerülje – inkább vállalta műve csonkaságát. De azt Kenyeres is kifogásolja, hogy Király nem veszi figyelembe a magyar társadalmi-gazdasági szerkezet és a kulturális szerkezet között fennálló különbséget. Ami az előbbit illeti, már az Árpád-házi királyok idején is peremvidék voltunk, de a magyar kultúra a tihanyi apátság alapítása óta az európai kultúrához tartozik, annak szerves részét alkotja. Lásd: VERES, „Vita...”, 723–724.

86 Uo., 723.

kat kergető „birodalmi” (nagy-magyar) nemzettudattal szemben.⁸⁷ Nem kétséges, hogy a Monarchia szétesett a háborúban elszenvedett vereségét követően, s a birodalmi öntudat egzisztenciális feltételeit eltörölte a 20. századi történelem – legalábbis a mi esetünkben. De vajon mennyire lehet ezt számon kérni a századelő szereplőin? Mennyire láthatták előre az erőviszonyok kedvezőtlen alakulását? (Az Ady és mások jóstehetőségéről szóló legendákat Király is elveti.) Könnyű az utókor bölcsességével pálcát törni olyasmi felett, amit már érvénytelenített az idő. De ebből még nem következik, hogy visszamenő hatállyal kétségbe vonjuk a birodalmi nézőpont valamikori indokoltságát, mint ahogy az sem, hogy a kényszerű realitások nyomán előállt „kisnépi” nemzettudatot úgy állítsuk be, mintha vonzó és eredményes alternatívának bizonyult volna.

6.

Király könyve is nagy magányosként mutatja be Adyt, azaz a már említett rossz hagyomány folytatója. A szerző által kedvelt dichotóm látásmód következtében mindenki más lefokozódik, míg Ady gesztus értékű megnyilatkozásai is fölértékelődnek. De a közéleti arénában legalább szerepet kapnak a költő politikai elvbarátai és ellenfelei is,⁸⁸ ám költőként mindenki mástól elkülönülő, *unikális jelenséggé* válik. A könyv kritikusai méltán hivatkoztak arra, hogy még a világháború zűrzavarában helytálló és a téveszmék csapdáit elkerülő Ady mellé is állíthatók vele rokon felfogású költők, mint Blok, Majakovszkij vagy idehaza Babits. Azt is szóvá tették, hogy nincs kidolgozva kellőképpen a „lírai realizmus” fogalma, holott éppen ez adja Király szerint Ady megkülönböztetett jelentőségét.⁸⁹

Kulcsár Szabó Ernő feszegette és állította élére azt a problémát, hogy a könyv *nem képes megjelölni Ady fejlődéstörténeti helyét*. Jóllehet világosan látja, hogy a *Hunn, új legenda* költői gesztusa ellentétes a kortárs nyugat-európai költészetben uralkodó szemlélettel, de nincs más válasza erre, mint Adyt úgy emelni példaképpé, hogy a költészettörténeti dilemmákat az ideológia dimenziójában oldja fel.⁹⁰ Király István (a már többször idézett tanácskozáson) elismerte, hogy nem tudja beilleszteni Adyt az európai kontextusba – de József Attilát és Bartókot sem. Talán nem is kell, talán nem is lehet. S miért ne jöhettek volna az emberiség sorsát érintő új szavak a perifériáról? – tette hozzá. – Csak másolhatunk, nem mondhatunk ki magunktól igazságot? Végül is két nagy

87 KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 1:139–151.

88 Pl. Rákosi Jenő portréja önálló fejezetet kap, lásd: *uo.*, 1:55–72.

89 Lásd: VERES, „Vita...”, 722.

90 *Uo.*, 724. Ady nem volt páratlan jelenség – mutatott rá Kulcsár Szabó –; teljesség-igénye, egész-képzelet pl. Whitman költészetére is jellemző, és minden elidegenedtség-élményével, távolságtartásával együtt is élményköltészetet művelt. Én-képe, Én-felfogása merőben eltér Stephan George, Benn vagy Brecht elszemélytelenítő felfogásától. Király könyvének ideológiaképző funkciója világos, de ez nem mentesíti őt a poétikatörténeti feladat megoldása alól. Vagy ne tekintsük e monográfiát irodalomtörténeti szakmunkának? Lásd még: KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, „Intés az őrzőkhöz: Király István Ady-monográfiájáról”, *Jelenkor* 26, 7–8. sz. (1983): 711–718.

identifikációs rendszer, az istenhit és a felvilágosodás emberképe dőlt meg akkor, amikor Ady fellépett, ő pedig megpróbált kiutat találni.⁹¹

A jelzett probléma tulajdonképpen eleve következik Király István érdeklődéséből és megközelítésmódjából. Könyvében a versek keletkezési időrendjének megbontásától a verstani és stilisztikai sajátosságok aprólékos kimutatásáig minden alá van rendelve a világnézeti építménynek. Az egyes versek elemzése *besorolódik és hozzárendelődik az ideologikus kiindulású értelmezés-panelekhez*, például *A Rémmnek hangja* (1917) a humanista-felvilágosult világkép ontológiai válságából fakadó „szorongásélményhez”, *Az eltévedt lovas* (1914) az antropológiai válságot kifejező „eltévedés-érzéshez”, a *Tovább a hajóval* (1915) a távlatkeresés „kozmosz”, míg a *Mag hó alatt* (1914) ennek „biológiai” optimizmust sugárzó változatához. A már első Ady-könyvben kifogásolt rendszerező hajlam a másodikban tetőfokára hág; az újabb rész némi túlzással a teljességre törő növény- és állattani rendszerezésekhez hasonló.

Az *Intés az őrzőkhöz* központi struktúrája egy lefelé, majd felfelé ívelő *parabola* alakzatát követi. A lefelé vezető úton a humanista-felvilágosult világkép *válságának* komponensei sorjáznak, előbb (1) az „ontológiai válság” hangulati-érzelmi kifejeződései: (a) az abszurditásélmény, (b) a szorongásélmény és (c) a nihilélmény; majd (2) az „antropológiai válság” velejárói: (a) a neuraszténiával szembeni védekezés, (b) az eltévedésérzés, (c) az emberiség- és (d) személyiségválság; végül (3) az abszolút mélypont, a *közöny*, melynek reprezentatív verse *Az utolsó hajók* (1918). Ezt követően felfelé lendül az inga, a *távlatlálás* költői dokumentumai következnek, (1) a természeti optimizmus főbb típusai: (a) a „kozmosz”, (b) a „biológiai” és (c) a „kreatív optimizmus”; majd (2) a történelmi optimizmus változatai: (a) a „tegnap-szimbólum” – „a történelem mint humanizáció”, (b) a „tegnapi ember ismérvei” – az önmegvalósítás (ba) a nembeli és (bb) az individuális szférában; végül (3) az antropológiai optimizmus (a) mitizált tükre: az istenmotívum, valamint összetevői: (b) a nembeliség-élmény és (c) a lényegiség-élmény. Bár a könyv külön fejezetekben, önállóan tárgyalja Ady szerelmi líráját, de ezt is mint a „távlatsejtés”,⁹² a „boldogságakarás” megjelenítőjét értelmezi. A parabola két szárát alkotó címszavak jól felismerhető szimmetriát képeznek.

A sorrend persze nem időbeli, hanem *logikai* alapon történik. Valójában *egyszerre*, illetve *egymás mellett* van jelen Ady költészetében a válságélmény és a válság leküzdhetőségének hite. Ezt a kettősséget nevezi Király *polifóniának*,⁹³ s úgy gondolja, hogy éppen ez volt „Ady kései költészetének legfőbb ismérve: *ellentétes szölamok éltek egymás mellett*. Mégpedig nem sokszínűen villódzva, mint pályája első felében, az érzelmi és a két meggyőződésű forradalmiság időszakában; nem különféle kis részletellen-

91 VERES, „Vita...”, 725–726. Az identifikációs rendszerek megrendüléséből következő válság Király István egyik kedvelt problémafelvetése volt.

92 Király a „távlatsejtlem” kifejezést használja.

93 A „polifónia” fogalma Bahtyin Dosztojevszkij-könyvének újrakiadása nyomán lett divatos az 1970-es évek derekán. Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, „Dosztojevszkij poétikájának problémái”, in Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A szó esztétikája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, 29–148 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976).

tételekre bontva, de egyszerűsödve, a lényegi kérdésekre koncentrálódva.”⁹⁴ A polifóniának, „a paradox forradalmiság formái tükrének” külön fejezetet szentel.⁹⁵ Csak hogy amikor e fogalom irodalomelméleti háttérét próbálja megvilágítani, megdöbbentő eredményre jut: a polifónia szerint „egyet jelent” az orosz formalisták *osztranyenyije* terminusával,⁹⁶ valamint a fenomenológus Ingarden leírásával a műalkotás rétegei közötti „polifon” viszonyról,⁹⁷ sőt egyezik az amerikai újkriticista irányzat sajátos „irónia”-fogalmával is.⁹⁸

A hivatkozott szerzők értelmezései egymásétól is, Király Istvánétól is igencsak távol állnak, így a polifónia jelentése határozatlanná válik – hasonló metaforizáláson esik át, mint az „imperializmus” vagy a „lírai realizmus” fogalma. De annyi kihámozható Király értelmezéséből, hogy erőteljes *ambivalenciát* jelöl, és hogy az egymással ellentétes szövegek viszonyát nem statikusan, hanem *dinamikusan* fogja fel: mintha dialógust folytatnának – ha tetszik, feleselnének – egymással.⁹⁹

Valójában Ady *egész költészetét jellemzi a nagyfokú ambivalencia*, amire tudatosan rájátszik a költő.¹⁰⁰ A *Vér és aranytól* (1907) kezdve úgy állítja össze köteteit, hogy az egymással ellentétes életérzést, magatartást vagy akár csak vezérmotívumot előtérbe állító ciklusokat lehetőleg szimmetrikusan helyezi el. A *Minden-Titkok versei* (1910) valósággal kirakatba teszi ezt az építkezésmódot. Bár a kései líráját tartalmazó kötet, *A halottak élén* (1918) esetében is kivethető hasonló szerkesztői szándék, de – talán a válogatás alapjául szolgáló versek szokatlan bősége miatt¹⁰¹ – maguk a ciklusok kevésbé homogének. Király könyve tulajdonképpen mesterségesen állítja elő a korábbi kötetek struktúráját.

Poétikai szempontok csak az egyes versek elemzésében játszanak szerepet, valamint az *Intés az őrzőkhöz* végén található fejezetekben, amelyek mintegy összefoglalják a világvizsgálat eredményeinek nyelvi-stiláris oldalát.¹⁰² Minthogy a világnézeti problémák abszolút elsőbbséget élveznek, a költészettörténeti összehasonlításokra nem igazán jut figyelem. Király persze hivatkozhatott arra, hogy Ady *élet*es esztétiká-

94 KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 2:319. Kiemelések tőlem – V. A. Föltehetően részben Ady költészetének leegyszerűsödése vezette Királyt a túlságosan feszes interpretációs rendszer kialakítására.

95 Uo., 1:448–468.

96 Uo., 1:452. A formalista szakszó (amely leginkább „eltávolítás”-nak fordítható) egészen másra vonatkozik: a művészet *originális* funkcióját jelöli, azt, hogy képes a *megszokott* formák eltávolítására és az észlelés automatizmusának leküzdésére.

97 Uo. Ingarden koncepciójában a műalkotás *általános* tulajdonságáról van szó, már csak ezért sem feleltethető meg az Adyt *sajátosan* jellemző beállítottságnak.

98 Uo. A C. BROOKS nevéhez fűződő irónia-fogalom is a (kifejezetten) jelentős műalkotásokat *általánosan* jellemző alkotásmód, és persze mindenkor az *egyes műben* érvényesül, nem pedig művek egymáshoz való viszonyában, mint ahogy Király értelmezi Ady kései költészetét.

99 Király polifónia-fogalmához még a Hugo Friedrich-féle „polaritás” jelentése áll a legközelebb – lásd: uo., 453.

100 Voltaképp a „két meggyőződésű” attitűd is ilyen belső ellentmondást (sőt meg hasonlást) feltételez.

101 1914 után Adynak nem sikerült új verseskötélyvet megjelentetnie, így 1918-ban több kötetre való verse közül kellett válogatnia.

102 A *Távlatsejtelem és stílusalakítás* két fejezetéről van szó: A *művészi felülemelkedés nyelvi-stiláris tükre*: (a) a gondolatosság és (b) a népiség – lásd: KIRÁLY, *Intés az őrzőkhöz...*, 2:497–621.

ja megengedi, sőt megköveteli a „tartalmi” kérdések előtérbe állítását. De – ezt követően, ezen túllépve – sort keríthetett volna Ady sajátos ars poeticájának pozicionálására a hazai és nemzetközi mezőnyben. Csakhogy a költői világkép elemzése Király felfogásában lefedi az értelmezés *teljes* terét, következésképp Ady költészetének *egyedítését* kizárólag ebből a szempontból tartja elvégezhetőnek.¹⁰³

7.

Az idők változását mutatta, hogy az *Intés az őrzőkhöz* kevesebb hozsannát és jóval több kritikát kapott, mint az első rész. 1982-ben már széles körben nyilvánvaló volt, hogy Király István frazeológiája és ideológiája elavult. Azt nem tudom megítélni, hogy a szerző mennyire értett a szóból. De az tény, hogy nem fejezte be Ady-monográfiáját, viszont hamarosan könyvet jelentetett meg Kosztolányiról.¹⁰⁴

103 Bár a költői világképek is összehasonlíthatók, de nagy kérdés, hogy lehet-e, és ha igen, minek alapján rangsorolni őket.

104 KIRÁLY István, *Kosztolányi: Vita és vallomás: Tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986).

HERNÁDY JUDIT

Koháry István kronogramjai

Koháry István magyar nyelven írt verseit a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának 16. kötetében adták ki.¹ A közel háromszáz oldalnyi versanyag túlnyomó része még a költő életében öt külön nyomtatványba rendezve jelent meg. E kötetek belső felépítése átgondolt szerkesztői tevékenységre enged következtetni. A kritikai kiadás olvasója azonban némi megrökönyödéssel szembesülhet a kiadványokban oly nagy kedvvel alkalmazott kronogramok szembetűnően következtetlen voltával, ha a jegyzetekben szereplő évszámfeloldásokat összeveti a szövegekben helyenként megjelenő referenciális utalásokkal.

A zavar a börtöntematikát megszólaltató kötet (*Sok ohaltás közben [...] szerzet Versek*, 1720) esetében válik a legszembetűnőbbé, ezért elemzésemben részletesen csak erre fogok kitérni. E nyomtatvány öt füzetből áll, s az első kivételével mindegyik egy-egy külön tematikus egységet, ciklust foglal magába.² Az első füzetben belül két olyan, egymással verstanilag és tematikusan is szorosan összefüggő ciklus található, melyek mindazonáltal a közbeékelte rövid prózai közléseknek³ köszönhetően egyértelműen el is különülnek. Az így létrejövő hat ciklus mindegyike tartalmaz valamilyen formájú évszámjelölést. Ez néhány esetben külön feloldást nem igénylő, egyértelmű szöveges jelzést jelent, leggyakrabban azonban csak a kronogram utal a vers keletkezési évére. Az ilyen típusú évszámjelölés meglehetősen sokféle szövegformában jelentkezhet: Kohárynál kötet- és füzetcím, vagy ezek alatt elhelyezett, rímes vagy rímtelen közlés, illetve a ciklusok végén fel-feltűnő rövid, rímtelen kolofonszerű zárlat és verscím egyaránt tartalmazhat kronogramot. A korai költemények között az akrosztichonos versek – sor- vagy strófakezdő betűiből felépülő – „címei” nem adtak módot a kronogram alkalmazására, ezért ezeknél a verseknél az évszámjelölés a cikluscímekre és a prózai közlésekre korlátozódik.

* A szerző a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

1 *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, Régi magyar költők tára: XVII. század 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000; a továbbiakban: RMKT XVII/16).

2 Uo., 598–599.

3 Dolgozatomban prózai vagy verses közléseknek – a versektől elkülönítendő – azokat az önálló poétikai ranggal vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kevésbé bíró, rövid, paratextuális jellegű, többnyire rímtelen, sokszor kolofonszerű jegyeket is mutató szövegeket nevezem, melyek Koháry kötetiben gyakran jelennek meg kötet- és ciklushatárokon (közvetlenül a kötet- vagy cikluscím alatt vagy a ciklus – illetve ritkábban egy-egy vers – végén).

Koháry 1682 szeptemberétől 1685 őszéig volt Thököly Imre fogságában, időrendi sorrendben haladva Regéc, Munkács, Tokaj, Sárospatak és Ungvár börtönét járta meg.⁴ A kötet cím alapján a költő munkácsi raboskodása idején kezdett el verseket írni, melyek lejegyzésére – az önéletrajzi utalások szerint – nem volt lehetősége. A szakirodalomban mai napig vita tárgya, hogy a költő fogságának körülményei valójában mennyire voltak sanyarúak, de az is kérdéses, hogy börtönköltészetét alkotó verseit⁵ vajon ténylegesen börtönévei alatt szerezte-e.⁶ Ha a kritikai kiadás jegyzeteiben szereplő évszámfeloldások arra vallanak, hogy szerző vagy következtetlenségül vagy hibásan alkalmazta a kronogramokat, akkor e tényállás nyilvánvalóan gyengíti az egyéb valóságreferens közlések hihetőségét is. Ezek alapján ugyanis arra kell következtetnünk, hogy Koháry mind rabsága előtt, mind szabadulása után írt olyan verseket, melyeket azután – utólagosan – börtönkölteményei csoportjában helyezett el. S itt nem újra- vagy átírásról van szó, hanem a versek szorosan vett keletkezési idejéről. A külön ciklust alkotó istenes könyörgések java része (a hét kronogramot tartalmazó versből öt) például ezek szerint nem fogsága idején született, annak ellenére, hogy témaviláguk igen szorosan kapcsolódik a börtön élményköréhez.

Figyelembe kell azt is venni, hogy az eredeti nyomtatvány tipográfiai elemeinek kialakítása nagy gondosságról árulkodik. Az akrosztichonok címszerű kiírásai éppúgy az olvasót segítik, mint a sorok elején szereplő csillagozások, melyek a szóközök jelölésével az akrosztichonok kiolvasását könnyítik meg. A kötet végi tartalomjegyzék jelzi az önálló oldalszámozású foliók számát, az első két ciklus hosszú akrosztichonokat rejtő verscímeit pedig külön kiemelve tartalmazza.⁷ A lajstrom elején ez utóbbiakról tipográfiai is elkülönítve van feltüntetve az első akrosztichonos, ám a verssorok kezdőbetűinek összeolvasásával a szerző nevét kiadó, ezért kivételes szerepű és fontosságú darab.⁸ A tartalomjegyzékben a versek egy tömörszerű egységként való kezelése az első két ciklus szoros összetartozását mutatja. Az egyes ciklusok egyébként a különféle szöveges és tipográfiai elemeknek köszönhetően jól elkülönülnek egymástól.

A Koháry-féle kronogramok megfejtése során egyetlen betű értékének meghatározása okozhat dilemmát: az Y-é, amit a kritikai kiadásban számos esetben az I-vel azo-

4 ILLÉSY János, *Gróf Koháry István élete és munkái* (Karcag: Sződi S. Könyvnyomdája, 1885), 28; RMKT XVII/16, 594.

5 Maróthy Szilvia joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy a régebbi szakirodalom hajlamos volt a börtönköltészet kategóriáját rávetíteni Koháry egész életművére, annak ellenére, hogy ez első kötetén kívül aligha tekinthető érvényesnek. MARÓTHY Szilvia, „Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről” in *Tév/hit: Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, FiKon 2017, 9–28 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018), 9. Vö. VARGA Imre, „A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 5. sz. (1973): 501–513.

6 Vö. SZIGETI Csaba, „Appendix Balassiana”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89, 1–2. sz. (1985): 675–687, 677–678; MARÓTHY, „Börtönben koholt...”, 9–28; RMKT XVII/16, 595, 597–598.

7 A strófák kezdőbetűiből összeálló akrosztichonos verscímek viszont külön nincsenek feltüntetve a lajstromban.

8 A paratextus jellegű szövegek számozatlan oldalakon szerepelnek, ezért ezeket a tartalomjegyzék sem mutatja.

nos értéküként kezeltek. Úgy vélem, feltehető, hogy a nyomtatvány ebben az esetben is igyekezett segíteni az olvasót, még hozzá az Y két ponttal ellátott típusának használatával. Ha ugyanis az Y-t mindig 2-vel egyenlőként kezeljük, megoldódni látszik a problémák egy része.⁹ Látni fogjuk, hogy a különös, egymással és a sugallt életrajzi utalásokkal diszharmonikus kronogramok egy részét a kritikai kiadás hibás Y-feloldása magyarázza.

A példák részletekbe menő elemzése előtt az alábbi táblázatban – a kötet belső tagolását érzékeltetve¹⁰ – gyűjtöttem egybe a keletkezési vagy kiadási évet valamilyen formában jelölő szöveges összetevőket, illetve a kritikai kiadás kronogram-feloldásait és a véleményem szerinti helyes évszámokat. Ott, ahol szükséges volt az RMKT hibás adatait kijavítani, az új évszámot kurziváltam. Ha találtam erre vonatkozó adatot, a szerzőtől származónak tekintett, noha nem autográf kéziraton (OSZK Fol. Hung. 151) tett utólagos évszámjelölő bejegyzéseket is feltüntettem (2. javító kéz).¹¹

RMKT sorszám	Incipit	Szövegszerűen jelölt évszám	Kronogram		2. javító kéz bejegyzése
			RMKT	Helyes	
Sok ohaltás közben [...] szerzet Versek... (Az ezer hét száz hVsaDlk...)		1720	1683 1718	1683 1720	
15.	Untalan sohajtva...		1682	1683	1683
29.	Az ezer hat százban... (az rabság terhe...)	1683	1681	1683	1683
Rabságban heVerVe [...] koholt Versek			1690	1684	
30.	Isten jó vóltábúl...	[16]84			1684
38.	Hamar elforgása...	[1684]			
	(oLYkor ÜDöt nYerVe...)		1711	1684	1684
Az bŰ enYhőDésére [...] szerzet Versek			1681	1684	168<5>4
	(It az kohoLt Versenek...)		1682	1684	1682
A meg gYÜkerezet rabságos bánatnak... (MeLLYeket egY ÜgYefogYot rab...) (éIleL nappaL bészárt...)			1692 1691 -	1685 1685 1685	
51.	A Proféták között...		1684	1685	

9 Erre a kötet recenziójában már Orlovsky Géza felhívta a figyelmet. ORLOVSKY Géza, „Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei: RMKT XVII. század, 16. kötet”, *Irodalomtörténet* 84, 3. sz. (2003): 488–492, 490.

10 A számozás nélküli, félkövérrel szedett sorok a cikluscímeket jelölik, az első (a kötet cím) kivételével. Ezek az első kettő kivételével egybeesnek a füzethatárokkal. A kronogramot tartalmazó prózai közléseket külön sorban, zárójelben tüntettem fel.

11 A költő jobb kezének súlyos sérülése miatt mással kényszerült műveit lejegyeztetni. Nem tudni, hogy a 2. javító kéz bejegyzései pontosan kihez köthetők.

RMKT sorszám	Incipit	Szövegszerző jelölt évszám	Kronogram		2. javító kéz bejegyzése
			RMKT	Helyes	
52.	<i>Hosszas rabságomnak... (az fŰzfa Verseiben...)</i>		1685 1685	1685 1685	
53.	<i>Megcsendüle fülem...</i>	[1685]	1723	1720	
[Némely Istenes könyörgések]					
54.	<i>Áldgyon nyelvem téged...</i>		1694	1685	
55.	<i>Óh, édes Jésum...</i>		1683	1685	
56.	<i>Kedves, édes Jésum...</i>		1687/88	1685	
57.	<i>Szent Lélek úr Isten...</i>		1688	1685	
60.	<i>Szentséges Szent István...</i>		1692	1685	
61.	<i>Jésum szerelmében...</i>		1683	1685	
62.	<i>Istennek Angyala...</i>		1694	1685	
Keseredet rabnak [...] álma (Mellyet hevertében...)			[1]685 1694	1685 1685	
63.	<i>Boldog szűz Mária... (Erre kér tégedet...)</i>		1685 1684	1685 1685	
65.	<i>Fárad mind úntalan...</i>		1683	1685	1683
66.	<i>Henyélő munkámban... (rövid lalstroMa...) (következnek azon...)</i>		1688 1685 –	1685 1685 1685	

Az első példa esetében az ellentmondás olyan szembeütköző és érthetetlen, hogy mindeképpen az évszámfeloldás alapos ellenőrzésére kellett volna ösztönözni. Koháry ugyanis rögtön a kötet elején megadja mind a versszerzés kezdetének, mind a kinyomtatás idejének pontos évszámát. A címbeli kronogram nem tartalmaz Y-t, a kritikai kiadás évszáma helyes: 1683, ez tehát a munkácsi fogságban szerzett versek kezdődátuma. A címlap alsó felén szerepel az alábbi szöveges évszámjelölés:

Az ezer hét száz hVszadIk esztenDőben
éLtŰneK eL foLYó s-enYésző ÜDőben.¹²

A kritikai kiadás szerint a „címet záró kétsoros vers szövegében 1720-at ír, de kronosztichonja 1718-at ad”.¹³ Ha azonban a két Y-t külön-külön kettőnek vesszük, akkor a kronogram értéke már 1720, s a szöveges és a kronogramos évszámjelölés közötti ellentmondás eltűnik.

A számozatlan oldalon szereplő, bevezető jellegű vers (RMKT 15. sz.) címe: *ÜDönk MVLására bVnk táVoztatására VerseInket kohollyVk*. Kronogramja a kritikai kiadás szerint 1682, az előbbi módszerrel újraszámolva (az egy darab Y-nak köszönhetően) 1683.

¹² RMKT XVII/16, 51.

¹³ Uo., 598.

E cím voltaképpen az egész ciklus címeként is felfogható;¹⁴ ennek egyes darabjai a munkácsi fogság 1683-as évi időszakában keletkezetteként vannak feltüntetve, ezt jelzi a verses és prózai cikluszáró közlés is. Az első egyértelmű szöveges évszámjelölést tartalmaz:

Az ezer hat százban, s nyolczvan harmadikban,
karácsony havában, s-hetinek folytatában.¹⁵

A második egy kronogramot magában foglaló közlés:

Az rabság terhe könnYebeDésére,
szerzet Verseknek Vége,
De nInCs az rabságnak Vége,
engeD Vr Isten LegYen annakIs Ió Vége.¹⁶

Az RMKT szerint a „kronosztichon 1681-et ad. A vers maga 1683 karácsony hetében íródott”.¹⁷ A helyes évszámot megint akkor kapjuk meg, ha kettő helyett négyet számolunk a két Y értékeként: 1683.

Ezután következik a második ciklus címe: *Rabságban heVerVe bánat MÜheLYében fáraDVa, henYéLés táVoztatására kohoLt Versek*.¹⁸ Az RMKT szerint „a füzet cím kronosztichonja 1690”.¹⁹ A füzet cím elírás, itt csupán cikluscímről beszélhetünk, a javított évszám: 1684, ami már teljes összhangban van a versek tartalmi összetevőivel, mivel az új ciklus először az újévi számvetést tematizálja (a kolofon jellegű záró strófa is az 1684-es évet említi), majd az egyházi ünnepkör mentén halad előre.

Az előzőekben láttuk, hogy az Y kisebb értékűként való hozzászámolása rendre az indokoltnál korábbi évszámokat adott ki. E tévedések oka így könnyen meghatározható volt. Az utolsó példa értéke azonban jóval túlnyúlik a helyesnek tartható évszámon. Számomra rejtély maradt ennek miéртje.²⁰ Csupán elszámolás lenne? Ám nem egyszeri esetről van szó: rögtön a ciklus végén megismétlődik. Ezt a füzet végi verses közlést – ahogyan az a nyomtatvány díszítőeleméből kitetszik – a két ciklusból álló szövegegyeség közös lezárásának kell tekintenünk. Kronogramja az RMKT szerint 1711, a helyes évszám viszont 1684.²¹

14 Uo., 605. Az OSZK Fol. Hung. 151. kéziratában a cím cikluscímeként szerepel.

15 Uo., 84.

16 Uo., 610.

17 Uo.

18 Uo., 84.

19 Uo., 610. A cím kronogramját az olvasó csak akkor tudja kiszámolni, ha az eredeti nyomtatványba tekint bele, mivel a kritikai kiadásból hiányzik a kiemelés.

20 Némely esetben mintha arról lenne szó, hogy az Y-t a V értékével egyezően (5-tel) oldották fel. Sokszor azonban így sem jön ki a kiadásban jegyzett pontos évszám.

21 Ez az évszám szerepel a kézirat végi, jóval rövidebb hasonló funkciójú közlésben is, ám a kritikai kiadás ebben az esetben is hibásan oldja azt fel 1682-vel (1684 helyett). Uo., 612.

Ha a kritikai kiadás évszámait fogadjuk el helyesnek, vagy azt kell feltételeznünk, hogy Koháry szándékosan meg akarta zavarni olvasóit, vagy azt, hogy versei tényleges keletkezési idejének feltüntetéséhez az önéletrajzi narratíva ellenére is makacsul ragaszkodott, hiszen sem az 1681-es, sem az 1690-es évszám nem illik a kötet szerzői koncepciójába. Nyilván az a lehetőség is felvetődhet, hogy a szerző vagy a nyomdász egyszerűen csak elrontotta a kronogramokat. Ennyire tendenciózus tévesztés azonban nehezen képzelhető el. Ha ugyanis végighaladunk a kötetben, további ellentmondásokba ütközünk.

A harmadik ciklus címének (a második füzet címének) az értéke valójában 1684 (RMKT: 1681), a füzet záró prózai közléséé szintén 1684 (RMKT: 1682), a negyedik ciklus címének kronogramja 1685 (RMKT: 1692). Ez alatt egy kétrészes prózai közlés szerepel, mely az eredeti nyomtatványban világosan két részre tagolódik, az első fele kurzívval van szedve és a végén – mintegy a pontot helyettesítendő – egy virágdísz áll. A kritikai kiadásban e különbség eltűnik, pedig a kronogram helyes feloldását nagymértékben megkönnyítené. A cím alatti prózai közlések évszámai: 1685 és 1685, utóbbinál azonban egy nyomdahibával kell számolnunk (egy *v*-t a nyomdász nagy valószínűséggel elmulasztott kiemelni). Az RMKT-ban viszont a három azonos évszám helyett két különböző szerepel (a fent már hivatkozott 1692, illetve az 1691-es).²²

A vizsgált füzet verscímei közül csak egyet emelek ki (a többi a táblázatban megtekinthető): ez igencsak prózai címe szerint egy harmincöt évvel korábban írt vers részlete (RMKT 53.). A cím kronogramja 1720 (RMKT: 1723), vagyis a költemény 1685-ben íródott. A vers eredeti, kéziratban maradt változatának kronogramja szintén 1685-öt ad ki (alighanem a modern kiadás felejtett el egy *v*-t kiemelni, a verset a kéziratból dolgozó Illésy még helyesen datálta 1685-re),²³ bár az RMKT szerint a kronogram értéke 1689.²⁴

A negyedik füzet verscímei közül öt tartalmaz kronogramot, a nyomtatványban csak a lajstromnál szerepel cikluscímként a *Némely Istenes könyörgések* kitétel. A fenti táblázatban látható, hogy a kritikai kiadás mindegyiknek hibásan adja meg az évszámát, így a ciklus időrendje teljesen felborul, noha valójában minden egyes versnek azonos értékű a kronogramja (1685). Két esetben lehet szó nyomdahibáról, az egyikre (RMKT 56.) az RMKT jegyzete is utal, de a következetlenség tűnő évszámozás miatt csak lehetőségként meri felvetni. A kiemelt betűk összege 1684, ha hozzáadjuk a kimaradt *i*-t, 1685-öt kapunk. A másik esetben (RMKT 61.) a számérték 1680, a kronogramhoz hozzávéve a kiemeletlenül hagyott *v*-t a betűk összege már 1685-öt ad ki. Mivel az 1685-ös évszám a lírai narratíva időrendet követő szakaszának vonalába tökéletesen illeszkedik, nagy biztonsággal állítható, hogy a vizsgált esetekben valóban a nyomdász figyelmetlensége okozta a nyomtatványbeli zavart.

Az ötödik füzet a harmadikhoz hasonló módon egymás alatt két – egymástól virágdíszrel is elválasztott – kronogramot tartalmaz, mindegyik értéke 1685-öt ad ki (itt a címben egyértelműen nyomdahiba miatt maradt kisbetűs az *m*). A *Nagy sokat he-*

²² Uo., 615.

²³ ILLÉSY, *Gróf Koháry...*, 63; RMKT XVII/16, 281.

²⁴ RMKT XVII/16, 626.

verve... vers címében két betűt (egy *l*-t és egy *m*-et)²⁵ is elmulasztott kiemelni a nyomdász, ha pótoljuk e hiányt, megint 1685-öt kapunk (RMKT: 1683), ráadásul a vers második felének is ez a helyes évszáma (az RMKT jegyzete szerint: 1688). A kötet utolsó kronogramjai a tartalomjegyzékben lelhetőek fel, ezek közül az RMKT csak az elsőt jegyzi,²⁶ a kiemelt betűk számértéke mindkét esetben 1685 (RMKT 1685). Ez a kötet záró évszáma, ami megegyezik Koháry börtönből való szabadulásának évével. Megállapítható tehát, hogy a *Sok ohaitás közben [...] szerzet versek* évszámait az 1683-as évtől 1685-ig teljesen logikus sorrendben következnek egymásra, noha néhány esetben a nyomdász tévesztése elrontotta a kronogramot.

A hibás adatok helyesbítését követően már egészen más kép bontakozik ki Koháry kronogram-használatáról, illetve kötetstruktúrájáról. Bár nyilvánvalóan nem lehetünk abban biztosak, hogy az évszámjelölések a valós keletkezési dátumokat fedik, annyi mindenképpen leszögezhető, hogy a szerző – a címlapon már megelőlegezett életrajzi narratívának megfelelően – a lineáris időrend mentén alakította ki kötete szerkezetét, mintegy ennek szálára felfűzve a tematikusan egymástól elkülönülő, ciklusokat alkotó szövegegységeket. Az évszámjelölések – párhuzamosan az egyes szöveghelyekkel – a lírai megszólaló munkácsi rabságától kezdve egészen szabadulásáig ívelően világosan jelzik az időbeli előrehaladást.

Koháry későbbi műveiben változó mértékű a kronogramok jelenléte. Az *Üdö mulatás közben szerzett versekben* (1686 után) például nem alkalmazza őket, viszont a *Sok féle keresztel elkeseredet embernek kikoholt verse* című kötetben az évszámjelöléseket (1706–1708) ismét az időrendi előrehaladás érzékeltetésére használja. Időskori, kis terjedelmű kötetének címlapján szintén szerepel két kronogram (*Elvénült embernek búsuló gondolati...*, 1721; 1721). Az alábbi táblázat mutatja, hogy a kritikai kiadás ezeknél a nyomtatványoknál is többször helytelen évszámot ad meg:

RMKT sorszám	Incipit	Szövegszerűen jelölt évszám	Kronogram	
			RMKT	Helyes
	Sok féLe kereszteL eL-kesereDet eMbernek...		1706 ²⁷	1706
73.	Árad, s-nevelkedik...	1706	1706	1706
74.	Forgó szerencsémnek...		1706	1706
75.	Keserves életem... (kéreM azért...)		1708	1708
			1711	1708

25 Uo., 620.
 26 Uo., 599. A másik: „köVetkeznek azon fÜszfaVerseK, MeLLYek az IDe aLábIrt szóknak, bötÜIre Vannak szerezVe.” *Sok ohaltás közben Inség VIseLésben éhség szenVeDésben keserVes rabságban MUnkáCs köVárában szerzet VerseK* (h. n.: 1720).
 27 A nagyobb számú helyes évszámfeloldásnak az lehet a fő oka, hogy belépve az 1700-as évek elejébe, a kronogramok egyszerűsödnek, s az Y alkalmazása visszaszorul.

ELVénÜLt eMbernek bÚsÚLó gonDoLatI...		1721 1719	1721 1721
DesCrİptİ VersVs...		1727	1727
HóL egYszer s'-hóL Maszor...		1732	1726
90.	Szent Péter vas lánczon...	1726	1726

A kéziratos művek közül a vadászatvers (RMKT 81.) címe két kronogramot is tartalmaz, az elsőnél egy *i* kiemelése elmaradt, a kronogram értéke 1685 (RMKT: 1691), a másodiké szintén ennyi (RMKT: 1685). A *Szent Jób napiainak* kezdetű vers (RMKT 92.) címe is két évszámot rejt, mindkét esetben az 1726-osat (RMKT: 1726, 1724), a másodiknál viszont csak egy kisbetűsen hagyott *i* hozzáadásával jön ki a helyes érték. Végül az átdolgozott változatok közül az RMKT 97. és 98. számú versének is a helyes évszáma 1685 (RMKT: 1696, 1691).

Úgy tűnik, hogy a zavaros évszámokat kiadó kronogramok felülvizsgálatára annak ellenére sem került sor, hogy a kéziratos variánsok mellett gyakran jelentek meg helyes évszámjelölések.²⁸ A probléma súlyát mutatja, hogy a kritikai kiadás helytelen adatai szerepelnek még a legfrissebb Koháry-szakirodalomban is.²⁹

Noha a kötet paratextusainak és az elvetett változatoknak a vizsgálata³⁰ arra enged következtetni, hogy a műben megjelenő szerzői önreflexiók mögött valóban nem mindig a valóság áll, vagyis a lírai alany közlései referencializálható és fiktív elemeket egyaránt magukba olvasztanak, a kronogramok következetes alkalmazása azt a feltevést támasztja inkább alá, hogy a börtönversek ténylegesen a rabság idején keletkeztek.³¹ Et-

28 A régi akadémiai irodalomtörténet Koháry-fejezetének évszámfeloldásai is helyesek. Vö. *A magyar irodalom története*, szer. KLANICZAY Tibor, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 1:202; Illésynél és Kis Lőrincnél szintén jó évszámok szerepelnek. ILLÉSY, *Gróf Koháry...*, 56–57; KIS Lőrinc, *Gróf Koháry István költészete* (Budapest: Attila-Nyomda, 1914), 17.

29 MARÓTHY, „Börtönben koholt...”, 23–26. Korábban magam is a kritikai kiadás tekintélyére alapozva beszéltem Koháry-elemzésemben 1680-as évek végi keletkezési időről. HERNÁDY Judit, „A haláltánc egy barokk változata Koháry István költészetében: Az halálnak horgával s hálójával [...] sétáló járásáról [...] szerzett versek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 3. sz. (2019): 330–342, 330.

30 *A vasban vert rabnak...* című költemény átdolgozása ellenére is az szerepel az előtte álló paratextusban, hogy „egyszer irt versemet nemis jobbitottam”. RMKT XVII/16, 133.

31 Koháry számára a versek memorizálására igen sok idő állt rendelkezésre. A rövidebb versek emlékezetbe vésését segíthették az akrosztichonok is, melyeket egyébként szinte csak szorosan vett börtönköltészetének darabjaiban alkalmazott. Az egyik cikluszáró verses közlés így szól a versszerzésről: „Ezeket gondoltam, elmémbe forgattam, / koholtam, faragtam, toldoztam s foldoztam”. Ezután azt is megemlíti, hogy verseit nótákra szerezte és magában dúdolgatta. RMKT XVII/16, 84. Ami a lejegyzést illeti, néhány sora egyértelműen arra utal, hogy már rabsága idején is volt lehetősége verseit leírni, ha nem is akadályoztatás nélkül: „az papirost szűken s-ritkán kaptam”. Uo., 133. „Hát nincs papirosom, azt mondgyák, írásom / elég vala eddig, szűnnyék firkálásom”. Uo., 210. Koháry egy helyütt arra is utal, hogy a kuruc katonák később a már rabsága idején „felírt”, vagyis írásos formában rögzített alkotásokban tettek kárt: „Rabságomban fel irt keserves igyemett, [...] Eltépték, szagatták töb fűszfa versemet.” Uo., 371. Vö. THALY Kálmán, „Adalékok Koháry István fogságának történetéhez”, *Századok* 4, 9. sz. (1870): 649–653. Újabbán Hajzer-Módlí Éva vizsgálta meg doktori disszertációjában a költő börtönveiről fennmaradt történeti forrásokat, az általa ismertetett visszaemlékezés szövege szerint a

től természetesen eltérhet a végső formába öntés ideje;³² a kéziratok és a szerzői kiadások különbségei egyértelműen utalnak a nyomtatványok előkészítése idején végbement módosításokra.³³ A szövegek utólagos javítgatása, átírása, a ciklusok megkomponálása és paratextusokkal való ellátása nyilvánvalóan Koháry költői tudatosságára vall, nem pedig a szerzői megnyilatkozások által sugall kisigényű és „spontán” szövegközlésekre.³⁴

regéci és munkácsi fogság ideje volt kifejezetten szigorúnak mondható. HAJZER-MÓDLI Éva, *Szerepek és imázsépítés: Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és politikai gondolkodásmódja* (Budapest: ELTE Történettudományi Doktori Iskola, 2019), hozzáférés: 2020.07.24, doi: 10.15476/ELTE.2018.092), 106. Úgy tűnik azonban, hogy a fennmaradt források alapján megnyugtató módon nem rekonstruálható a versekben megjelenő börtönnarratíva referenciális háttere: „Ha a korabeli levelezéseket vesszük alapul Koháry raboskodásának körülményeire vonatkozóan, akkor a legendárium egyes elemei valóban bizonyítást nyernek, de a legtöbbre vonatkozóan semmilyen forrással nem rendelkezünk.” Uo., 109.

32 Vö. Csanda Sándor véleményével: „Kétséges azonban, hogy ezeket a nagy terjedelmű barokk kompozíciókat is a várbörtönben szerezte-e, mert több ezer verssort aligha lehet emlékezetben tartani, s arról sincs adatunk, hogy büntetése enyhítésével papírt és tollat is kapott volna. Valószínűbbnek látszik, hogy ezeknek csupán körvonalai, zsebébb, rövidebb vázlatok keletkeztek képzeletében, s kiszabadulása után nyertek teljes, végső formát”. CSANDA Sándor, „Koháry István börtönverseinek keletkezése”, *Irodalmi Szemle* 38, 4. sz. (1986): 361–371, 367.

33 Noha az átírások és átszerkesztések tényének elismerése csak a kuruc pusztítást követő kéziratkárosodás indokolta újrafogalmazás okán történik meg. Lásd: RMKT XVII/16, 265.

34 MARÓTHY Szilvia, „Koháry István »paraszt versei«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4. sz. (2017): 464–472.

TÖRÖK ZSUZSA

A bárónő naplót vezet

Kéziratosság és családtörténet Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa hagyatékában

Wesselényi Polixéna erdélyi bárónő 1842-ben jelentette meg Kolozsváron 1835-ös itáliai és svájci útjáról szóló kötetét *Olaszhoni és schweizi utazás* címmel.¹ A külföldi út azonban nemcsak kötetpublikációt, tehát a nyomtatott nyilvánosságban való (rendhagyó) megjelenést hozott számára, hanem egy új szerelmet is. Gróf Bánffy Lászlóval való, zátonyra futott házassága idején ugyanis 1835-ben Rómában ismerkedik meg John Pagettel, egy bárói rangú családból származó angol ifjúval, akihez, válását követően, feltételezhetően 1836/37-ben ment férjhez.² A házasságkötés után Paget Erdélyben, a Torda-közi Aranyosgyéresen telepszik le, s maga is aktív résztvevője lesz az 1848–49-es eseményeknek, melyeket naplóiban is megörökít.³ Mindenesetre, Wesselényi Polixé-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

- 1 PAGET Jánosné WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, 2 köt. (Kolozsvárt: A' kir. lyceum betűivel, 1842). A kötetet a női utazásirodalom kontextusában említi és Wesselényi Polixénát mint az első magyar turistánőt méltatja: MÁRKI Sándor, „Magyar nők utazásai”, *Földrajzi Közlemények* 17, 3. sz. (1889): 89–157, 99.
- 2 Wesselényi Polixéna és John Paget házasságkötésének pontos időpontjával kapcsolatosan megoszlanak a szakirodalmi vélemények. Lehetséges dátumként 1836, illetve 1837 egyaránt előfordul. Vö. JÉKELY Zoltán, „A XIX. század Murányi Vénusza”, in WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, 355–443 (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 410; KOVÁCS Sándor, „Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára”, *Keresztény Magvető* 114, 2. sz. (2008): 203–218, 207. Balogh József még későbbre teszi egybekelésük időpontját: 1839–40-re. Vö. JOSEPH BALOGH, „John Paget (1808–1892)”, *The Hungarian Quarterly* 5, No. 4 (1939–40): 610–632, 625. Maller Sándor szerint Polixéna 1836-ban vált el Bánffy Lászlótól és 1837 őszén kötött házasságot Rómában John Pagettel. Lásd: MALLER Sándor, „John Paget János”, in JOHN Paget, *Magyarország és Erdély*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, ford. RAKOVSKY Zsuzsa, 329–348 (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 334.
- 3 John Paget életéről: KOVÁCS János, „Paget János Esq. életrajza”, *Keresztény Magvető* 28, 2. sz. (1893): 90–103; GÁL István, „Paget, Erdély angol honpolgára”, *Páztortűz* 25, 9. sz. (1939): 399–402; BALOGH, „John Paget (1808–1892)”; KOVÁCS, „Kétszáz éve született...”. John Paget naplóit részben Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban, részben pedig Bukarestben, a Román Akadémia Könyvtárában őrzik. Az OSZK-ban őrzött naplónak az 1848–49-es forradalommal kapcsolatos kötetéből magyar fordításban és angolul is jelentek meg részek: HORVÁTH Jenő (közli), „A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben: Paget János feljegyzései: 1849. június 13–augusztus 27.: Első közlemény”, *Hadtörténelmi Közlemények* 29, 3. sz. (1928): 349–362; HORVÁTH Jenő (közli), „A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben: Paget János feljegyzései: 1849. június 13–augusztus 27.: Második és befejező közlemény”, *Hadtörténelmi Közlemények* 29, 4. sz. (1928): 482–496; Henry Miller MADDEN, „The Diary of John Paget, 1849”, *The Slavonic and East European Review: The Slavonic Year-Book* 19, No. 53–54 (1939–1940): 237–264. Paget legismertebb műve 1835-ös magyarországi és erdélyi útja élményeiből született: JOHN PAGET, *Hungary and Transylvania; with remarks on their condition, social, political, and economical*, 2 vols. (London: John Murray, 1839). A kötetet Angliában

na útirajza, már e romantikus szerelem nyomán is, a reformkori irodalom meglehetősen ismert darabjává vált. Népszerűségét a munka több kiadása is elősegítette: 1842-es publikálását követően a Magvető Kiadó 1981-ben ismét megjelentette,⁴ de kiadták 2006-ban a Kriterion Könyvkiadó Téka sorozatában is.⁵

A Wesselényi családnak voltak azonban Pólikánál kevésbé ismert, ám annál izgalmasabb női tagjai, mint például Polixéna húga, hadadi báró Wesselényi Jozefa, a család Pepije,⁶ Wass Albert dédnagyanyja.⁷ Rá kevés rivaldafény vetült, mivel terjedelmes hagyatéka szinte kizárólag kéziratban maradt fenn, és teljesen ismeretlen mind az irodalomtörténeti, mind pedig a történeti kutatás számára. Kivételt e tekintetben az 1848–49-es eseményekről írt emlékirata képez, melyet a Bánffy család támogatásával először Kelemen Lajos erdélyi történész-levéltáros rendezett sajtó alá 1931-ben.⁸ E kiadás nyomán jelent meg az emlékirat másodszor Sas Péter utószavával szintén Kolozsváron, a Kriterion Könyvkiadónál 2014-ben.⁹ Wesselényi Jozefa életén át tartó íráshasználatának az 1848–49-es eseményekről szóló emlékirata azonban csak egy töredéke. Jozefa ugyanis, a fennmaradt források értelmében, 36 éves korától 86 évesen bekövetkezett haláláig, tehát 50 éven keresztül elkötelezett, fáradhatatlan naplóiíró is volt. Több kötetre menő naplófolyamát épp 1848-ban kezdte el írni, és élete végéig, 1899. január 6-áig folytatta.

Ebben a tanulmányban a bárónő tetemes hagyatékának és az iratanyag hagyományozódásának ismertetése a célom, a családtörténet felvázolásával és a kéziratok értelmezésének releváns kontextusával együtt. A naplók és az emlékirat tartalmára, illetve narratív technikáira, szövegszervező eljárásaira csak érintőlegesen térek ki, ezek további tanulmányok tárgyául szolgálhatnak.¹⁰ A koherencia megtartása céljából szintén

többször kiadták, Amerikában is megjelent, sőt német fordítása is készült. Teljes magyar nyelvű kiadása nincs. Szemelvényes fordítása 1987-ben jelent meg: John PAGET, *Magyarország és Erdély* (Budapest: Helikon Kiadó, 1987). 2011-ben némi kiegészítéssel ismét napvilágot látott: John PAGET, *Magyarország és Erdély: Naplójegyzetek*, kiadta Cs. LINGVAY Klára (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2011).

4 WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, Magyar Hirmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1981).

5 WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás 1842*, kiad. Cs. LINGVAY Klára, Téka (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006). Az útlerás legújabb értelmezéséhez lásd: KUCSERKA Zsófia, „Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban”, in *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Rekonf 4, 79–90 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019).

6 Pólíka és Pepi becenevek. Wesselényi Jozefa így emlegeti nővérét naplójában, sógora, John Paget pedig őrá következetesen Pepiként hivatkozik. Vö. HORVÁTH, „A szabadságharc utolsó...”, 357–359, 483, 486–487, 490, 492–493, 495–496. A Jozefa név esetében a régiesebb, ékezetes (Józéfa) változat mellett én mindenhol az ékezet nélküli névváltozat mellett döntöttem.

7 Wass Albert nagyanyja Wass Béláné Bánffy Ráchel (1849–1936), Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa lánya. Vö. W. KOVÁCS András, „A cegei Wass család története: 16–20. század”, *Erdélyi Múzeum* 66, 3–4. sz. (2004): 1–56, 36.

8 *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józéfa bárónő emlékirata 1848–1849-i élelményeiről*, kiad. a Losonczy Báró Bánffy család, kiad., előszó KELEMEN Lajos (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1931).

9 *Emlékirat: Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józéfa bárónő emlékirata 1848–49-i élelményeiről*, kiadta KELEMEN Lajos, utószó SAS Péter, Téka (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2014); a továbbiakban: *Emlékirat*.

10 Báró Wesselényi Jozefa naplóinak és emlékiratának 1848–49-es vonatkozásaival például másutt foglalkoztam részletesen: TÖRÖK Zsuzsa, „1848–49 családi használatra: Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa

nincs mód e tanulmányban a hasonló típusú, használatú és funkciójú szövegekkel való komparatív vizsgálatra.

Báró Wesselényi Jozefa, Kelemen Lajost idézve, „az egyik legelőkelőbb erdélyi főúri család sarja volt”.¹¹ A Nógrád vármegyei eredetű, köznemesi Wesselényi család erdélyi története a 16. századig vezethető vissza; a familiának a 16. század második felében kezdődő felemelkedéséhez Wesselényi Ferenc (1540–1594) tette meg az első jelentős lépést. Ő Báthory István szolgálatában kamarásként és tanácsosként a fejedelem legbizalmasabb emberei közé tartozott. Szolgálataiért 1582-ben a fejedelemtől bárói rangot kapott és kiterjedt birtokokat, Hadadot és Zsibót is beleértve. Így emelkedett a család az erdélyi középirtokosok sorából a főnemesi családok közé. István fiában és grófi címet nyert majd nádorrá választott Ferenc (1605–1667) unokájában a család magyarországi ágának legfényesebb karrierjét futotta be, ez az ág azonban Ferenc fiaival ki is halt. Az erdélyi ágat Wesselényi Ferenc másik fia, Pál vitte tovább, az ő dédunokája a naplóíró Wesselényi István (1674–1734). Az utóbbi fiaitól, Ferenctől (1705–1770) a hadadi és a drági ág, Istvántól (1707–1757) pedig a zsebői ág jött létre. Wesselényi István unokája, Miklós fia ifj. Wesselényi Miklós (1796–1850), a reformkor kiemelkedő politikusa, „az árvízi hajós”.¹²

Polixéna és Jozefa családja a Wesselényiek hadadi ágához tartozott, apjuk a hadadi és drági ágat létrehozó Ferenc unokája, Wesselényi Farkas (1744–1811) fia. Jozefa 1812. április 21-én született Aranyosgyéresen báró Wesselényi József (1769/1777¹³–1826) és gróf Kendeffy Rákhel (1780–1840) gyermekeként, és e hónap 25-én keresztelték református vallásra.¹⁴ Apja, Kelemen Lajos szerint, a család férfi tagjainak nagy részével elmentben, közpályán nem szerepelt, élete nagy részét birtokain, főleg Hadadban és a Torda közeli Aranyosgyéresen, illetve télen családjával Kolozsváron töltötte.¹⁵ Más adatok szerint viszont császári és királyi kamarás, Közép-Szolnok vármegye adminisztrátora volt.¹⁶ Így említi Kazinczy Ferenc is az *Erdélyi levelekben*, 1816-os erdélyi útja so-

írásszokásai”, megjelenés előtt a Petőfi Irodalmi Múzeum által 2019. november 13–14-én rendezett „*Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!*” 1848–49 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben című konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazó kötetben.

11 KELEMEN Lajos, „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő élete és emlékirata”, in *Emlékirat*, 5–23, 5. Az *Emlékirat* 1931-es kiadása mellett azonos címmel megjelent a Kelemen Lajos tanulmányait összegyűjtő kétkötetes kiadvány második kötetében is: KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, kiad. SAS Péter, 2 kötet. (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006–2009) 2:70–77.

12 A Wesselényi család történetére vonatkozó adatokat Fejér Tamás tanulmánya alapján foglaltam össze: FEJÉR Tamás, „A Wesselényi család irattöröksége és az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára”, in *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, szerk. HEGYI Géza és W. KOVÁCS András, Erdélyi Tudományos Füzetek 277, 295–315 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 295–297.

13 A családtörténeti adatbázisokban mindkét évszámmal lehet találkozni. Vö. *Wesselényi hadad József báró*, hozzáférés: 2020.08.05, <https://www.geni.com/people/b%C3%A1r%C3%B3-J%C3%B3zsef-Wessel%C3%A9ny-de-Hadad-BR-hadad/6000000019494388721>; *Magyar Főnemességi Adattár*, hozzáférés: 2020.08.01, <https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24975>.

14 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 6.

15 Uo.

16 Legalábbis ekként említi az *Erdélyi Múzeum* 1817-es évfolyamának hatodik füzetében közölt előfizetői lista, felesége neve mellett: „Gróf Kendeffy Rachel, Hadadi Báró Wesselényi József Cs. K. Kamarás’ és

rán ugyanis szeptember 5-én egy éjszakát Hadadon, báró Wesselényi József házában töltött, ahol az akkor négy éves Jozefa, a család többi gyermekével, épp „veres himlőben” feküdt.¹⁷ Wesselényi József felesége, Kendeffy Ráchel, a malomvízi nemes és gróf Kendeffy családból származott. Apja Kendeffy Elek (1740–1783), aki Hunyad vármegye főispánjaként, majd erdélyi főkormányzói tanácsosként emelte családjá rangját magasra, 1762-ben ugyanis Mária Terézia neki és leszármazottainak grófi címet adományozott. Ráchel anyja Bethlen Krisztina (1744–1807). Kelemen Lajos megfogalmazásában Kendeffy Ráchel „egyike volt kora legeszesebb és lelke mélyéig magyar érzésű igazi nagyszasszonyainak, aki kemény kézzel és szigorúan, de egyaránt munkára és úrrá vagy úrnővé nevelte gyermekeit”.¹⁸ Barabás Miklós Polixéna lánya mellett őt is megemlíti emlékiratában, mint aki „nyílt házat és fényes asztalt tartott”.¹⁹ Alakja felbukkan Bolyai Farkas Szabó János marosvásárhelyi festőhöz 1829. január elsején írt levelében is. Bolyai ugyanis a Bécsben tartózkodó Szabó adósságainak rendezésére és hazautazására gyűjtést szervezett, és főnemesi családoktól kért segítséget. Levele értelmében Wesselényi Józsefné húsz rajnai forinttal járult hozzá a tehetséges marosvásárhelyi festő költségeinek fedezéséhez.²⁰ Gróf Gyulay Lajos feltételezése szerint elképzelhető, hogy Wesselényiné életének erőszakos halál, vagyis öngyilkosság vetett véget.²¹ A szülők felnőttkort megért gyermekei közül öt lány és egy fiú említhető. Jozefa nővérei Polixéna (1801–1878), Anna (később Bruckenthal Mihályné, 1806–1886) és Krisztina (később Nagy Péterné, 1807–1886), bátyja Farkas (1809–1870, később felesége Kendeffy Róza) és húga Mária (később Wesselényi Ferencné, 1814–1888).²²

Jozefa 1834-ben, 22 évesen ment férjhez az erdélyi főúri társadalom egy másik meghatározó családjába tartozó, 24 éves fiatalemberhez, báró losonci Bánffy Jánoshoz (1810–1873). Bánffy a nagyenyedi Bethlen-kollégium elvégzése után a főúri ifjak neveltetésének megfelelően 1830-ban hosszabb külföldi útra indult, és beutazta Svájcot, Németországot, illetve Franciaországot. Visszatérve Erdélybe, az 1834-es országgyűlésen Kolozsvár szabadelvű követeként vett részt.²³ Házassága után birtokaira vonult vissza, ahol a Széchenyi-féle reformgazdálkodás helyi gyakorlatba ültetője volt. Az 1848-as er-

Közép Szolnok Várm. Adminisztrátorának Hitvесе”, *Erdélyi Múzeum* 4, 6. sz. (1817): 190. Ilyen minőségben jelenik meg a Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület Magyar Főnemességi Adattárában is: *Magyar Főnemességi Adattár*, hozzáférés: 2020.08.01, <https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24975>.

17 KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Kazinczy Ferenc művei 6 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 204.

18 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 6.

19 „Barabás Miklós emlékirata”, in *Erdély öröksége: Erdélyi emlékirók Erdélyről IX.: Erdélyi arcok 1791–1867*, szerk. MAKKAI László, közrem. Cs. SZABÓ László, 171–241 (Budapest: Franklin-Társulat, 1941), 207.

20 Bolyai Farkas Szabó Jánoshoz, Marosvásárhely, 1829. január 1., in *Bolyai-levelek*, kiad. BENKŐ Samu, Téka, 164–168 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975), 165–166.

21 „Báró Wesselényi Józsefné szintén gyanú alatt van, miként megétette volna magát.” „...barátom a túlvilágon is”: *Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplófeljegyzései 1835. május–1861. október 28.*, kiadta HÁSZ-FEHÉR Katalin, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 64.

22 A Wesselényi-testvérek születési és halálozási éveinek forrása: *Magyar Főnemességi Adattár*, hozzáférés: 2020.08.01, <https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24975>.

23 Kelemen Lajos Szék bányavároska követeként említi, de valószínűleg félreértette a *Vasárnapi Ujság* nekrológjának következő mondatát: „Az alig 24 éves Bánffy János már az 1834-diki országgyűlésen

déli országgyűlésen Küküllő vármegye főispánjaként vett részt,²⁴ a forradalom után azonban ismét visszavonult gazdálkodni. Az 1867-es kiegyezés után rövid ideig még egyszer politikai szerepet vállalt: 1869-től Torda vármegye felső kerületének képviselője volt. Egészségi állapota miatt azonban a közéleti szerepléstől ismét kénytelen volt visszavonulni, végül 1873. december 8-án, 63 évesen távozott az élők sorából.²⁵

Wesselényi Jozefa és Bánffy János a Szászrégentől 4 km-re fekvő Bánffy-birtokon, Beresztelkén kezdte közös életét „nagy, kényelmes, manzárdtetős, földszintes udvarházban”.²⁶ A beresztelki birtok mellett életük fontos helyszíne volt még Kolozsvár, ahol a teleket töltötték, illetve Bánffy politikai szerepvállalása miatt időnként Pesten is éltek rövidebb ideig. Jozefa, jelenlegi tudásom szerint, legalább tizenegy gyereket szült, melyek közül többen még gyerekkorukban meghaltak. A családtörténeti adatbázisok három, illetve négy felnőttkort megért gyereket említek: Polixénát (1835–1916), Zoltánt (1841–1892), Jozefát (1843–1893) és Ráchelt (1849–1936), de naplója szerint még legalább két felnőtt gyermekéről tudhatni: az 1874-ben 27 évesen elhunyt Endréről és az 1879-ben meghalt Máriáról.²⁷ Bánffy János halála után az özvegy állandó lakhelyét Kolozsvárra tette át. Huszonhat évvel élte túl férjét, 1899. január 6-án bekövetkezett haláláig. A *Pesti Napló* gyászrovata ekként emlékezett meg róla:

Fennkölt szellemű élete a veszőfélben levő matronai erényeknek igaz fénye vala! A haza, a ház és az anyaszentegyház meleg szerelmében élt és ezeknek igazi hivei sóhajtják kopsója felett: Áldás volt élete! Áldott emlékezete!²⁸

Jozefa, báró Bánffy Jánossal 1834-ben kötött házassága után voltaképpen kényelmes és meglehetősen biztonságos életet élt Beresztelkén. Mindennapjaik csendben és nyugodtan teltek, a bárót birtoka rendezése, illetve politikai megbízatásai foglalták el, Jozefa pedig a háztartás vezetésével és a gyermekneveléssel volt elfoglalva. Időnként rokonságokat vagy közeli ismerősöket látogattak meg, koruk fontos eseményeiről pedig az újságokból tájékozódtak. Ezt a viszonylag nyugodt életet változtatták egyik napról a másikra meg az 1848–49-es forradalom eseményei. Jozefa így ír erről emlékirata legelején:

1834-ben férjhez mentem, azóta huszonhárom évtől fogva, napjaim oly egyformán teltek itt Beresztelkén, mint csak szokott lenni csendes házasságba, sok gyermekkel, köze-

mint Székvárosának [tehát Kolozsvárnak] szabadelvű követe üll[.] –Á–R–, „Báró Bánffy János (1810–1873)”, *Vasárnapi Ujság* 21, 4. sz. (1874): 49–50, 50.

24 Kinevezését Gyulay Lajos 1848. június 23-i naplóbejegyzésében említi: GYULAY Lajos, *Naplói: A forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.*, kiad. V. ANDRÁS János, CSETRI Elek és MISKOLCZY Ambrus, 2 köt. (Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003), 2:81.

25 Vázlatos életrajzát a *Vasárnapi Ujság* nekrológja alapján ismertettem. Lásd: –Á–R–, „Báró Bánffy János (1810–1873)”.

26 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 8.

27 Kelemen is említi őket: Uo., 14.

28 „Napi hírek – Gyászrovat”, *Pesti Napló*, 1899. jan. 9., 5. Elhunytáról a *Vasárnapi Ujság* is megemlékezett: „Halálozások”, *Vasárnapi Ujság* 46, 3. sz. (1899): 49.

pes vagyonnal. Ki napirendembe belétanult, talán óránként megtudná mondani foglalkozásom, mibe legfeljebb egy vendég, vagy férjem mulattatása ókoz némű csekély változást. A család nevezetes eseményeit egy évenként történendő pár napi út jó anyámhoz a míg élt, azután testvéreimhez, vagy napamhoz, és a gyermekeknek szinte minden másfél évre eső születése képezték. Azonban ezen csendes életbe egy zivataros *intermezzot* játszodtata a forradalom ideje.²⁹

Otthonukat a környezetükben élő oláh és szász lakosság feldúlta, állataikat elhajtották, házberendezésük nagy részét tönkretették, ágy- és ruhaneműiket ellopkodták. Hat gyermekével és egy hetedikkel a szíve alatt Jozefának menekülnie kellett, és csupán kétéves kényszerű távollét után, 1850 szeptemberében térhetett a család vissza Beresztelkére, hogy romba dőlt életüket ismét felépítsék.

Bizonyított tény, hogy kivételes történelmi körülmények között, extrém élethelyzetekben az írás használata megélénkül. Szinte biztos, hogy a forradalmi események traumatisztalata késztette Wesselényi Jozefát is arra, hogy élményeinek írásban is hangot adjon, és azokat megörökítse. Ezt bizonyítja az emlékirat eredeti, kéziratos címe is, *Éltemnek [!] nevezetesebb időszakja*, melyet Kelemen Lajos később *Emlékirat: Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről* címre változtattott. Az emlékirat azonban később keletkezett, a forradalmi események megörökítésére először Jozefa naplójában került sor.

Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa naplói és emlékirata

A fennmaradt hagyaték alapján Jozefa 1848 őszén kezdte el írni naplóját; első bejegyzését 1848. november elsejére datálta. Ekkor már gyerekeivel Marosvásárhelyen tartózkodott. Férje ugyanis Küküllő vármegye főispánjaként Dicsőszentmártonban időzött, de családjáról is gondoskodni akarva, a fenyegető mozgalmak hírére jobbnak látta őket városban elhelyezni. Beresztelkéről még október 18. előtt elindultak, ekkor ugyanis otthonukat a szomszéd falvak fékevesztett csőcseléke és a beresztelki lakosság egy része feldúlta, és rövid idő leforgása alatt több mint egy évtized munkáját tették teljesen tönkre.³⁰ A pusztítás idején ők azonban már nem tartózkodtak otthon.

29 Báró BÁNFFY Jánosné sz. Báró WESSELÉNYI Józefa, *Szabadságharcz alatti élelményeim*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Biblioteca Academiei Române–Filiala Cluj-Napoca, Mss A 85, 1.v–2.r; a továbbiakban: *Szabadságharcz alatti élelményeim*.

30 A pusztításról a *Kolozsvári Híradó* november 7-ei száma is tudósított: „Tancson (Kolozsm. alsó kerül.) oct. 18-án véghezvitt dúlásról a’ következő hiteles tudósítást vettük. Az irt napon 6 felbőszült lándzsás ember jöven át Szokólból Tancsra, itt gr. Teleki Miklós házának ajtait bétörték, ablakait özszerontották, szekrényeit fölhasogatták, a’ bennök talált pénzt magokhoz vették ’s ezzel távoztak. Ez alatt nagy néptömeg sereglett össze a’ faluból; és most kezdődött aztán a dúlás és rablás egész borzasztóságában. A’ vad csorda, a’ házban talált minden butort, ruha- és ágyneműt még csak az ablakokat és ajtókat is elhordotta; a’ mit el nem vihetett özszerombolt elanynyira, hogy a háznak csak pusztá falai maradtak. Tancsról *Bereztelkére* mentek s’ ott b. Bánfi János házában hasonló dúlást és rablást követtek el.”

Wesselényi Jozefa naplója in medias res kezdődik, különösebb bevezető vagy a naplóírást motiváló magyarázat nélkül: „Ma úgy vélem sorsunkat eldöntő csata lesz Urbán³¹ s’ a székelység közt.” Az események közepén kezdődő narratíva azt a feltételezést is megengedi, hogy az 1848–49-es forradalom eseményeit elbeszélő részek voltaképpen folytatásai egy korábban elkezdett, ám időközben elveszett naplónak. E teóriát azonban más források egyelőre nem igazolják. Ráadásul a napló írásképeiből ítélve úgy tűnik, hogy Jozefa formailag is ezúttal kísérletezte ki a számára legmegfelelőbb írásmódot. Ez utóbbi megállapítás is csak feltételezés, hiszen elméletileg semmi nem zárja ki másfajta írásképek alkalmazását egy esetleges korábbi napló esetében. Mindenesetre a fennmaradt kéziratokból ítélve Jozefa eredetileg különböző méretű és színű, különálló számozott lapokra³² írta naplóbejegyzéseit és emlékiratát, amelyek bekötésére csak utólag került sor (lásd alább). A napló folyamatos, lapszámtól lapszélíg érő írásképpel kezdődik, ám csupán néhány oldal után, a 18. oldaltól írója egy bal hasábos szövegtükörre tér át, és így folytatja naplóját (és emlékiratát) élete végéig. A szöveg ily módon való elhelyezése nyilvánvalóan praktikus célokat szolgált: Jozefa ugyanis folyamatosan újra- meg újraolvasta naplóját, és az üresen hagyott hasábon utólagos korrekciókat, kiegészítéseket hajtott végre. A hasábra „tördelt” írásképek egyrészt az idő rétegzett megtapasztalásáról tanúskodik, másrészt pedig folyamatos önelemzést és átdolgozást tett lehetővé.

Wesselényi Jozefa naplójának kompozicionális alapegységét a naponkénti feljegyzések (dátum, és helyváltoztatás esetén helymegjelölések) jelentik. A napló oldalait a folyamatos, bal hasábos szövegezés tölti ki, rajzok nélkül, kiemelések legfeljebb aláhúzások formájában vannak jelen a szövegben. Az 1848-ban elkezdett napló esemény-be-számoló, célja a társadalmi-politikai események dokumentálása úgy, ahogyan azokat ő maga észlelte. Magánéleti történéseket csak ritkán és szűkszavúan említ. Az 1848–62-es időintervallumot felölelő első naplókötetben például a forradalom és a szabadságharc, majd az azt követő Habsburg-abszolutizmus eseményei foglalkoztatják. A közvetlen környezetét, tehát az erdélyi főnemesség életét érintő eseményekről számol be: házkutatásokról, bebörtönzésekről, kivégzésekről tudósít, és természetesen nem kíméli a meglátásában laza, szervezetlen osztrák kormányzatot sem.

Jozefa naplóírói gyakorlatában azonban nem állt meg az 1848-ban elkezdett naplónál. 33 évvel később, 1881. december elsején ugyanis új naplót kezdett, melyet aztán előző naplójával párhuzamosan vezetett egész 1899-ben bekövetkezett haláláig. Míg azonban az 1848-ban elkezdett naplóban kizárólag a kor társadalmi-politikai eseményeiről írt, az 1881-es kezdetű szöveget személyes, családi események és magánéleti ügyek uralják. E személyesebb hangvételű napló immár a Kolozsváron élő, özvegy idős asszony mindennapi rutinjáról számol be, aki idejét gyermekei és egyéb családtagjai társaságában tölti, rokonokat látogat, templomba jár és különféle családi eseményeken vesz részt.

Kolozsvári Híradó, 1848. nov. 7., 372. [tévesen: 365.] (Kiemelés az eredetiben. – T. Zs.) A híradást említi: *Emlékirat*, 66.

31 Karl von Urban (1802–1877) osztrák katonatiszt, császári-királyi altábornagy, aki a honvédsereg ellen folytatott erdélyi harcokban vett részt.

32 A számozás folyamatos, de helyenként el van véve és utólag javítva.

Párhuzamos naplói mellett, emlékiratából ítélve, 1857-ben („1834-ben férjhez mentem; azóta, huszonhárom évtől fogva...”) kezdi el önálló narratívaként megírni az 1848–49-es eseményekkel kapcsolatos visszaemlékezéseit. Az emlékirat gondolata azonban hosszabb ideig érlelődhetett benne, hiszen naplójában, egyfajta beékelt visszaemlékezésként, már 1853 augusztusában, majd október-novemberében is visszatér a forradalom idejére, ezeket a részeket pedig később az emlékiratba is bedolgozza. Jozefa minden bizonnyal többféle írásgyakorlattal is kísérletezett életében, hiszen az 1857-ben elkezdett emlékiratot korábban egy regényes korrajz formájában, álneves szereplőkkel is próbálta megírni, mely korrajzban azonban, Kelemen Lajos szerint, saját otthonára és a környezetében élők személyére lehetett ismerni.³³ Ez a harminckét oldalnyi töredékes szöveg a 20. század elején még Kelemen rendelkezésére állt, pillanatnyilag azonban lappang, hollétéről nincs tudomásom.

Az emlékirat, eredeti (kéziratos) változatában megszakítás és felosztás nélküli folyamatos szöveg. A kiadott verzió szakaszos és címes felosztását, saját bevallása szerint, az áttekinthetőség kedvéért, Kelemen Lajos készítette.³⁴ Nem Kelemen volt azonban az egyetlen, aki a szövegeken utólagos szerkezeti-strukturális változtatásokat hajtott végre.

Wesselényi Jozefa emlékiratának és naplóinak kézirata ugyanis halálakor legidősebb leányához, báró Kemény Kálmánné Bánffy Polixénához került Marosvécsre. Kelemen Lajos szerint, aki 1916 októberében az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkáráként hivatalos kiküldetésben járt a marosvécsi Kemény-várkastélyban, Bánffy Polixéna anyja iratait egy tölgyfa ládában őrizte. Az 1916. augusztus végén kitört háború viszont a beteg Bánffy Polixénát Budapesten találta, ahol októberben meg is halt. Marosvécs eközben a hadszíntér szélére jutott, és egy csoport osztrák katona októberben betörve a várkastély belsejébe a Wesselényi Jozefa kéziratait tartalmazó ládát is feltörte, és a kéziratok lapjait szétszórták. Utólag azonban a kéziratlapokat majdnem hiánytalanul sikerült összeszedni, melyek aztán valamikor 1916 után Jozefa unokájához, a Zoltán fia (1841–1892) Bethlen Arankával kötött első házasságából származó báró Bánffy Jánoshoz (1870–1946) kerültek.³⁵ A naplók és az emlékirat Kelemen Lajos 1919. február 26-ai

33 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 19.

34 Uo., 23.

35 Uo., 20–21. Kelemen Lajos Benczúr Gyulánének 1922. szeptember 4-én kelt levelében is említi 1916-os marosvécsi kiküldetését. A levélben kitér arra is, hogy a helyszínen, a feldúlt családi iratok között látta Bánffy Jánosnának „egészen az 1870-es évek elejéig eljövő kis naplóját”, sőt Bánffy János naplóját is: „Férje is naplót írt, mely az 1840-es évekről elég érdekes följegyzéseket tartalmazott. Belénéztem mind a kettőbe.” A Wesselényi Jozefa „kis naplójára” tett megjegyzés a fennmaradt hagyaték értelmében elgondolkodtató, hiszen a megmaradt naplók negyedrétt ívű, tehát nem kifejezetten kis méretű lapokra vannak írva, és a bejegyzések nem 1870-ig, hanem Jozefa haláláig, 1899-ig terjednek. Lehetséges, hogy egy olyan, harmadik típusú naplóról van itt szó, amely ma viszont már nem áll rendelkezésre. Vagy ezúttal Kelemen tévesztette volna meg legendás emlékezőtehetsége? A levél értelmében továbbá 1922-ben még úgy tudta, hogy Wesselényi Jozefa naplói nem, csupán férje naplója került unokájukhoz, báró Bánffy Jánoshoz. „Utóbb br. Kemény Ákos azt mondta nekem, hogy a naplókat az írók unokájának, br. Bánffy Jánosnak adja át. A férj naplója oda is került s tavalyelőtt még megvolt, de Bánffy Jánosné naplója, úgy látszik elkallódott.” Ez utóbbi információt korrigálta aztán az 1931-ben kiadott emlékirat előszavában.

naplóbejegyzése szerint³⁶ 1919-ben már és 1924-ben még Bánffy Jánosnál voltak, Kelemen Lajos ugyanis tőle kapta kölcsön olvasásra az emlékiratot az utóbbi év tavaszán.³⁷

Szintén Kelemen Lajostól tudható, hogy az eredetileg különálló lapokra írt emlékiratot és az 1848-ban elkezdett naplót Bánffy János köttette be.³⁸ 1924-ben, amikor Kelemen olvasta az emlékiratot, már be voltak kötve, hiszen a *Szabadságharcz alatti élelményeim* cím, melyet Kelemen is említ 1924. május 4-ei naplóbejegyzésében, csupán a borítón olvasható, a kézirat címe eredetileg *Éltemnek nevezetesebb időszakja*.

Bánffy János azonban nemcsak bekötötte a naplót és az emlékiratot, hanem a kötetelés előtt azokat a szerkezeti-strukturális változtatásokat is elvégezte a naplófolyamon, melyek a naplók és az emlékirat jelenlegi materiális sajátosságaihoz vezettek. Az 1848-ban kezdett napló eredetileg folyamatos, strukturálatlan naplólapjait egyrészt öt kötetre osztotta, másrészt a nyomtatott művekre jellemző paratextusokkal látta el őket. Ily módon kapott minden naplókötet címlapot, mely nevesítette szerzőjüket, feltüntette a kötet számát és az adott naplókötetben elmesélt események időintervallumát, az első kötet esetében például így: *Losonczi Báró Bánffy Jánosné Hadadi Báró Wesselényi Józsefa Naplója. / Első kötet. / 1848 november 1-től 1862 december 14-ig*.³⁹ A kézirat olvasását megkönnyítendő az első két kötetet, a címlapot követően, Bánffy János még *Évmutatókkal* is ellátta, melyekben az adott kötetben az egyes évekre vonatkozó oldalhatárokat jelölte meg. A naplókötetek végére név- és tárgymutatót is tervezett, ez utóbbiak azonban végül nem készültek el, a kötetekben csupán a naplószöveg végét követő oldalon feltüntetett cím utal a szándéokra. Az emlékirat esetében címloldalnak meghagyta a kézirat

A levelet közölte: Kelemen Lajos Benczúr Gyulánának, Kolozsvár, 1922. szept. 4., közl. KÁLNOKI KIS Tamás, „Kelemen Lajos (II)”, *Levéltári Szemle* 25, 2–3. sz. (1975): 399–425, a levél szövege: 413–419, 417–418. A levelet idézi: Sas Péter, „A kötet gondozójáról és a kiadvány utóéletéről”, in *Emlékirat*, 136–155, 141. 1919. február 26-ai naplóbejegyzésében viszont Kelemen a Benczúr Gyulánának írtakkal homlokegyenest ellenkező információt rögzített: hogy Wesselényi Jozefa naplói kerültek unokájához, férje naplója viszont nem: „Br. Bánffy Jánostól megtudtam, hogy Vécsről csak nagyanyja naplója került hozzá, nagyapjáé nem. Pedig ez volt az érdekesebb. Kár lenne, ha elveszett volna.” KELEMEN Lajos, *Napló: 1890–1920*, kiad. Sas Péter, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 1:665. Valószínűleg ez esetben is megtévesztette emlékezete. Kelemen Lajosnak egyébként még volt alkalma élőben is találkozni Wesselényi Jozefával. Mindketten jelen voltak ugyanis 1898. szeptember 17-én, az Erzsébet királyné temetése napján tartott gyászistentiszteleten Kolozsváron, a Farkas utcai templomban. Kelemen így ír erről naplójában: „A közönség kétharmada nő volt. Voltak apró leánykák és öregasszonyok, kik jární is alig tudtak. Az öreg Bánffy Jánosnét az istentisztelet végén a közjegyző úr a kezénél fogva vezette ki. Alig tudott lépni; nem is hall, s mégis eljött.” KELEMEN, *Napló...*, 1:178. (Kiemelés az eredetiben. – T. Zs.)

36 Lásd az előbbi lábjegyzetet.

37 „Tegnap olvastam br. Bánffy Jánosnának az 1848–49-i élelményeiről írt emlékiratát. Még 1916-ban Vécsen láttam volt. Ez az egész 400 félhasábos negyedrélt oldal. Kiadva 10 ívnyi lenne, s érdekességénél fogva megérdemelné a kiadást, de viszont az oláhokra méltón rakott epitheton ornansok miatt itt most szó sem lehet a kiadásáról. Hatalmas halom naplója is van. Én unokájától, br. Bánffy Jánostól kaptam olvasni, s nagyon élveztem.” KELEMEN Lajos, *Napló: 1921–1938*, kiad. Sas Péter, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 2:247–248.

38 KELEMEN, „Bárá Bánffy Jánosné...”, 21.

39 A szerzői név minden kötetben azonos, csupán a kötetszámok írásmódja és a megjelölt időintervallum konkrétsága változik: *II. kötet. / 1863–1876; Harmadik kötet / 1877 januárius 5-től 1886 december 29ig; Negyedik kötet. / 1887 januárius 4-től 1892 december 30ig; Ötödik kötet. / 1893 januárius 4-től 1899 januárius 2-ig.*

eredeti címét tartalmazó lapot, név- és tárgymutatót ez utóbbi esetében pedig nem tervezett. Az 1881 decemberében elkezdett napló a korábbihoz képest strukturálatlan maradt. Ez utóbbit Bánffy János ugyanis nem köttette be, a közel másfélezer oldalnyi napló különálló lapjait ma egy lilás borítójú mappa védi. Az első lap rectójára felül vélhetően szintén ő írta fel utólag a szerző nevét és adta a szövegnek a „házinapló” elnevezést: *Özv. br. Bánffy Jánosné br Wesselényi Jozéfa házinaplója.*

A naplókötetek sötétszürke keménykötésű borítót kaptak, melyeknek a gerincén, aranyozott szélű piros betétben aranyozott betűkkel szedve olvashatók ugyanazok az információk, amelyek a kötetek elejére helyezett címodalakon láthatók, tehát a szerző neve, a kötetszám, és az adott kötetben elbeszélte események időtartama. Az emlékirat szintén keménykötésű, ám barna borítót kapott, a kötet címe és szerzője viszont ezúttal nem a gerincen, hanem a borítócímodalra olvasható. A naplóköteteket és az emlékiratot az unoka végül a főnemesi családok jellegzetes tulajdonjegyével, a Bánffy család ex-librisével is ellátta.

Hogy egész pontosan mikor kerültek a naplók és az emlékirat az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárába, pillanatnyilag nem tudható. Minden bizonnyal valamikor 1924 és 1950 között. Mivel Wesselényi Jozefa unokája, Bánffy János, személyesen is ismerte az Erdélyi Múzeum-Egyesület segédkönyvtárosát, majd titkárát, levéltárosát, végül pedig múzeumi és levéltári főigazgatóját, Kelemen Lajost,⁴⁰ akinek személyét már életében az erdélyi levéltárosi szakmával azonosították, valószínű, hogy még életében Bánffy maga adta át a kéziratokat Kelemennek és a múzeumi könyvtárnak megőrzésre. Ha így történt, akkor az átadásnak 1946-ot megelőzően, tehát Bánffy halála előtt kellett megtörténnie. De az is elképzelhető, hogy a báró a második világháború kitörése körüli időpontban adta át a kéziratokat, arra gondolva, hogy intézményes keretek között nagyobb esélyük lesz a túlélésre. Mindenesetre, amikor 1950-ben a Román Népköztársaság az Erdélyi Múzeum-Egyesületet mint jogi személyt megszüntette, a naplók és az emlékiratnak már a múzeumi könyvtárban kellett lenniük, hiszen csak így kerülhettek mai lelőhelyükre, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárba. Az is feltételezhető ugyanakkor, hogy a múzeumi könyvtárban még a feldolgozásra váró anyag között lehettek, másként nem találok arra a tényre magyarázatot, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtára Kézirattárának pecsétje nem található meg bennük.⁴¹ Mindenesetre az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1950. február 12-én való megszüntetése után⁴² le-

40 Kelemen Lajos életéről lásd: MOLNÁR B. Lehel (közli), „Kelemen Lajos önéletrajza”, *Keresztény Magvető* 103, 3–4. sz. (1997): 228–236; SAS Péter, „Kelemen Lajos élete és munkássága”, in KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, kiad. SAS Péter, 2 köt. 1:5–13 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006); SAS Péter, „Kelemen Lajos helye és szerepe az erdélyi magyar tudományosság első világháború utáni paradigmaváltásában”, in KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, kiad. SAS Péter, 2 köt. 2:5–15 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2009); CSETRI Elek, *Kelemen Lajos élete és munkássága*, s. a. r. JÁNÓ Mihály (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012).

41 A naplók az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1920–1946 közötti kéziratári gyarapodási naplóiban sem jelennek meg, sem adomány, sem vétel formájában. Az információt Luffy Katalinnak köszönöm.

42 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárának és Levéltárának bonyolult történetéről: KISS András, „Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története”, in *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. SIPOS Gábor, 183–237 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009). A kolozsvári

véltárának anyaga és kéziratárának egy része Történeti Levéltár név alatt a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kezelésébe került. Innen a levéltári anyagot, vagy annak legalábbis jelentős részét, 1974-ben a Kolozsvári Nemzeti Levéltár (ma Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága) vette át, a kéziratári anyag pedig az Akadémiai Könyvtárban maradt. A naplók és az emlékirat ma is itt találhatóak.⁴³

Főúri íráshasználat és kézíratos kultúra a 19. században

Amikor Kelemen Lajos 1931-ben sajtó alá rendezte az *Emlékiratot*, a szöveg egyéni látásmódja mellett az erdélyi magyar emlékirat-irodalom kontextusában hangsúlyozta jelentőségét, külön kiemelve azt a tényt is, hogy Wesselényi Jozefa visszaemlékezése az egyetlen magyar nyelvű, nő által írt szöveg 1848–49-ről.⁴⁴ Az 1931-től eltelt közel kilencven esztendő némiképp felülírja ezt a megállapítást, hiszen azóta több, az 1848–49-es eseményeket tárgyaló női emlékirat került kiadásra.⁴⁵ S noha Jozefa *Emlékirata* ily módon veszített az eredetileg neki szánt kizárólagosságból, forrásértéke vitathatatlan maradt. Amellett azonban, hogy az 1848–49-es eseményeknek egyéni élményeken ala-

Egyetemi Könyvtár és Akadémiai Könyvtár történetéről: JAKÓ Klára, „Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár”, *Aetas* 8, 3. sz. (1993): 207–211.

43 Jelzetük: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Mss A 85; Mss A 86/I–V; Mss A 87. A naplók sajtó alá rendezése folyamatban van. Megjegyzés tőlem: T. Zs.

44 A kötetről megjelent korabeli könyvismertetések, recenziók aztán rendre Kelemen megállapításait ismételték meg. A kiadásról tudósított: „Bánffy Jánosné báróné: Wesselényi Jozefa bárónő emlékirata”, *Budapesti Hirlap*, 1932. jan. 23., 6; „Irodalom”, *Keresztény Magvető* 64, 1. sz. (1932): 43–44. Ismertetések, recenziók: „Egy magyar család a forradalom alatt: Bánffy Jánosné bárónő emlékirata 1848–49-ből”, *Budapesti Hirlap*, 1932. márc. 13., 3. (*Vasárnapi Ujság: a Budapesti Hirlap heti mellékletén*); újraközzölve: „Egy erdélyi magyar család a szabadságharc alatt: Bánffy János [!] bárónő emlékiratai 1848–49-ből”, *Keleti Ujság*, 1932. márc. 28., 10; BÁRDY István, „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő Emlékirata 1848–49-i élményeiről”, *Erdélyi Szemle* 17, 1. sz. (1932): 15; (T.), „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Josefa bárónő emlékirata”, *Kolozsvári Tükör* 19, 1. sz. (1932): 7; GLATZ Károlyné, „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről”, *Protestáns Szemle* 41, 5. sz. (1932): 358–360; Szemelvény is megjelent az *Emlékiratból*: KELEMEN Lajos (kiadta), „Bánffy Jánosné emlékirataiból”, *Pásztortűz* 18, 2. sz. (1932): 3–4.

45 Sőt, 1931-et megelőzően jelent meg: FANGHNÉ GYUJTÓ Izabella, *A szabadságharc idejéből: 1847–1850* (Budapest: Singer és Wolfner, 1910). Később kiadott visszaemlékezések: HEGYALJAI KISS Géza (közli), „Lebstück Mária honvédhuszár főhadnagy emlékirata 1848–1849-ből”, *Hadtörténelmi Közlemények* 36, 1. sz. (1935): 130–141; URBÁN Aladár, „Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára”, *Századok* 115, 3. sz. (1981): 587–620; Damjanich Jánosné Csernovics Emília „oral history” típusú visszaemlékezése unokahúga lejegyzésében: VARSÁNYI Péter István (közli), „Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909): Jeszenszky Imréné Csernovics Lara feljegyzései”, in *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXI*, szerk. BLAZOVICH László, 257–273 (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1994); BIHARY Róza, „Emlékek egy polgárháborúból (1848–1849)”, közli VARSÁNYI Péter István, in *Női sorok a történelemben*, szerk. MÓZER Ibolya, Partes Populorum Minores Alienigenae, 167–200 (Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola Történelem Tanszék, 2002). Görgei Artúrné Adèle Aubouin emlékirata is érintette az 1848–49-es eseményeket. Az emlékirat kéziratosa eredetije pillanatnyilag nem ismert, Kardos Samu *Görgeyné naplója* címmel közölt belőle szemelvényeket Az *Est* című lap 1911-es évfolyamának február–márciusi számaiban. Görgeyné életéről és emlékiratáról lásd: HERMANN Róbert, „A tábornok neje: Görgei Artúr felesége, Adèle Aubouin”, *Aetas* 33, 3. sz. (2018): 69–101.

puló és meghatározott mikrokörnyezetben zajló, női szemmel bemutatott elbeszélése, a naplókkal együtt a 19. századi főnemesi íráshasználat sajátosságairól is sokat elárul. Sőt, a továbbiakban amellet érvelek, hogy e főúri írásszokások kontextusában célszerű vizsgálni e hagyatékot.

Noha a nyomtatott kiadványok (könyvek, folyóiratok, napilapok stb.) produkciója a 18. század végétől kezdve a 19. század folyamán válik csakugyan intenzívvé, fontos tudatosítanunk, hogy e folyamattal párhuzamosan a század folyamán továbbra is jelen van egy korábbi évszázadok hagyományát folytató kéziratos kultúra. Az irodalmi intézményrendszer kiépülése, és ezen belül egy, főként az időszaki kiadványok révén prosperáló nyomtatott kultúrára való fokozott odafigyelés révén azonban a 19. század kapcsán mindaddig kevés figyelem szentelődött e kéziratoságnak.⁴⁶ De a hazai irodalomtudományi diskurzusban a közelmúltig a korábbi évszázadok szövegprodukciónak specializálódott kutatómódszertanban sem történt ez másként, hiszen a kora újkori íráshasználat kapcsán bevezetett *kéziratos nyilvánosság* fogalma egészen új fejlemény.⁴⁷

A könyvtörténeti (*book history*) és a nyomtatott kultúra (*print culture*) jelenségeire fókuszáló kutatások folyamányaként létrejött, a kéziratos kultúra (*scribal culture*)⁴⁸ jelenségeit főként a 17–18. század kapcsán megcélzó angolszász szakirodalomban egyre

46 A szövegek kéziratos létmódjával kapcsolatos kérdésekre főként Kazinczy Ferenc életműve kapcsán reflektált a szakirodalom. Vö. CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013); SZILÁGYI Márton, *Forrástérték és poétika: Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017). Gr. Dessewffy József életműve kapcsán VADERNA Gábor monográfiája több fejezetében kitért a kéziratos szövegek nyilvánosságának kérdésére: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), különösen: 59–101, 253–294. Dessewffy titkárával közösen vezetett, tehát titkárának diktált, és ily módon nyilvánosságot kapott naplójáról lásd még: Gábor VADERNA, „Writing the Self – Making the Self: Diary-keeping as Cultural Practice in Early Nineteenth-Century Hungary”, in *The Materiality of Writing: Manuscript Practices in the Age of Print*, edited by Eve ROSENHAFT, Helga MÜLLNERITSCH and Annie MATTSSON, 259–295 (Uppsala: Uppsala Universitet, 2019). A Szendrey-Horvát családon belüli kéziratos íráshasználatról: GYIMESI Emese, „»Mama meséit kiadják«: A nyilvános és a privát szféra összjátéka a Szendrey-Horvát család írásgyakorlatában”, *Sic Itur ad Astra* 23, 64. sz. (2015): 117–136. A kéziratos irodalmi kultúrának a 19. század második felében való meglétére kiváló példa a Margócsy család szövegtípusait bemutató gyűjtemény: „Vedd szívessen csekély iratomat...”: *Irodalom családi használata*, kiad. MARGÓCSY István, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai: II Közlemények 31 (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2004).

47 A magyar irodalomtudományos diskurzusba az angolszász terminológia alapján Tóth Zsombor vezette be a kéziratos nyilvánosság (*scribal publicity*) fogalmát. Vö. TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medalitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 625–650; TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017).

48 A fogalmat Elizabeth Eisenstein pontosan a nyomtatott kultúrával való szembeállítás céljával használja. Megfogalmazásában a kéziratos kultúra röviden olyan tevékenységek (könyvprodukción és másolás, üzenetközvetítés, híradás, adattárolás) összefoglaló megnevezése, amelyek az írás feltalálása utáni és a nyomtatás gyakorlatba ültetése előtti időszak kulturális formációi. Vö. Elizabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-modern Europe*, Complete in one volume (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 9, 18. lábjegyzet.

több értekezés hívja fel a figyelmet a kéziratosság sajátos kulturális gyakorlatának 19. századi folytonosságára.⁴⁹ Nem arról van szó tehát, mint ahogy azt a kéziratok kultúrára szaktekintélyei a közelmúltban sugallták,⁵⁰ hogy a 18. század végi nyomtatási lavina teljesen kiirtotta és felváltotta volna a szövegek terjedésének és használatának korábbi (kéziratok) változatait. Mint ahogy a digitális kultúra sem szüntette meg a nyomtatott kultúrát, hanem a kettő párhuzamosan létezik, a kéziratok kultúra bizonyos íráshasználati sajátosságai is tovább élnek a 19. században. Egy hanyatlás-felemelkedés modell helyett, mely szerint egy már meglévő technológiai invenciót kiszorít a hatékonyabb versenytárs, és végül meg is szünteti (a szóbeliséget az írásbeliség, a kéziratosságot a nyomtatás, a nyomtatást a digitális kultúra), célszerű tehát e különböző kultúrák átfedéseire, párhuzamos jelenlétére is odafigyelni. Amit George Justice, a kéziratosság kutatásának amerikai szaktekintélye a 18. század kapcsán megfogalmazott, érvényes a 19. századra is. Justice javaslata ugyanis, hogy a kéziratosság konvencióit és sajátosságait ne a nyomtatott nyilvánosság periférikus jelenségeiként értelmezzük, hanem olyan eljárások tartós folyamataként tekintsünk a kéziratok kultúrára, melynek a nyomtatástól eltérő sajátos története, hagyománya és íráshasználati sajátosságai vannak. A kéziratosságot és a nyomtatást tehát párhuzamosan létező, folyamatban lévő, nemcsak versengő, hanem egymást megtermékenyítően kiegészítő, egymásra ható kulturális jelenségekként kezeljük.⁵¹ Mert noha a 19. századot már kétségtelenül a nyomtatott kultúra dominálja, a kéziratosság bizonyos íráshasználati és szövegproduktív sajátosságai hosszan benyúlnak e korszakba is.

Ahhoz tehát, hogy megértsük e kéziratok kultúra működését, ezen belül pedig Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa íráshasználatát, korábbi előfeltevéseink felülvizsgálatára és néhány alapvető tétel leszögezésére van szükség. Ezek a következők:

1) A kéziratok kultúrában a szövegek létrejöttének végcélja nem a nyomtatott publikáció; a szövegproduktív és -használatot nem a nyomtatott nyilvánosságra jellemző piaci vagy egyéb logika működteti.

49 A romantika korában továbbélő kéziratok kultúráról és a társas, családi közösségekben való szövegproduktív: Michelle LEVY, *Family Authorship and Romantic Print Culture* (Basingstoke–New York: Palgrave MacMillan, 2008). Jane Austen és a kéziratok (családi) nyilvánosság kapcsolatáról: Michelle LEVY, „Austen’s Manuscripts and the Publicity of Print”, *ELH* 77, No. 4 (2010): 1015–1040. Levy 2020-ban az Edinburgh University Press-nél megjelent könyve is a romantika korabeli kéziratok kultúrával foglalkozik: Michelle LEVY, *Literary Manuscript Culture in Romantic Britain* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020). Elizabeth Grant skót emlékiratírónak a kéziratok nyilvánosságban keringő memoárjáról a viktoriánus Skóciában: Rachael SCARBOROUGH KING, „Letters from the Highlands: Scribal Publication and Media Shift in Victorian Scotland”, *Book History* 11, No. 17 (2014): 298–320.

50 Vö. Harold LOVE, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford: Oxford University Press, 1993); Margaret EZELL, *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore–London: John Hopkins University Press, 1999).

51 George JUSTICE, „Introduction”, in *Women’s Writing and the Circulation of Ideas: Manuscript Publication in England: 1550–1800*, ed. George L. JUSTICE and Nothan TINKER, 1–16 (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 8–9. A kéziratosság és nyomtatás versengő és egymást kiegészítő használatáról lásd még: Margaret J. M. EZELL, „Introduction: The Changing Culture of Authorship and the History of the Book”, in EZELL, *Social Authorship...*, 1–20, 16.

2) A kéziratok, az előző tétel ellenére, nem feltétlenül privát dokumentumok, melyekhez csak magának a szerzőnek van hozzáférése. Noha a szövegek nem oly módon érhetők el bármely olvasó számára, mint a nyomtatott kiadványok, meghatározott körben nyilvánosságot kaphatnak. Ün. *bizalmas kéziratok (confidential manuscripts)*,⁵² melyek egy pontosan körülhatárolható olvasóközönségnek íródnak: szerzőjük szűkebb vagy tágabb családi körének vagy hasonló társasági környezetének, mely környezet olvassa, kommentálja, tagjai között terjeszti őket. A társadalmi érintkezés médiumai e kéziratok, melyek a nyomtatott szövegekkel szembeni elvárásoktól eltérő szükségleteket elégítenek ki, esztétikai funkciójuk helyett pedig szerzőjük társadalmi-társasági szerepköre (*social authorship*)⁵³ hangsúlyosabb.

3) Noha a kéziratosságnak a szövegek széles körű disszeminációjának már nem oly módon életképes változata, mint a kora újkorban és a 18. században, a kéziratosságnak bizonyos sajátosságai folytatódnak a 19. században is. A kéziratosság tehát, bár jelentősége és előfordulásai ritkábbak, a szövegek nyilvánosságának alternatív formája marad még ebben az időszakban is.

4) A kéziratosságot nem a nők számára előírt, korlátozott lehetőségként kell felfognunk, mely egyfajta kényszerű választás lenne a férfiak által dominált nyomtatott nyilvánosságban szemben. A kéziratosság nem korlátozott szerzői jelenlét sem nők, sem férfiak számára, hanem olyan történeti jellegű írásszokás, amely a kor és a társadalmi környezet mentalitásába és kapcsolatrendszerébe illeszkedik.

A kéziratosság kutatása természetesen az életírás kategóriájába tartozó szövegtípusok (naplók, emlékiratok, önéletírás) értelmezésére is kihatott. Következésképp, az életírás újabban már nem személyes érzelmek, impressziók kifejeződésének retrospektív elbeszéléseként⁵⁴ áll a vizsgálódás középpontjában, hanem mint a közösségi identitás és az önreprezentáció kollektív és dialogikus formája.⁵⁵ A kéziratok létrejöttében szerepet játszó sajátos történelmi pillanatok és kulturális kontextusok megértése tehát egyre hangsúlyosabb szerepet kap a naplók, emlékiratok stb. interpretációjában.⁵⁶ Az életírásnak egy még létező kéziratosságnak kultúra összefüggéseiben való vizsgálata a történeti múltra vonatkozó adatoktól és a szerző emocionális rezdüléseitől a szöveg létrejöttének, megformálásának és materialitásának jellemzőire, ezek olvasást befolyásoló ha-

52 A kifejezés Donald Reiman leleménye, melyet *The Study of Modern Manuscripts: Public, Confidential, and Private* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1993) című könyvében alkalmazott. Említi: LEVY, „Austen’s Manuscripts...”, 1017.

53 EZELL, *Social Authorship...*, 21–44.

54 Ennek klasszikus megfogalmazását lásd: Philippe LEJEUNE, „Az önéletírói paktum”, in Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Szöveg és emlékezet, 17–46 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2003), 18.

55 Amy CULLEY, *British Women’s Life Writing, 1760–1840: Friendship, Community, and Collaboration* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 11.

56 Vö. Cynthia A. HUFF, „Reading as Re-Vision: Approaches to Reading Manuscript Diaries”, *Biography* 23, No. 3 (2000): 506; Margaret J. M. EZELL, „Domestic Papers: Manuscript Culture and Early Modern Women’s Life Writing,” in *Genre and Women’s Life Writing in Early Modern England*, edited by Michelle M. DOWD and Julie A. ECKERLE, 33–48 (Aldershot: Ashgate, 2007), 33.

tására helyezi a hangsúlyt.⁵⁷ A szerző által közvetített személyes érzelmek helyett tehát a szövegeknek a családtörténetben, vagy más típusú mikro- és makroközösségek életében játszott szerepe nyomatékosul.⁵⁸

Ha tehát abból a tézisből indulunk ki, mely szerint a kéziratos naplók erőteljesen kontextualizált, családcentrikus narratívák, akkor Wesselényi Jozefa esetében sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a főnemesi kulturális környezetet, amelyben szocializálódott, és amely alapvetően befolyásolta íráshasználatát. Hiszen az arisztokrata-főnemesi írástudás és írásszokások, mint naplóvezetés, levelezés, külföldi szerzők fordítása, illetve a devocionális irodalom (imádság, elmélkedés) különböző műfajaival való kísérletezés már jóval a 19. század előtt szorosan összetartoztak. Jozefa közvetlen családjában is több íráshasználóval találkozunk: gondoljunk csak útleíró nővérére, Polixénára, napló- és szintén útleíró sógorára, John Pagetre. Jozefa naplóinak egy-egy bejegyzése szerint a naplóvezetés több generációra visszavezethető írásszokás volt a családban: a nagyszülők naplóit és leveleit anyja olvasta fel nekik; Kelemen Lajos adatai szerint férje, Bánffy János is vezetett naplót,⁵⁹ sőt a családban már a gyerekek is írtak, vélhetően az íráskészség fejlesztésére, gyermeknaplót. Egy ilyet említ Jozefa is az emlékiratban: „Kedves kiss Gejza fiam így ír le gyermekded naplojában; »úgy sírtunk mikor apánktól megváltunk, mintha sohase látnok többé meg egymást.«”⁶⁰ A példákat folytathatnánk, hozzátéve, hogy ennek a széles körű főnemesi íráshasználatnak a források nagy részének elpusztulása miatt ma már csak egy töredékét láthatjuk.⁶¹ Fontos kiemelni tehát, hogy Wesselényi Jozefa íráshasználatában nemcsak családi szokást követ és mintát utánoz, hanem gyermekeiben át is adja ezt a hagyományt a következő nemzedéknek. A generációk közti kommunikáció igénye tehát a legerősebb motivációja az írásban. Mert, noha naplóját és emlékiratát nem a nyomtatott nyilvánosságban való megjelentetés szándékával írja, lelki szemei előtt határozottan körvonalazódik jövőendő olvasóközönsége, unokái, akiknek egyfajta mikro-narratívát, „petit histoire”-t kíván írni, egy olyan elbeszélést, amelyet szemtanúként ő maga tapasztalt meg, és amely saját családtörténetük megértésében segíti majd utódait. Amikor emlékirata elején arról ír, hogy az 1848–49-es forradalom eseményei milyen „zivataros intermezzót” jelentettek mindaddig nyugodt életében, ekként folytatja:

Éppen ezt akarom nektek előbeszélni kedves únokáim. Historiát ne várjatok tőlem, mert ahoz nem tudok s’ azért nem is fogok neki, csak a körömbé s’ különösön családomba történeteket mondom elő, hiszen ez is érdekel benneteket, mert nagyszüléitek, szüléitek, rokonaitok, és sok előttek ismerős nevek szerepeltek. A nagy drámának ezen

57 EZELL, „Domestic Papers...”, 33.

58 CULLEY, *British Women’s Life Writing*, 2.

59 Vö. a 33. lábjegyzettel.

60 *Szabadságharcz alatti élelményeim*, 139. r.

61 Wesselényi Polixéna angliai és franciaországi útinaplója (és vélhetően más kéziratok is) 1849-ben az aranyosgyéresi kastélypark tavának iszapjában enyészik el. Vö. JÉKELY, „A XIX. század Murányi Vénusza”, 411.

csekély jelenetei segítenek néktek fogalmat adni az akkori időről, kiegészítő részei ezek a nagy egészek; mint egy képnél a fő tárgynak mellék alakjai.⁶²

Hasonló módon, amikor 1881-ben második, párhuzamos, házi naplóját elkezdí, feltételezett olvasóinak leszármazottait, gyermekeit és unokáit jelöli meg, visszautalva ugyanakkor egy íráshasználattal és olvasásgyakorlattal kapcsolatos családi hagyományra:

A naplomat eddigelő inkább csak tárgyilagosan vittem, de eszembe jut, mily érdekek hallgattuk midőn anyám a nagy szüléink leveleit, naplojot olvasta fel és így gondolom talán gyermekeimnek, unokáimnak is kedvök telik majd visszapillantani magány életembe s' azért a köznap csekélyégekről is írok.⁶³

Ennek a komplex, családon belüli íráshasználatnak az egyik jellemzője, hogy a különböző típusú szövegek összetartoznak, egymást kiegészítik, és ily módon való létmódjuk az olvasás gyakorlatát is alapvetően határozza meg. Nem feltétlenül lineáris olvasást írnak elő, hanem bizonyos szövegrészeket kiemelését, korábbi bejegyzésekre való folyamatos visszatérést, azok többszöri újraolvasását stb. Jozefa emlékirata például a következő mondatokkal zárul:

Az oroszok eltávozta s' az első izgatottság után, halálcsend állott elő; a leigázott nemzet kétségbeesítő halgatása.

A mi azota nevezetes történt, naplomba mind leírtam.⁶⁴

Wesselényi Jozefa fennmaradt terjedelmes hagyatékában nincs arra vonatkozó utalás, hogy emlékiratát a nyomtatott nyilvánosságnak szánta volna, naplóiról nem is beszélve. Hozzáteendő, hogy az 1850-es években, amikor az emlékiratnak nekifogott, mind a történelmi-politikai helyzet, mind a Ferenc József által bevezetett neoabszolutista kormányzat teljes mértékben kizárta a nyomtatott nyilvánosságban való megjelenés lehetőségét.⁶⁵ De nem valószínű, hogy Jozefa élt volna a lehetőséggel, ha az más történelmi körülmények között rendelkezésére állt volna, saját főúri íráskultúrája ugyanis a nyilvánosság más, alternatív formáját kínálta írásai számára. Hiszen naplói és emlékirata kéziratos formában sem kizárólag privát dokumentumok voltak, melyek megírását a sa-

62 *Szabadságharcz alatti élemlényeim*, 2. r-v.

63 *Özv. br. Bánffy Jánosné Wesselényi Jozéfa házinaplója*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Mss A 87, 1.r.

64 *Szabadságharcz alatti élemlényeim*, 149. v.

65 A 45. lábjegyzetben említett Batthyány Lajosné Zichy Antónia Batthyány Lajos fogságáról és haláláról írt visszaemlékezésére szintén kifejezetten gyermekei számára készült. Damjanich Jánosné Csernovics Emilia unokahúgának, Csernovics Larának mondta önéletrajzát tollba, mely ugyancsak a családban maradt. Görgei Artúrné Adèle Aubouin eredeti német emlékirata, mely érintette az 1848-as történeteket, szintén a családnak készült, Görgeiné fiának diktálta. Végül, Bihary Róza személyes tapasztalatokon alapuló megrázó beszámolója a 48-as események temesvári és zalatnai helyszíneiről vélhetően szintén szűk családi körnek íródott.

ját életéről való elmélkedés motiválta, és melyekhez csupán szerzőjüknek volt hozzáférése. Olyan *bizalmas kéziratok* voltak írásai, melyekhez családtagjai, gyermekei és unokái akár még a bárónő életében hozzáférhettek, olvashatták őket, sőt az is elképzelhető, hogy az üresen hagyott jobb oldali hasábokon tett kiegészítések és korrekciók időnként a naplóíró személyétől eltérő olvasó (pl. férje?) javaslatai nyomán születtek. Noha a naplók máig kiadatlanok, bekerültek egyfajta alternatív nyilvánosságba, hiszen írójuk halála után gyermekeire és unokáira hagyományozódtak, akik tovább olvasták, sőt, mint láttuk, szerkesztették, bekötötték, „könyvvé” formálták és kéziratos publikációként (*scribal publication*) használták őket. Funkciójukat így módon tökéletesen betöltötték, hiszen szerzőjük szándéka szerint is nyilvános családi használatra íródtak.

Jozefa kitartó naplóvezetése, emlékirata és egyéb, a töredékesen fennmaradt hagyatékból csupán sejthető írásgyakorlatai szocializációs környezetére jellemző tipikus íráshasználoról tanúskodnak. Nem véletlen, hogy a családban mindenki ír, vélhetően még azok a családtagok is (Jozefa más testvérei, illetve gyermekei stb.), akikről kevés információval rendelkezünk, és akiknek a hagyatéka azóta megsemmisült vagy lap pang. A főúri neveltetés elmaradhatatlan része volt a fejlett íráskészség elsajátítása, bizonyos szövegtípusok írásának begyakoroltatása, illetve a naplóvezetésre való rászoktatás. A szövegek túlélésében pedig szintén a társadalmi hovatartozás játszott központi szerepet. A főnemesi családok rendelkeztek ugyanis megfelelő vagyonnal, társadalmi pozícióval és irataik archiválásának, rendezésének hagyományával ahhoz, hogy megőrizhessék és később, mint Jozefa esetében is történt, közgyűjteményeknek adományozzák irataikat.⁶⁶

Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő hagyatéka mindenesetre kiváló alkalom arra, hogy a kéziratosságnak, mint választható közönségorientált médiumnak a lehetőségeit a 19. századi női íráshasználat kapcsán is újragondoljuk. Hiszen nem minden nő írt a nyomtatásban való megjelenés szándékával ebben az időszakban sem. A családi használatra szánt naplóírás és a kiterjedt levelezés, vagy időnként a kéziratos verselés gyakran előforduló írásgyakorlatok a század folyamán is, melyek a domináns nyomtatott nyilvánosságtól eltérő kommunikációs lehetőségeket fednek fel. A kéziratos kultúra tanulmányozása tehát hozzájárulhat ahhoz, hogy a 19. századi írni-olvasni tudást ne kizárólag a nyomtatott nyilvánosságba való progresszív menetként gondoljuk el, hanem fogékonyak legyünk annak történetileg hiteles alternatívájára is.

66 Wesselényi Jozefa unokájához hasonlóan rendezi a családi levelezést kötetekbe nővérei halála után gróf Gyulay Lajos, és őri tovább a hagyatékot unokaöccse, Kuun Lászlóné Gyulay Konstancia fia, a Keletkutató, akadémikus Kuun Géza a marosnémeti családi levéltárban. Innen kerül a Gyulay család gazdag irathagyatéka, köztük Gyulay Lajos terjedelmes naplófolyama az Erdélyi Múzeum Egylethez, majd mai lelőhelyére, részben a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményi Osztályára, részben a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságára. Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Gyulay Lajos naplókönyvei”, in *Gyulay Lajos, Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, kiad. LABÁDI Gergely, bevezetés HÁSZ-FEHÉR Katalin és LABÁDI Gergely, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve, 5–20 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2008), 18.

SZILÁGYI MÁRTON

„Húnyó nép közt Osszián”

Arany János és a *Kosmopolita költészet**

Arany János *Kosmopolita költészet* című verse sokféle hívószót vethet fel manapság az újragondolás számára. Ha azonban a körötte kialakuló polémiaát akarjuk megérteni, az másféle értelmezői stratégiát igényel, mintha a versre vagyunk kíváncsiak. A röviden és közkeletűen kozmopolita-vitának nevezett jelenség látványos példája a jelentéses félreértésnek: Arany János versét és a publikálás gesztusát teljesen elvettette (mi több, célzatosan és irodalompolitikai értelemben kihasználta) egy meghatározott irodalmárkör. Ráadásul nem egyszer s véletlenül, hanem huzamosabb ideig és tudatosan. Már Vadnai Károlynak, a *Fővárosi Lapok* szerkesztőjének a verset megköszönő levele is arról árulkodott persze, hogy Arany művét egy irodalompolitikai vitában való, egyértelmű állásfoglalásként értelmezhetik – ám ez még magánlevél volt, s nem a nyilvánosság előtt megfogalmazott értékelés:

Nem tudom eléggé megköszönni szívességét a küldött költeményért, mely – azt hiszem – hatással lesz a mi fiatal költőinknek nagyobbára gyökeretlen, mert idegen szellemén táplálkozó munkálkodására. Én érzem legjobban, hogy mily ritkaság, ha olykor egy igazi magyar tárgyú verset kapok. Tavalý egyik jó tollú írónkat föl is kértem, hogy buzdítsa egy kicsit poétáinkat erősb magyarosságra. A cikk meg volt ígérve, de elmaradt, s o hajtásom magam teljesítém egyes költeményfüzerek ismertetésekor, elaprózott, hatástalan passzusokban. Annál jobban örvendek, hogy most szerencsém lesz egy olyan szellemű költő szövegét közölni, melynek hatása bizonyos s mely el is fog hallatszani mindenüvé.¹

Az első döntő lépést aztán Gyulai Pál tette meg, aki akár a vers megírásában, mondhatni, kikényszerítésében is szerepet játszhatott, bár ebbéli szerepét filológiaiilag nem lehet igazolni, ám a vers megszületése előtt publikált irodalompolitikai és kritikai nézetei arra engednek következtetni, hogy közte és Arany között beszédtéma lehetett a magyar költészet nemzeti iránya, s ennek veszélyeztetettsége, illetve szükségessége.² Ő már

* A szerző az ELTE BTK 18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. A tanulmány az OTKA támogatásával (K. 108.503) készült (témavezető: Korompay H. János).

1 Vadnai Károly Arany Jánosnak, Budapest, 1878. jún. 22., in ARANY János, *Levelezése (1866–1882)*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ Márkus Rozália, HITES Sándor és LENGYEL Réka, Arany János összes művei 19 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015; a továbbiakban: AJÖM XIX), 415.

2 Ezt felveti: KERÉNYI Ferenc, „Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanulságaiból”, *Holmi* 15, 4. sz. (2003): 469–477, 475. Erre a gyanúra okot adó adatokat felsorol az új kritikai kiadás is a vers keletkezé-

nem sokkal a költemény megjelenése után a Szigligetiről elmondott emlékbeszédében Arany versére mint tekintélyérvre hivatkozott az „újromantikus” drámaírók elmarasztalása kapcsán: „Nem ok nélkül szólalt föl nem rég Arany János egyik költeményében a kozmopolita költészet ellen...” – s ezután idézte is a vers 20–28. sorát.³ A későbbiekben pedig a hozzászólók a kozmopolitizmus fogalmát mint szitokszót egyre tágabbra szabták, s a minősítést magukra vevő fiatal költők pedig a kettéosztás lehetőségét is vitatták, miközben a másik oldalt s Aranyt is egyre sematikusabban jellemezték, és olyan nézeteket tulajdonítottak a költőnek, amelyeket ő soha nem képviselt. Azaz a vita során a részvevők egyre kevésbé (vagy talán semmit sem) törődtek az Arany-vers bonyolult poétikai felépítésével és személyes jellegével.⁴ A végén aztán a diszkurzusba már például az antiszemitizmus kategóriája is belefért (természetesen a kozmopolitizmust azonosítva a magyarságtól idegennek tekintett zsidósággal).⁵ Arany versében ez persze nemhogy nem volt kifejtett intenció, de még csak erre utaló elem sem található benne. Ha a vers eredeti szövegkörnyezetére figyelünk (ez a *Kapcsos Könyvbe* foglalt *Őszikék* ciklust jelenti), amely nem volt ismeretes a korszakban, s a külön publikálás miatt ez nem is volt érzékelhető, akkor a költemény egyáltalán nem preskriptív állásfoglalásként mutatkozik meg, hanem egy alanyi érdekű beszédhelyzet kifejeződéseként.

Ez ragadható meg a fennmaradt kézirat jellegében: a *Kapcsos Könyv* eredetileg tisztázatok összegyűjtésére szolgált, így érdekes, amikor egy versnek mégis itt tudjuk megragadni a javításokban felbukkanó, korábbi változatait. A verskézirat fogalmazványszerűséget és tisztázati szándékot egyesítő mivoltára is van a *Kapcsos Könyv*ben néhány, igaz, nem túl sok példa – a *Kozmopolita költészet* nem tartozik ide. Ezért is különösen figyelemre méltó a kézirathoz fűzött, a szerzőtől származó egyik glossza (ez nem volt része az egykorúan publikált változatnak). Ebben Arany a két utolsó sor „eredeti conceptus”-át adta meg, a következőképpen: „...fajtam korcsa: / Kosmopolita cigány”.⁶ Ennek a bejegyzésnek a legnagyobb figyelmet Szörényi László szentelte egy újabb, rövid elemzésében, ám az nem világos, miért vélte úgy, hogy ezt a kiegészítést Arany „minden valószínűség szerint a Vadnai Károlynak átküldött változat nyomtatásban való megjelenése után” tette.⁷ Szörényi akár arra is gondolhatott – bár ez, mivel ezt nem fejtette ki,

se kapcsán: ARANY János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*, kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 855–856.

3 GYULAI Pál, „Emlékbeszéd Szigligeti felett”, *Kisfaludy-Társaság Évkönyve: Új folyam* 14 (1878–1879): 196–215, 215. A vita későbbi szakaszait az új kritikai kiadás vonatkozó jegyzetei foglalják össze: ARANY, *Kisebb költemények 3*, 857–861.

4 Reviczky Gyula válaszerő kapcsán, s Reviczkyt a középpontba állítva tekinti át a vitát: REVICZKY Gyula, *Összes verse: Kritikai kiadás*, kiad., jegyz. CSÁSZTVAY Tünde, 2 kötet. (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2007), 2:903–907.

5 Ezt a folyamatot részletesen bemutatta: KOMLÓS Aladár, „A »Kozmopolita költészet« vitája”, *Irodalomtörténet* 41, 1–2. sz. (1953): 78–193.

6 Ez a glossza az új kritikai kiadásban is csak lapalji jegyzetként van közölve: ARANY, *Kisebb költemények 3*, 257.

7 SZÖRÉNYI László, „...fajtam korcsa: Kosmopolita cigány”, in SZÖRÉNYI László, *Toldi uram dereka: Arany Jánosról*, Magyar esszék, 219–225 (Budapest: Nap Kiadó, 2018), 219.

csak sejtés –, éppen az bizonyítja a bejegyzés publikálás utáni mivoltát, hogy a glossza nem volt benne a közlésben. Ez azonban nem kétségszövegbevonhatatlan érv, mivel nem ismerjük azt a kéziratot, amely a *Kapcsos Könyv* alapján készült, s amelyet Arany elküldött a *Fővárosi Lapok*nak, így nem tudhatjuk, hogy ez tartalmazott-e ilyesmit vagy sem. Mert elképzelhető az is, hogy Arany a már korábban glosszával ellátott verset a glossza nélkül másolta le, de az is lehet, hogy a beszúrást a közlés során hagyták el belőle. Nem tudjuk. Vagyis Szörényi kijelentésére én filológiai bizonyítékot nem látok, s az új kritikai kiadásban S. Varga Pál sem állított még csak hasonlót sem. Igaz, az tagadhatatlan, hogy a bejegyzés rejtélyes: nem világos, miért látta Arany szükségét rögzíteni a korábbi változatot, ráadásul korrektúrajellel, amely a bevett praxisa szerint beszúrást szokott jelenteni, s egy olyan gyakorlott szerkesztő, mint Arany, ezt nem szokta elrontani (ezt a lehetséges intenciót egyébként az új kritikai kiadás nem érvényesítette...)⁸

Szörényi kérdésfelvetését azonban érdemes megfontolni. A vers a költői szerepértelmezésnek kétféle, vagylagos lehetőségét állítja, amelyet a vers négy utolsó sora fogalmaz meg határozottan. Az egész utolsó versszak így hangzik:

Oh, ha méltóbb s új koboazzal
A megifjodott hazát
Zenghetném még Homérosszal;
Ne csak mindig panasztát!
De legyenek, ha veszni sorsa.
Húnyó nép közt Osszián,
Inkább, hogysem dalok korcsa:
Közönyös hármóniám.⁹

Mivel az előbb már említett marginális glossza révén rendelkezésünkre áll a korábbi kidolgozás is, jól látszik, hogy Arany mennyire koncepciózusan módosította ezeket a sorokat. A korábbi változatban még kétféle költői szerepértelmezés kontrasztja jelent meg: „Osszián” jelzi az egyiket, s a „Kosmopolita cigány” a másikat. Ez utóbbi nyilván nem etnikai értelemben, hanem foglalkozást jelölő mivoltában került be a vers első kidolgozásába, s eszerint a bérért muzsikáló zenészt kívánta jelölni, aki mindig annak játszik, aki fizet neki, s mindig azt, amivel megbízták.¹⁰ Nyilván nem független ez az értelmezése a muzsikós cigányságnak attól a jelenségtől, amely már a 19. század második felétől megfigyelhető: bizonyos cigányzenészek ugyanis megpróbáltak nyugat-európai karriert csinálni, s ez nem is volt sikertelen törekvés.¹¹ Arany tehát kezdetben azt a

8 Csak lábjegyzetben vetem fel azt a lehetőséget, hogy textológiai elképzelhető lett volna más megoldás. Például, ha a két versszöveget (az eredeti „conceptus”-t tartalmazó változatot és a végleges verziót) egymás után, teljes terjedelmében főszöveggént közölnénk. Persze ennek is vannak vitatható elemei (az eredeti „conceptus” soha nem jelent meg önálló versként, a másik viszont már Arany életében), de talán lennének előnyei is.

9 ARANY, *Kisebb költemények* 3., 257.

10 Erre már utalt KERÉNYI, „Az elmaradt irodalmi...”, 475.

11 Erre az összefüggésre Szörényi több példát is hozott: SZÖRÉNYI, „»...fajtam korcsa...«”, 221–222. A cigányzene nyugat-európai exportjának korai kísérletéről, Vahot Imre 1840-es évekbeli, egyébként akkor

képzetkört folytatta, amely Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című költeményének szcenikájában is feltűnik: ez a vers ugyanis egy dialogikus szituációt mutat be, a nótát megrendelő lírai én és az utasításokat követő, néma cigányzenész kettősében, híven a „cigányozás” (azaz a cigányzenére való mulatás) 19. századi társadalmi gyakorlatához.¹²

Ehhez mérten azonban a végleges változat erőteljesen módosítja a szembeállítást: Osszián említése megmarad, vele kontrasztban azonban már nem költői szerep egy másik, ezzel összemérhető változata, hanem a lírai én „verse” szerepel mint lehetséges „korcs”, azaz a vers végpontja visszavezet a szubjektív, önreflexív helyzet-meghatározáshoz. Ez a megoldás még inkább oldja a választható szerepek kettősségében rejlő, előíró jelleget, s a személyes választást a létrehozott műnek és a lehetséges befogadónak a viszonyába helyezi át. Osszián említésének egyrészt a korábbi magyar költészet, másrészt Arany korábbi életművének a kontextusában van egy határozott értelmezési tradíciója: egy olyan költői beszédhelyzetet érzékeltethet az említés, amely a költői megszólalás közösségi befogadásának a biztos reménytelenségében születik – a népből utoljára maradt költő múltidéző szavait már nem képes visszaigazolni és magáévá tenni a közönség.¹³ Arany számára is bizonyosan ezt jelentette itt a legendás gael dalnok neve: erre utal a „húnyó nép közt” szintagma felbukkanása Osszián neve előtt a versben. S még inkább az előző sorokban említett Homérosz jelenlétével együtt: ezzel ugyanis a költemény felidézi Homérosz és Osszián szembeállítását, amelyet Arany korábban az *Ősszel* című versében rajzolt föl, s ilyenformán a *Kosmopolita költészet* az életmű egyik jelentős, az 1850-es évekből származó darabjára tett visszautalásként is felfogható. Még inkább erősítve ezzel az intratextuális utalással a vers személyes tétjét. Ám nem ez az egyetlen kapcsolat a *Kosmopolita költészet* és az életmű korábbi darabjai között. Tartalmilag és érzelmileg ugyanis ez a költemény *A költő hazája* című vers újraírásaként is felfogható (ez utóbbi szöveg a *Kisebb költeményekben* már benne volt), s ez az eljárás hasonlít a *Kapcsos Könyvbe* foglalt ciklus és a korábbi életmű közötti szövegek közötti kapcsolatok egyéb megoldásaira: gondoljunk csak arra, ahogyan a kései *Epilogus* visszautal az 1850-es évek egyik jelentős versére, a *Visszatekintésre*.¹⁴ Ennek a szerves kapcsolatnak a felismerése és számontartása esetén a *Kosmopolita költészet* egykorú fogadtatása aligha lehetett volna olyan viharos, hiszen *A költő hazája* című versben megfogalmazott lírai pozícióhoz képest ez utóbbi költemény igen kevés újdonságot mond el. Legalábbis semmi botrányos vagy más számára kötelezően feladatkijelölő jellegűt. Persze egy valami kétségtelenül felerősödött ebben az újabb versben. Ezt Szö-

meg nem valósult vállalkozásáról lásd bővebben: SZILÁGYI Márton, „Vahot Imre, az irodalmi vállalkozó: Dalidók az 1850-es, 1860-as években”, *Irodalomismeret* 21, 1. sz. (2019): 29–49. Különösen: 30–32.

12 Erre meggyőzően hívta fel a figyelmet: GINTLI Tibor, „Kollokvialitás és pátoz”, in *A vén cigány: A Székesfehérvárott és Kápolnásnyéken 2011. április 20–22-e között rendezett A vén cigány-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, szerk. FÜZFA Balázs, A 12 legszebb magyar vers 10 (Szombathely: Savaria University Press, 2012), 82–88.

13 Erről bővebben HARTVIG Gabriella, „Ossian in Hungary”, in *The Reception of Ossian in Europe*, edited by Howard GASKILL, The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors in Europe, 222–239 (London–New York: Thoemmes Series, 2004).

14 Ez utóbbi megoldásról lásd SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": Arany János költészete (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 272.

rényi László így fogalmazta meg egy régebbi tanulmányában: a *Kosmopolita költészet* „olyan szentenciózus megfogalmazásokat tartalmaz, amelyek az öreg költőt a nemzet-haláltól való félelmének kerekébb megfogalmazására sarkallják, mint korábban”.¹⁵ Homérosz és Osszián kettőse ugyanis nem elsősorban (vagy kizárólag) kétféle költői alkat tipológiájaként fogható föl: sokkal inkább a költői lét kétféle közösségi viszonyát teszi láthatóvá. A közösségbe beleolvadni képes, a közösségre hatni képes költő mellett így kaphat helyet a költői szubjektumban megvalósuló múltképet csak önmagának képviselni tudó személyiség. S amire Szörényi László előbb idézett tömör megállapításában mint nemzethalálra utalt, így vezethet vissza a lírai szubjektum magányérzetéhez. A személyes szorongás léthelyzete annál is erőteljesebb a versben, mert ott felbukkan a vágy és annak lehetetlensége mint ellentét:

Költő az legyen, mi népe, –
Mert kívágyini, kész halál.¹⁶

Ez a két sor azért igen fontos, mert arra hívhatja föl a figyelmet: a vers egészében a *halál* szó is jelen van, nemcsak utalásként, odaérthető célzásként, hanem szó szerint is, s valóban ez az egyik legfontosabb dilemmája a műnek. S a halál ebben a mondatban nem a közösség pusztulását jelenti, hanem ráérthető a szubjektumra is – vagyis a „kívágyás” az eleve adott keretek közül nem morálisan megítélendő dilemma, hanem a pusztulás lehetősége, ami ugyanakkor nem semmisítheti meg a vágyódást. Érdemes azt is az emlékezetünkbe idézni, hogy a vers első kéziratán a cím még ez volt: „Csak itt-hon” – igaz, ez az első kézirat ma már nem áll rendelkezésre, csak Voinovich Gézától tudunk róla.¹⁷ Ez szintén arra látszik utalni, hogy a személyesség igen komoly szerepet játszott a vers létrejöttében – s az a megoldás, hogy a *Kapcsos Könyv*be való bemásolás során a cím egy többszörösen terhelt, s vádként, szemrehányásként is értelmezhető fogalom lett (s ezt az eredeti címet Arany nem akarta úgy megőrizni, mint a vers lezárásának „eredeti conceptus”-át), viszont az új címbe a fentebb már elemzett eredeti „conceptus” kulcsszava (kosmopolita) épült bele, igencsak alkalmassá tette a költeményt a vitaszituációban való kihasználásra. S ezt a vers értelmezéstörténete jól tükrözi is. Annak ellenére történhetett ez meg, hogy a cím átalakítása nem módosította a vers legfontosabb, szubjektív kiindulását, a többszörös, s körkörös a lírai én korlátozott lehetőségeihez való visszatérést. Arany alighanem igen pontosan foglalta össze versének személyes tétjét a Vadnai Károlyhoz intézett kísérőlevélben: „Ön látni fogja, hogy nincs benne semmi támadás, senki ellen, csak egy lelkemből önkint felszakadt fájdalmas szózat, annak láttára, hogy újabb költőink a nép-nemzeti nyomokat kerülni

15 SZÖRÉNYI László, „Epika és líra Arany életművében”, in SZÖRÉNYI László, „*Multaddal valamit kezdeni*”: *Tanulmányok*, JAK Füzetek 45, 164–207 (Budapest: Magvető Kiadó, 1989), 204.

16 ARANY, *Kisebb költemények* 3., 254.

17 Uo. A kézíratra vonatkozó ismereteink forrása: ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 539.

[?] látszanak, s bizonyos cosmopolitaságban tetszelegnek.”¹⁸ Hiszen ne feledjük: a versben megjelenített és megképződő, megszólított persona is inkább egy grammatikai pozíció („Légy, ha birsch, te »világ-költő«!”), mintsem azonosítható személy. Nem is nagyon lehet másként, Arany ugyanis nem volt nyilvános vitapozícióban senkivel a költészet mibenlétéről és kívánatos irányáról. Komlós Aladár joggal hívta fel a figyelmet: Arany „nemigen ismerte a 70-es években fellépő fiatal költőket, csak a fiától és Gyulai-tól kapott talán nem egészen tárgyilagos információk alapján ellen emelte ellenök a súlyos vádat”.¹⁹ Persze, tegyük hozzá, a fentebbi fejtegetés értelmében még az is kérdéses, „súlyos vádat” emelt-e Arany bárki ellen, s nem egy önmagával folytatott belső vita le nyomata-e inkább a *Kosmopolita költészet*?

A *Fővárosi Lapok*nak elküldött vers²⁰ kísérőlevelében van egy olyan utalás is, amely első pillantásra tán nem is tűnik különösnek, pedig semmiképpen nem tartozik bele az Arany műveltségéről, olvasottságáról kialakított, közkeletű képbe. Arany János Vadvai Károlyhoz írott, 1878-as levelében olvasható ugyanis a következő mondat: „Azt hittem, hogy a költészet nemzetisége mellett kötelesség s legillőbb fölszólalni nekem, ki még ez irány utolsó Mohikánjakép a földön járok.”²¹

Az „utolsó mohikán” szintagma intertextuális utalás, s az indiánregények világát hozza be a levélbe, nevezetesen James Fenimore Cooper *Az utolsó mohikán* című regényének a címét idézi föl, amely már 1845-ben megjelent magyarul, Gondol Dániel fordításában.²² Egy másik levél árulja el, hogy Arany régebből ismerte már ezt a kifejezést. 1859-ben, egy Tompa Mihálynak írott levelében, az utóiratban reagált úgy egy tanártársa távozására, hogy saját magát „utolsó mohikán”-nak nevezte: „Szabó K.[ároly] is irt hogy Enyedre megy Professornak. Ide s tova én leszek itt az utolsó Mohikán.”²³

Az önmagában nem meglepő, hogy Arany ismerte a kifejezést, hiszen ez – a regény magyar fordításának megjelenése után – hamarosan bevett és gyakran használatos formulává változott. Erre számos példa lenne idézhető, az elterjedtségére talán elegendő annak számontartása, hogy a korszak élclopjaiban többször előforduló utalás volt. Az *Üstökösben* például K[aka]s M[árto]n, azaz Jókai Mór egy költeményében (*Toborzó pápai zuávoknak*) bukkanhatunk rá, ráadásul egymásra rímeltetve a „cigány” és a „mohikán” szavakat, ami rímként nem különösebben bravúros, de amúgy – az előbbi fejtegetés értelmében is – érdekes és sajátos képzettársítás.²⁴ A *Borsszem Jankóban* egy évti-

18 Arany János Vadvai Károlynak, Budapest, 1878. jún. 22 előtt, in AJÖM XIX, 415. Az olvasati bizonytalanság jelzése az eredetiben.

19 Komlós Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980²), 61.

20 A költemény először megjelent: *Fővárosi Lapok*, 1878. június 29., 723.

21 Arany János Vadvai Károlynak, Budapest, 1878. jún. 22 előtt, in AJÖM XIX, 415.

22 James Fenimore COOPER, *Az utolsó mohikán: Angol regény*, ford. GONDOL Dániel, 2 köt. (Pest: Hartleben Konrád Adolf, 1845). Az eredeti regényt 1826-ban adták ki. Erre a kritikai kiadás jegyzetanyaga is utal: AJÖM XIX, 856. A Gondol-féle fordítás második, javított kiadása 1873-ban jelent meg Ráth Mórnál.

23 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. [apr. 17.], in ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ Márkus Rozália és JANKOVITS László, Arany János összes művei 17, 294–298 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 298.

24 „Montebello úr sem cigány / Ő ott »utolsó mohikán«.” K-s M-N, „Toborzó pápai zuávoknak”, *Az Üstökös* 5, 2. félév, 7. sz. (1862): 1.

zeddel később egy Monokles nevű szerző neve alatt megjelent satirikus cikkben bukkant fel a kifejezés.²⁵ A *Hazánk s Külföld* című lapban 1867-ben Deák Ferencet nevezték a „jog utosó Mohikán”-jának.²⁶ Sőt, magának Aranynak a folyóiratában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben is megtalálhatjuk a szintagmát: Halmágyi Sándor regényének mutatványában is ott van – miközben a regény magyar történeti témájú, ahogyan ezt a közlést megindokló szerkesztői jegyzet (nyilván Arany munkája) hangsúlyozta: „Mutatványul szerzőnek újabb 3 kötetes regényéből, melynek tárgya hazánk legszomorubb korából – a mult évtizedből – van meritve.”²⁷ S zárásul érdemes idézni a századvég egyik legfontosabb regényét, Ambrus Zoltán 1891–1892-ben, a *Magyar Hírlap*ban, folytatásokban megjelent *Midás királyát*, amelyben már az „utolsó” jelző is elmarad, miközben a szövegösszefüggésből világos, hogy ez is odaértendő, mert pusztán a *mohikán* szó képes hordozni ezt a jelentést: „S mint egy kis libapásztorlány, szép csöndesen hazaterelte nyáját [Terka kisasszony – Sz. M.]. Mindegyik ajtóban el-elmaradozott egy pár tipegő, totyogó láb, s végre nem maradt más a kíséretében, csak a két mohikán, a Vandrások.”²⁸

Mindezek után – különösen, ha az ember hozzászámítja a számos, itt nem idézett példát is²⁹ – még csak azt sem kell feltételezni, hogy Arany olvasta magát a Cooper-regényt, a napisajtóból és a nem dokumentált közbeszédből egyaránt eljuthatott hozzá a kifejezés. Bár azért ki sem lehet zárni, hogy elolvasta a művet: Arany elképesztő és szerteágazó műveltségének teljességét ugyanis aligha tudjuk részleteiben megragadni. Aprócska adat, s persze nem dönt el semmit, de érdekes: Arany a *Koszorú* című folyóirata szerkesztésének az időszakában bejelölte abban az *Europa* című német lapban, amely az egyik legfőbb bázisa volt a kisebb hírek összegyűjtésében, Cooper nevét. Igaz, ebből végül nem lett magyar cikk, s a bejelölés oka nem az író egyik indián tárgyú regénye volt, hanem a *Stories of the Sea – A Book for Boys* című gyűjteménye, ám ez a kommentár nélküli jelzés mégiscsak Arany érdeklődését bizonyítja.³⁰ Az az asszociációs kör pedig, amely miatt ez a nyilván régebről ismert formula Arany 1878-as levelében előkerült, mégiscsak körülírható: aligha véletlen ugyanis, hogy éppen ennek a versnek a kapcsán éppen ez a szintagma jutott Arany eszébe. Hiszen Cooper regénye végső soron egy archaikus és

25 MONOKLES, „High Life: Egyszerű sportjelentés”, *Borsszem Jankó* 9, 460. sz. (1876): 8. Szent-szivari Monocles mint élclapi figura az arisztokráciát jelenítette meg a lap társadalmi típusai között: vö. BUZINKAY Géza, „A típussteremtő: a Deák-párti Borsszem Jankó”, in *A magyar sajtó története II/2.: 1867–1892*, szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, *A magyar sajtó története*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 3:198–199.

26 [Szerző nélkül], „Egy hét története: Martius 7.”, *Hazánk s Külföld* 3, 10. sz. (1867): 155.

27 HALMÁGYI Sándor, „Az inség napjai: Regény a mult évtizedből”, *Szépirodalmi Figyelő* 2, 24. sz. (1862): 378–382, 378. Az „utolsó Mohikán” szószerkezet felbukkanása: 379.

28 AMBRUS Zoltán, „Midás király”, in *Századvég*, kiad. SZALAI Anna, *Magyar Remekírók*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1984), 585.

29 Az Arcanum számítógépes adatbázisában könnyen kereshető ez a kötött nyelvi formula, s ez alapján bárki számos más példát is találhat az előfordulására.

30 Vö. ARANY János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.*, kiad. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó-MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016), 180–181. A bejegyzés az *Europa. Chronik der gebildeten Welt* 1863/5. számába történt, s Coopernek egy 1862-ben megjelent könyvére vonatkozik.

természetközeli nép kipusztulásáról szól, amely a modernitás világával találkozva erőszakosan megsemmisül, noha morálisan nem lenne indokolt az eltűnése. A mű keletkezése nem is volt független az osszianizmus közvetítette elégikusságtól, ahogyan erre az anglistikái szakirodalom alapján Ruttkay Veronika felhívta a figyelmet.³¹

Találhatunk egészen közeli példát is Aranyra és a szintagma hangsúlyos helyen való szerepeltetésének a kapcsolatára. Vahot Imre rövidéletű, utóbb Jókai-val együtt szerkesztett, egyébként igen izgalmasan induló folyóirat-kísérletében, az 1851-ben létrejött, s még ugyanabban az évben meg is szűnő *Reményben* jelent meg ugyanis Aranyra egy publikációja. Ez a közlemény az egész pályán társtalannak és szokatlannak bizonyult. A költő itt ugyanis nem saját művet adott ki, hanem mintegy „néprajzi gyűjtő”-ként mutatkozott meg: a *Fábján Pista nótája* két szöveget tartalmazott Nagyszalonta közismert, 1851-ben kivégzett betyárjának tulajdonítva, a másodikat a mellékelt jegyzet szerint maga Fábián diktálta le elfogása után egy „városcselédnek” (értsd: városi alkalmazottnak), „mint ezt közlő bizonyosan tudja”.³² A szövegeket és a jegyzetet legutóbb újra kiadó folklorista, Olosz Katalin úgy értelmezte ezt a megjegyzést, hogy Arany itt voltaképpen saját magára utalt mint „városcselédre”.³³ Ez valóban lehetséges értelmezése ezeknek a soroknak. Megjegyzendő, a szövegközlést Arany csak A. J. monogrammal jelölte, de a folyóirat éves tartalomjegyzéke teljesen kiírta a nevét. Ennek a szövegközlésnek számos folklorisztikai és alkotáslélektani tanulsága van, amelyet inkább más összefüggésben érdemes tárgyalni,³⁴ ám az joggal feltételezhető, hogy Arany kezében járt a folyóirat azon száma, amelynek ő is szerzője volt. Márpedig éppen az ő közleménye előtt volt olvasható Pap Zsiga (a neve így szerepelt a lapszámban), azaz Törökfalvi Pap Zsigmond egy elbeszélése, amely már címében megidézte az „utolsó mohikán” szóképet.³⁵

A novella szerzője is kelthetett érdeklődést Aranyban, hiszen Petőfi személyes barátjáról van szó, akit a költő Szatmárban járva, többször fölkeresett, aki az 1847-es, nagybányai bányalátogatásakor rajzban is megörökítette őt, s ilyenformán a Petőfi-ikonográfia is számon tartja,³⁶ valamint a Szendrey Júliával való megismerkedésnek és a kapcsolat első szakaszának szatmári tanúi közé tartozott, sőt Petőfiékét még a költői

31 A Cooper-szakirodalom Ossziánra vonatkozó részének felsorolását lásd RUTTKAY Veronika, „»Már akár igazi akár ál«: Az Osszián és a naiv eposz problémái”, in *Rejtőzködő Kalliópé: Tanulmányok Arany János Naiv eposzuk című írásáról*, szerk. CSONKI Árpád, Hagyományfrissítés 6, 65–102 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018), 84.

32 ARANY János, „Fábián Pista nótája”, *Remény: Szépirodalmi és művészeti folyóirat* 1, 6. sz. (1851): 334–336.

33 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek: 1912–1919*, A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából gyűjtötte és kiadja Olosz Katalin (Kolozsvár: Kriza János Társaság, 2018), 81.

34 Lásd KÜLLÖS Imola, „Arany János Dalgyűjteménye és Fábián Pista »nótái«”, *Ethno-lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve* 35 (2018), (főszerk. BALOGH Balázs, szerk. ISPÁN Ágota Lídia, MAGYAR Zoltán és LANDGRAF Ildikó): 305–335; SZILÁGYI Márton, „Arany János és a nagyszalontai epikus folklór kapcsolata: Egy néprajzi forráskiadás irodalomtörténeti tanulságai”, megjelenés előtt az Olosz Katalin tiszteletére kiadott emlékkönyvben.

35 PAP Zsiga, „Az utolsó mohikán X.-megyében: Óvilági kép”, *Remény* 1, 6. sz. (1851): 319–334.

36 Erről lásd: ADROVITZ Anna, összeáll., szerk. és vál. CSORBA Csilla, utószó, *Arc poetica: Petőfi Sándor életében készült képmásai* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012), 57–59. A festészeti tanulmányokat is végző Pap Zsigmond festői látásra utaló visszaemlékezését Petőfi külsejéről lásd: HATVANY Lajos, *Így élt*

mézeshetek alatt is meglátogatta.³⁷ Petőfinek két, hozzá intézett levele is fennmaradt.³⁸ Pap jelen volt azon a szatmári megyebálon, ahol Petőfi először pillantotta meg a lányt, s ő rögzítette Petőfi állítólagos reakcióját a visszaemlékezésében: „Az a leány az enyém!”³⁹

Maga a novella azért is méltó a figyelemre, mert a közelmúlt Magyarországon játszódik, az első mondatban rögtön rögzítve a cselekmény idejét (1847), s ebben a kontextusban használja az „utolsó mohikán” kifejezést. A meg nem nevezett, de sejthetőleg partiumi vármegyében játszódó történet főhőseire vonatkozik a cím utalása, akit táblabíróvá választása után a „liberálisok” jól megréfkálnak és nevetségessé tesznek. Az ugratásban fontos szerepe lesz a főhős román nyelvismeretének, hiszen egy állítólagos román herceget, valójában egy, az ugratásban résztvevő szélhámost kell elkísérnie a megye adminisztrátorának a megbízásából (a megbízás persze nem a főispáni hatastskört betöltő helytettstől származik, hanem az ugratás kitervelőjétől). Jól példázza a novella egésze azt a történelemszemléletet, amely az 1850-es években már széles körben elterjedt volt: eszerint ugyanis határozott cezúra van az 1848 előtti és utáni világ között, az előző korszak mindenestül a múltba sülyyed, és „régí világgá” vált. Ennek talán a legmagasabb esztétikai színvonalú szépirodalmi lenyomata Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdjá* című, 1857-ben írt regénye volt.⁴⁰ Arany lírájából, különösen az 1856-ös *Kisebb költemények* anyagából is ismeretes lehet azonban ez a fajta múltszemlélet, amely egyetlen nagy törés mentén osztja két részre a személyes emberi tapasztalatot (a kötet kompozíciójában ez a törés persze Petőfi eltűnésével/halálával és a fiatalság elmúlásának rezignációjával is kontaminálódik).⁴¹

Bár végső bizonyosságot e kérdésben alig remélhetünk, annyi megkockáztatható, hogy Arany figyelmét nem kerülte el ez a novella, s ennek is szerepe lehetett az *utolsó mohikán* szintagmának a levelezésben való későbbi felbukkanásakor. Annyival is inkább, mert a szóhasználat érzékelhetően hasonló múltértelmezésből táplálkozhatott, mint maga a *Kozmopolita költészet*: abból a szorongásból, amely Arany teljes kései életművét áthatotta.⁴²

Petőfi, szerk. Kiss József és PÁNDI Pál, kiad. Kiss József, 2 köt. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967²), 1:792. A bányalátogatásról és a Petőfiről készült rajzról: *uo.*, 2:91–92.

37 Vö. visszaemlékezésének vonatkozó részletével: *uo.*, 1:913–915; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 331.

38 Petőfi Sándor Pap Zsigmondnak, Szatmár, 1847. máj. 28.; Petőfi Sándor Pap Zsigmondnak, Szatmár, 1847. júl. 21., in PETŐFI Sándor, *Levelezése – Függelék: Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok: Pótlás e kiadás korábban megjelent kötetéhez*, kiad. Kiss József és V. NYILASSY Vilma, Petőfi Sándor összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 65–66, 72–73.

39 HATVANY, *Így élt Petőfi*, 1:904.

40 Erről lásd DÁVIDHÁZI Péter, „Régi udvarház: történelem és elidegenedés”, *Irodalomtörténet* 54, 4. sz. (1972): 888–903.

41 A kötet kompozíciójáról és kialakulásáról lásd bővebben SZILÁGYI Márton, „Arany János kötet szerkesztési gyakorlata és a Kisebb költemények (1856)”, *Erdélyi Múzeum* 80, 3. sz. (2018): 1–12.

42 A szorongás megnyilvánulásáról a kései versekben lásd SZILÁGYI, „Mi vagyok én?”..., 277–278.

WIRÁGH ANDRÁS

Nyelven innen, határokon túl

Hálózatos magyar irodalom 1920 és 1929 között

A kiegyezéstől az első világháború végéig az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve ezen belül a Magyar Királyság volt a magyar irodalom abszolút tere.¹ A magyar nyelven születő szépirodalmi szövegek jórészt az országhatárokon belül vándoroltak a vidéki települések és a főváros különböző sajtótermékei között. 1919–1920-tól kezdődően a magyar nyelvű irodalmi transzfer hálózatai átnyúltak az országhatárokon: a Tanácsköztársaság és bukása által kiváltott emigrációs hullámnak köszönhetően Bécs és Berlin mellett több európai nagyváros vált ideiglenesen irodalmi „külképviselővé”, a trianoni döntéssel pedig Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában is erős csomópontjai alakultak ki a magyar irodalomnak. A nyugat-európai és kisebbségi csomópontok, illetve Budapest között az 1920-as évek folyamán élénk dialógus alakult ki. Az évtized második felére jelentős volt a magyarországi szerzők külföldi jelenléte, akár csak a különböző okok miatt határokon túlra került magyarul író szerzőké Magyarországon. Ebben a tanulmányban a Magyarországról, elsősorban Budapestről vidékre és külföldre tartó irodalom útvonalairól lesz szó 1929-ig, Cholnoky László haláláig bezáróan.

A századfordulón, azaz – tágabb értelemben – az 1880-as évek második felétől egészen az első világháborúig, de megszorításokkal az ezt követő forradalmak időszakáig a magyarországi sajtóhálózat az irodalmi nyilvánosság egyszerre több funkcióját látta el. Többek között rendszeres esztétikai élvezetet biztosított az olvasóknak a tárcarovatban szereplő szöveg segítségével: ekkoriban a szépirodalom a legkisebb, járási szintű hetilapokból, sőt a szaklapokból sem hiányozhatott. Az írók szinte korlátlanul küldözgethették írásaikat az ország különböző időszaki kiadványaiba, és azzal sem kellett törődniük, ha egy-egy versük, elbeszélésük vagy publicisztikájuk korábban már több helyen is megjelent, mivel az utánközlések gyakorlatának szabályozásával a tartalomszolgáltatás kiegyensúlyozottságának elve sérült volna. Ugyanakkor a lapszerkesztőségek között is állandó szövegforgalom zajlott: a nagyobb vidéki napilapok és a kisebb hetilapok egyaránt kapcsolatban állhattak fővárosi lapokkal vagy szövegügynökségekkel, miközben gyakran egymás cikkeit ollózták át. Török Gyuláról szóló visszaem-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány a PD 128674 számú NKFIH-pályázat (*A plágium szeriálitása: Cholnoky László szöveg szerkesztési elvei és publikálási praxisa*) támogatásával készült.

1 A tanulmányban a továbbiakban – egyszerűsítés végett – a különböző országokat nem a korabeli hivatalos nevükön szerepeltetem (Magyar Királyság helyett Magyarország, Szerb–Horvát–Szlovén Állam vagy Jugoszláv Királyság helyett Jugoszlávia stb.).

lékezésében Harsányi Zsolt így írt az *Előre* című kolozsvári hetilapnál töltött „hírszerkesztési” gyakorlatról:

[A] robot nagyon utálatos volt. Ketten voltunk az egész szerkesztőség. [...] Az Előrének semmi néven nevezendő más hírszolgálat nem volt. A vezércikket a Szeged és Vidékéből vagy a Hevesvármegyei Közlönyből kellett kivágni, mindegy volt, honnan, mert az Előrének nem volt politikai pártállása. Nekem éppen úgy sejtelmem sem volt szerkesztésről, mint Töröknek hírlapírásról. Hónapokig csináltuk már az Előré, mire eszünkbe jutott, hogy egyszer el kellene menni a városházára, és megnézni, hátha ott van valami hír. A közigazgatási hatóságok létezéséről fogalmunk sem volt, gyerekkorunkból emlékeztünk alispán és szolgabíró derengő fogalmára, ez volt minden. Rosszabb, tartalmatlanabb, értesületlenebb lapot sohasem nyomtak ki Magyarországon, mint az akkori Előre.²

A világháború alatt a sajtó hálózatos működése már nem működött annyira olajozottan, mint azelőtt, de a megmaradt vidéki lapokból nem veszett ki teljesen a szépirodalom, és a fővárosi szerzők sem számolták fel korábban kialakított kapcsolataikat. A háborús állapotokkal szemben az egyes országrészek 1918-tól állandósuló megszállásai, majd az 1919-es Tanácsköztársaság már jelentősebben korlátozták, illetve ideiglenesen vagy véglegesen beszüntették az ország területén működő lapszerkesztőségek munkáját. A szövegáramlás korábbi megszokott protokolljai átalakultak. A vidéki sajtó nem tudott olyan mértékben teret adni a szépirodalom közlésének, ahogy ezt a szerzők a 19. század utolsó negyedétől kezdve megszokhatták. Leopold Gyula könyvmatos szövegelosztói közül a *Munkatárs* fennállásáról 1917-ből, az *Általános Tudósító* fennállásáról 1928-ból származik az utolsó nyom,³ de szinte kizárt, hogy ezek a reklámok és hirdetések mellett szépirodalmat is közvetítettek volna a háború utolsó szakaszában, illetve a háborút követően. A fővárosi szerzőknek sem állt érdekében, hogy tartós személyes kapcsolatokat építsenek ki vidéki lapokkal, hiszen a Budapesten kívüli magyarországi laphálózat 1920-tól követően már nem lehetett annyira vonzó célpont, mint a századelőn: a szövegeiket korábban befogadó napi- és hetilapok terjedelme lecsökkent, tartalomszolgáltatási szokásaik megváltoztak. Ez utóbbiakat nagyban befolyásolta a főváros abszolút centrális helyzete, az innen érkező kiadványok szabad, korábban gyorsabb elérhetősége, valamint az 1920–1930-as évek fordulójától a rádió térhódítása is. A vidéki sajtó ilyen jellegű leértékelődésével szemben a Monarchia korábbi vidéki-regionális központjai erősödtek meg látványosan.

Míg 1918–1920 előtt a szerzők elsősorban három publikációs irányban (Budapest, vidék, és szórványosan külföld, jobbra Németország és Észak-Amerika) gondolkod-

2 HARSÁNYI Zsolt, „Török Gyula, fertálmágnás és költő”, *Nyugat* 15, 20. sz. (1922): 1181–1204.

3 Az Arcanum archívuma alapján. A *Munkatárs* az 1917-es *A budapesti és a környékbeli távbeszélő-hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsorában*, az *Általános Tudósító* pedig az 1928-as *Budapesti Cím- és Lakásjegyzékben* fordul elő utoljára. Leopold ezek után is üzemeltetett hirdetőirodát, de ehhez már nem kapcsolódott könyvmatos lap. Leopold Gyula lapjainak fontosságáról lásd WIRÁGH András, „Hálózatos magyar irodalom a századfordulón: Barangolás a vidéki szövegközlések labirintusában”, *Médiakutató* 20, 3. sz. (2019): 51–62.

hattak, addig 1920 után elméletileg négy lehetőség állt rendelkezésükre: Budapest, vidék, a külföld, közte az emigránsok nyomán felélénkült Nyugat-Európa (Bécs és Berlin) és az Amerikai Egyesült Államok, illetve a magyarok lakta határon túli területek. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a korábbi kiegyensúlyozottság megtört, hiszen a szerzők a vidéki laphálózatot „elhanyagolták”, ellenben erős kapcsolatokat építettek ki a volt századfordulós, de ezúttal már csehszlovák, jugoszláv és román területeken lévő települések periodikáival. 1926-ig, a Tanácsköztársaság emigránsainak adott amnesztiáig ezenkívül jelentős volt a Béccsel lebonyolított szövegkereskedelem is. Különbség volt továbbá az *automatikus* szövegelosztást biztosító periodikák vagy ügynökségek hiánya. Egy-egy szerző Budapesten kívüli publikációi jobbra személyes közreműködésnek köszönhetően jöttek létre, a Leopoldéhoz hasonló ügynökségi tevékenységek a „boldog békeidőkkel” együtt váltak a monarchikus múlttapasztalat epizódjává.

A tanulmány további részének vizsgálódási irányait Cholnoky László publikálási naplójának adatai és összefüggései szabják meg. Cholnoky 1915-től vélhetően az 1920-as évek végéig vezette a naplót, amelybe a különböző lapszerkesztőségeknek elküldött írásait vezette fel a megjelenések vélt vagy valós adataival. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatékban fellelhető lista 1925 áprilisában megszakad, de egyes jelzések valószínűsítik a (ma még lappangó) folytatást.⁴ A napló nem nevezhető maradéktalanul megbízhatónak, viszont az ebből hiányzó, de napvilágot látott „tétélek” rámutathatnak a szerző által nem ismert (több esetben illegális) szövegmegjelenésekre. Bár Cholnoky László nem tartozott a Krúdyhoz vagy Kosztolányihoz hasonlóan rengeteget publikáló írók sorába, az általa „látogatott” periodikákat kortársai is igénybe vették. Ezek nyomán lehet összehasonlítani Cholnoky 1920-as évekbeli publikációs gyakorlatát Kosztolányiéval, Krúdyéval, Móriczéval vagy Szini Gyuláéval, akik – akár csak az első világháborút megelőzően – a lehetőségekhez mérten ebben az évtizedben is országos lefedettségre törekedtek, igaz, ez az igyekezet ezúttal a határokon túlra szorult nyelvi közösségek irányába tett gesztussá bővült.

Cholnoky Lászlónak 1914 előtt egy, 1915 és 1919 között három, 1920 és 1929 között 63 írása jelent meg észak-amerikai magyar lapokban. Publikálási naplójában erről kevés adat tanúskodik. Az egyik megjegyzés szerint 1925-ben az *Amerikai Magyar Népszava* a szerző tudta nélkül közölte egy elbeszélését, a clevelandi *Szabadság*ba pedig 1923-ban két, 1924-ben pedig három szöveget küldött – ez utóbbiak megjelenési adatai a szerző számára nem voltak ismertek. Összességében Cholnoky valószínűleg nem volt tisztában ezzel a markánsnak nevezhető szövegáramlással.

4 Az Est-csoportnak 1924. január 28-án leadott, majd innen 1926. december 26-án visszavett tételnél (*Bujdosó féléstének*) a következő megjegyzés szerepel: „1077. tétel”. Az ilyen című elbeszélése 1927. május 21-én jelent meg a *Magyar Újság* című budapesti napilapban (a *Szózat* utódjában). Bár a napló a szövegeket azok leadása sorrendjében tartalmazza, és Cholnoky vélhetően 1927 májusa előtt adta le a szerkesztőségnek az írást, mindez arra utal, hogy a naplót a szerző 1927 első harmadában-negyedében még vezethette.

A másik négy szerzőnek 1914 előtről 43,⁵ 1915 és 1919 között 107,⁶ 1920 és 1929 között 224⁷ írása jelent meg Észak-Amerikában, főleg a két legnagyobb lapban, az *Amerikai Magyar Népszavában* és a *Szabadságban*. Nem áll rendelkezésünkre elég információ ahhoz, hogy a magyar–amerikai szövegvándorlás valódi mikéntjét bemutathassuk, de az biztosnak látszik, hogy az átvételek jelentős részéről a szerzőknek nem lehetett tudomásuk. Cholnoky megjegyzése mellett erre enged következtetni Gárdonyi Kohányi Tihamérnak, a clevelandi *Szabadság* főszerkesztőjének 1905-ben küldött levelének következő passzusa:

Én ugyan régen tapasztalom, hogy az amerikai lapok, még az angolok is *szedegetnek a munkáimból*, de egyedül az Ön becsületes lelkében mozdult meg a méltányosság érzése. Fogadja hálás köszönetemet az Óceánon átröpített bankókért.⁸

Noha feljegyzései szerint maga Cholnoky is kapcsolatban állt a *Szabadsággal*, valószínűleg nem felkérésre dolgozott, mint Gárdonyi. Mivel a Clevelandben és New Yorkban megjelenő szövegei előtte Magyarországon nemcsak a legnagyobb napilapokban (pl. *Magyarország*, *Az Újság*) jelentek meg, hanem olyan új és kisebb lapokban, mint a *Magyarság*, a *Szózat* vagy a *Nemzeti Újság*, szinte biztosra vehető, hogy nem az itthoni lapok léptek kapcsolatba a tengerentúli lapokkal, hanem azok szemlézték a hazai kiadványokat, kiollózva belőlük a számukra szükséges tartalmat.

Szerzőnként eltérőek lehettek a stratégiák, de a három időszak (1900–1914, 1915–1919, 1920–1929) észak-amerikai publikációinak sorozataiból a következő megállapításokat vonhatjuk le:

1) Noha a szerzők (leszámítva Krúdyt) az 1910-es, illetve a világháború előtti években váltak meghatározóvá Magyarországon, az amerikai magyar lapok bizonyíthatóan 1915-től kezdték gyakrabban közölni írásaikat – a gyakorlat összefonódhatott a világháború eseményei miatt fokozottabban szemlézett hazai lapok rutinjával.

2) A prominens hazai lapokban (főleg napilapokban) való permanens jelenlét, illetve ennek fokozódása tette lehetővé, hogy egy-egy szerző szövege nagyobb eséllyel kapjon helyet amerikai magyar lapban: 1900 és 1914 között az öt szerző évente átlagosan 2,9, 1915 és 1919 között 22, 1920 és 1929 között 28,7 szöveget publikált⁹ – nem kizárt az sem, hogy ezekbe az adatokba beleérthető az is, hogy a szerzők határon túli lapokban való mind gyakoribb feltűnésével az észak-amerikai lapok ideális „felvevőközege” is bővült.

5 Kosztolányi: 2, Krúdy: 12, Móricz: 5, Szini: 24.

6 Kosztolányi: 38, Krúdy: 14, Móricz: 6, Szini: 49.

7 Kosztolányi: 72, Krúdy: 14, Móricz: 22, Szini: 116.

8 Közli BATÁRI Gyula, „A clevelandi »Szabadság« és alapítója, Kohányi Tihamér”, *Magyar Könyvszemle* 107 (1991): 294. (A kiemelés tőlem – W. A.)

9 Krúdy és Móricz szövegmegjelenéseit a tanulmányhoz szükséges alap kutatások lelegején még nem listáztam, így ezek az adatok vélhetően magasabbak. Igaz, az ő írásaikat nem számítva az adatsorok – 1,8 (1900–14), 18 (1915–19), 25,1 (1920–29) – visszaigazolják a fentieket.

3) Az *Amerikai Magyar Népszava* és a *Szabadság* gyakorta adott át egymásnak szövegeket – ebben a gyakorlatban a tartalomszolgáltatói kényszer motívumai fedezhetők fel (ha nem volt éppen kéznél friss szöveg a lapszámhoz, az amerikai magyar lapok egymás között intézték az utánközlést).

Az Egyesült Államokkal szemben Ausztriában csak a Tanácsköztársaság utáni emigrációs hullám és az 1926-os amnesztia közötti időszakban volt igazán jelentős a magyarországi szerzők helyi orgánumokban való szereplése. Ráadásul ezek a publikációk, mint ezt Cholnoky publikálási naplója is megörökíti, jobbára legálisak, a szerző(k) számára ismertek voltak.

Mai ismereteink szerint 1920 és 1926 között az öt szerző 57 írása kapott helyet nyolc bécsi magyar nyelvű időszaki kiadványban. A szövegek kétharmada (35) a *Panorámában*, illetve 1922-ben és 1923-ban jelent meg. Kosztolányi alulreprezentáltsága (két szöveg), illetve Cholnoky, Krúdy és Móricz (összesen 47 szöveg) műveinek gyakorisága politikai okokkal magyarázható: a nagyrészt ellenzéki orgánumok azoknak a magyarországi szerzőknek szorítottak helyet, akiket az időszakban meghurcoltak, vagy akik nyíltan demonstrálták kurzusellenességüket. Ahogy az észak-amerikai lapoknál, itt is nagyrészt utánközlésekkel találkozhatunk, de Krúdy küldött eredeti szövegeket is 1921-ben az *Új Könyvnek*, igaz, neki könyvei is jelentek meg Bécsben (Móricz mellett őt sújtották a szerzők közül leglátványosabban az irodalompolitikai változások). A három legfontosabb befogadó lap a *Bécsi Magyar Újság* című napilap (1919–1923), a *Panoráma* című képes hetilap (1921–1928) és a mindössze hét lapszámot megélt folyóirat, az *Új Könyv* (1921) voltak. Míg az egyesült államokbeli lapokkal kialakított „kapcsolat” a korszak egészében, az ausztriai lapokkal való együttműködés csak az 1920-as évek közepéig állt fenn. Megkülönbözteti továbbá a két ország időszaki kiadványait a szövegek felhasználásának módja is: Észak-Amerika magyar lapszerkesztősegei a szerzői beleegyezést áthidalva is átvettek szövegeket, míg az osztrák megjelenések bizonyos tekintetben – a határon túli lapokkal kialakított viszonyhoz hasonlóan – a magyarországi felvevő közeg meghosszabbításaiént funkcionáltak. Hiszen az említett három lapot olyan emberek szerkesztették, akik Magyarországon korábban számos lappal álltak kapcsolatban. A *Bécsi Magyar Újságtól* Róna Lajos *A Napnál*, Bölöni György a *Világnál*, az *Új Könyv* főszerkesztője, Lázár Miklós pedig a *Déli Hírlapnál* dolgozott az 1910-es években. Ezek a lapok így annak is köszönhették színvonalas irodalmi felhozatalukat, hogy szerkesztőik a régebbi kapcsolatok megtartásával csábították publikálásra a budapesti írókat és újságírókat.

Trianont követően számos fontos magyar politikai napilap és hetilap, illetve vegyes tartalmú hetilap került át a határon túlra, de a megmaradt vidéki sajtóhálózat is lassan magára talált. Noha a lapokba bekerülő irodalom mennyisége és minősége nem volt a háború előtti viszonyokhoz mérhető, a laphálózat az 1920-at követő néhány évben jelentősen bővült, de ezután is egyenletes és kiegyensúlyozott volt az induló lapok száma, illetve az induló és megszűnő lapok dinamikája. A keret tehát adott lett volna az A-kategóriás szerzők „visszacsalogatásához”. Az, hogy a korabeli magyar vidéki lapol-

vasó mégsem találkozhatott gyakran ismert fővárosi szerzőkkel a hasábokon, elsősorban a lapok anyagi lehetőségeivel magyarázható.

Cholnoky Lászlónak tíz év alatt mindösszesen kilenc írása jelent meg vidéken, az 1925 tavasza előtti négy publikáció nincsen feljegyezve naplójában. A többi szerzőnél sem sokkal kedvezőbb a helyzet, egyedül Krúdy vidéki lapokkal való kapcsolata nevezhető jelentősnek (Kosztolányi: 23, Krúdy: 30, Móricz: 12, Szini: 12). A korábbiakhoz képest visszafogottabb kapcsolat a következő okokkal magyarázható:

1) A nagy vidéki központok (Arad, Brassó, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Szabadka, Temesvár, Újvidék) jelentős része határon túlra került, és bár az első világháború előtti vidéki szövegtermés jelentős része is ezeknek a nagy lélekszámú településeknek a helyi sajtójában látott napvilágot, a határon túli pozícióból eredő – a magyar kormányzat és intézményrendszer által is nyújtott – támogatás miatt a hangsúly jelentősen eltolódott a vidék kárára.

2) A vidéki sajtó sokáig nem heverte ki a világháború, illetve a forradalmak pusztításait. Bár a nagyobb városok napilapjai többé-kevésbé megjelentek, illetve újraindulnak (azaz a sajtó útján történő hírszolgáltatás megvalósult), a járási szintű lapok megszűntek vagy jóval kisebb terjedelemben jelentek meg. A lapszám általában véve is lecsökkent, és ebbe az új „programkínálatba” nehezen fért bele a rendszeresen megjelenő szépirodalom, és még kevésbé (az anyagi lehetőségek korlátozottsága miatt) a fővárosi kanonikus íróktól érkező szövegek.

3) A sajtóhálózat összezsugorodott (1913-ban 702 magyar nyelvű időszak kiadvány jelent meg az országban, 1920-ban 320), majd lassan bővülni kezdett, főleg a folyóiratok és szaklapok tekintetében (1920-hoz képest 1929-ben másfélszer több napi és hetilap, de majdnem négyszer több folyóirat jelent meg), olyannyira, hogy 1929-ben a háború előtti utolsó év lapmennyiségének négyötöde jelent meg országszerte.

4) Országos szövegelosztó-hálózat vagy szövegügynökség(ek) hiányában a lapok és a szerzők közötti kapcsolattartás esetlegessé, illetve személyessé vált. Az 1920-as évek második felétől fővárosból érkező melléklapok színesítették a lapszámokat (*Családi Kör*, *Képes Heti Szemle*, *Ünnep*). Ezek a központi szövegelosztás igényével indultak el, de mind-mind rövid életűek voltak.

A *Családi Kör* 1926-ban indult Ambrózy Béla szerkesztésében. A folyóirat hat számot élt meg. A *Képes Heti Szemle* 1925 márciusától 1926 júniusáig megjelenő képes melléklet volt. Érdemes elidőzni Mándy Gyula két rövid életű próbálkozásánál, az *Ünnep*nél (1926) és a *Vasárnap*nál (1927), amelyek „emlékezete” túlmutat a bibliográfiák és repertóriumok néhány soros feljegyzésénél. Somlyó György ugyanis édesapja, Somlyó Zoltán egyik költeményét keresve bukkant rá az *Ünnep*re, amelyben *A titkos írás* című szöveg folytatásokban jelent meg. Mint a főszerkesztővel, Mándy Gyulával való beszélgetését említve írja, a lap:

különös vállalkozásként indult, mint az összes akkoriban megjelenő vidéki lap vasárnapi melléklete. Tehát egyformán kézhez kapta vasárnaponként kedves lapja mellé, mondjuk, az, aki a Brassói Lapok előfizetője volt és az, aki a Mezőtúr és Vidékét járatta. Ennek megfelelően messze túlhaladta a hasonló irodalmi jellegű lapok akkori példányszámát. Így lehetett, hogy Mándy Gyula, mostani visszaemlékezése szerint, az Otthon-körben kerek egymillió koronás csekkel vásárolta meg apámtól A titkos írás frissen készült kéziratának kiadási jogát.¹⁰

A kiadás joga néhány hónapon belül átszállt a jezsuitákra, Mándy helyét Martinovits Andor vette át. Mándy ekkor alapíthatta *Vasárnap* című, hasonló elven működő lapját, amely 1926-ban és 1927-ben biztosan, de az *Ország-Világ* egyik megjegyzése nyomán 1928-ban is megjelent. Somlyó megjegyzéséből kiindulva az *Ünnephez* és a *Vasárnap*-hoz hasonló lapokban való megjelenés anyagilag igencsak kifizetődő lehetett a szerzőknek. Nem csoda, hogy az *Ünnep* és a *Vasárnap* szerzői között megtalálható többek között Ambrus Zoltán, Bíró Lajos, Heltai, Karinthy, Móricz, Németh Andor, Szini Gyula, Tersánszky Józsi Jenő neve is.

A Cholnoky szövegeinek helyet adó vidéki lapok (*Dunántúli Kultúra*, *Zala*, *Abony és Környéke*, *Magyar Élet*, *Reggeli Hírlap*) kevés adattal szolgálnak bármiféle általánosításhoz, de az a korszak tendenciáit tükrözi, hogy a folyóiratok (*Dunántúli Kultúra*, *Magyar Élet*) egy éven belül, néhány szám után megszűntek. A két napilap (*Reggeli Hírlap*, *Zala*) közül pedig a miskolci reggeli lap azért érdemel említést, mert ebben eredeti Cholnoky-szöveg is napvilágot látott, sőt, az öt szerzőnek összesen 23 írása jelent meg ebben 1920 és 1929 között (egyedül Kosztolányi nem publikált a napilapban).

A megjelenési sorozatok arra engednek következtetni, hogy Cholnoky vidéki publikációi vagy fővárosi lapokból (*Magyarság*, *A Rend*, *Szózat*) érkeztek, vagy személyes közreműködés eredményeként valósultak meg. A szerző 1926-ban rövid ideig szerkesztője volt a veszprémi *Magyar Élet*nek, ezzel magyarázható, hogy három (utánközlött) elbeszélése itt kapott helyet. Az öt szerző korabeli vidéki publikációnak ismeretében nincs nyoma központilag irányított szövegelosztásnak, leszámítva a fentebb említett kérészerű mellékleteket. A korábban elmondottakból következik, hogy az első világháború előtti időszakból ismertekhez hasonló szövegügynökségek, ha léteztek ilyenek, a fellelvőpiac dinamikája miatt inkább a határon túli magyarlakta területekre koncentráltak.

1921. április 7-én *Magyar írók* címmel a következő rövidhír jelent meg a kolozsvári *Ellenzék*ben:

Néhány hete csupán, hogy az *Ellenzék* terjedelmének kibővítése lehetővé tette szép-irodalmi rovatunk állandósítását s az *Ellenzék* tárcái Erdély közönségének máris kedvelt megszokott olvasmányai. Hogy minél inkább biztosítsuk tárcáink abszolút irodalmi színvonalát és változatosságát, Erdély legjobb magyar íróin kívül, a Budapesten és a

10 SOMLYÓ György, „Nytított könyv» és »Titkos írás«: Utószó Somlyó Zoltán két költeményéhez”, in SOMLYÓ György, *A költészet évadai*, 279–289 (Budapest: Magvető Kiadó, 1963), 282.

külföldön élő magyar írók legkiválóbbjait is fölkértük, hogy az *Ellenzék* számára eredeti szépirodalmi közleményeket írjanak. Mától fogva az *Ellenzék* olvasóközönsége tárcarovatunkban Krúdy Gyula, Szabó Dezső, Szekula Jenő, Rákosi Viktor, Lakatos László, Berkes Imre stb. írásait olvashatja az erdélyi írógárda: Karafiáth Anna, Páll Illés, Bartalis János, Szombati-Szabó István, Pálos István, Jakab Miklós stb. elbeszélései mellett. Bizonyosra vesszük, hogy olvasóközönségünk teljes mértékben méltányolni fogja ezt az újítást, amely csak egyik étape-ja annak az állandó törekvésünknek, hogy az *Ellenzék*nek, az erdélyi magyarságnak eme legrégibb, legelterjedtebb és legmegbízhatóbb lapjának színvonalát folytonosan emeljük.¹¹

A romániai magyar kisebbség új, relatíve periferikus helyzetében is képes volt centrumként funkcionálni, hiszen kulturális intézményrendszerét nem az 1920-as években kellett kiépítenie. Hálózati szempontból mindez azt jelenti, hogy az országcsonkítást követő rövid, egy-két éves átmenet után az *Ellenzék*, többek között Kuncz Aladár bevonódásának köszönhetően, fokozatosan egyre fontosabb csomópontjává vált a magyar irodalom – határokon is túlnyúló – hálózatának.

Csehszlovákiában és Jugoszláviában a kisebbségekkel szembeni korlátozások szigorúbbak voltak, és a laphálózat is jobban megérezte a periférikus kondíciókat. Az 1922-ben indult *Prágai Magyar Hírlap* 1923. május 20-án jelentette be hasábjain a határokon túlnyúló vállalkozást, a száz magyar költő, író és esztéta írásaival feltöltött „új tárcarovatot”, igaz, a lap szépirodalmi rovatában már addig is feltűntek neves szerzők. A napilap a térségben hiányzó irodalmi folyóiratot kívánta pótolni. Jugoszláviában 1923 és 1925 között létezett irodalmi folyóirat (*Vajdasági Kultúra*), de a laphálózat még szakadozottabb volt: jószerivel egy-két napilap publikált rendszeresen magyarországi szerzőket.

Cholnoky László határon túl megjelent szövegeinek csak mintegy tizedét jegyezte fel naplójába, igaz, a hiányos napló miatt nem tudjuk, hogyan tartotta számon publikációit élete utolsó négy, négy és fél évében. Megjelenési sorozataiból az látható, hogy egyes szövegek a fővárosi megjelenést követően több határon túli lapban is megjelentek – rövid időtávon belül, ahogy ezt a századfordulós szövegelosztó-hálózatoknál megfigyelhettük. Ugyanez a mintázat a többi szerzőnél is megfigyelhető:

Cholnoky: <i>Geraldini panoptikuma</i>	Bácsmegyei Napló 1922. június 23.	Arad és Vidéke 1922. július 1.	Magyar Újság 1922. július 1.
Kosztolányi: <i>A kínai ember</i>	Ellenzék 1923. november 25.	Magyar Újság 1923. december 1.	Bácsmegyei Napló 1924. január 5.
Szini: <i>A meg nem értett férfi</i>	Hírlap 1922. ápr. 26.	Magyar Újság 1922. május 3.	Bácsmegyei Napló 1922. július 5.

11 [n. n.], „Magyar írók”, *Ellenzék*, 1921. ápr. 7., 5.

Az elbeszélések jellemzően napilapokban jelentek meg, rövid időtávon belül. Jelen esetben nem is az az érdekes, hogy a szerzők vagy a lapok irányították-e a határon túli utánközléseket, hanem az, hogy a megjelenések egy jól körülírható hálózatban cirkuláltak. Csehszlovákiában Kassa, Pozsony és Prága, Jugoszláviában Szabadka, Romániában Arad, Brassó, Kolozsvár és Temesvár napilapjaiban láttak napvilágot az írások – legtöbbször háromszor, de akár négyszer vagy ötször is. Cholnoky esetében a szövegek eredetileg nagy fővárosi napilapokban jelentek meg, de az egyes lapokból kiindulva nem lehet általános útvonalakat megrajzolni. A „körbepublikálás” stratégiája azonban tagadhatatlan.¹²

	BP	1. megjelenés	2. megjelenés	3. megjelenés
<i>Geraldini panoptikuma</i>	1922.05.28.	1922.06.23. (J, BN)	1922.07.01. (R, AV)	1922.07.01. (CZ, MÚ)
<i>Hajótöröttek</i>	1922.06.11.	1922.06.18. (J, H)	1922.10.29. (R, TH)	1923.01.07. (CZ, N)
<i>Földvári emlék</i>	1922.07.23.	1922.07.25. (J, BN)	1922.07.30. (R, Ú)	1922.08.09. (CZ, KÚ)
<i>Takarodó</i>	?	1922.11.24. (CZ, PMH)	1922.12.29. (R, AH)	1923.01.06. (J, H)
<i>Három öregember</i>	1922.11.01.	1922.11.09. (J, H)	1922.11.14. (R, Ú)	1922.11.15. (CZ, MÚ)
<i>Éjfél után</i>	1925.04.28.	1925.04.30. (J, H)	1925.05.15. (R, TH)	1925.09.20. (CZ, PMH)
<i>Öregek meséskönyve</i>	1925.06.11.	1925.07.05. (J, H)	1925.07.10. (R, TH)	1925.08.14. (CZ, MÚ)
<i>Nászinduló</i>	1926.12.14.	1926.12.17. (R, TH)	1926.12.21. (J, BN)	1926.12.23. (CZ, MÚ)
<i>Éjféle tivornya</i>	1927.02.05.	1927.03.07. (R, E)	1927.03.10. (J, H)	1927.06.10. (CZ, MÚ)
<i>Hívogató</i>	1927.12.13.	1928.02.04. (J, BN)	1928.02.08. (R, EH)	1928.02.22. (CZ, MÚ)

(rövidítések: CZ = Csehszlovákia, J = Jugoszlávia, R = Románia, AV = *Arad és Vidéke*, BN = *Bácsmegyei Napló*, E = *Ellenzék*, EH = *Erdélyi Hírlap*, H = *Híradó*, KÚ = *Kassai Újság*, MÚ = *Magyar Újság*, N = *Népakarát*, PMH = *Prágai Magyar Hírlap*, TH = *Temesvári Hírlap*, Ú = *Újság*)

Cholnoky tíz, mindhárom országban megjelent elbeszélése legtöbb esetben Jugoszláviából Románián át jutott el Csehszlovákiába. Mivel a fogadó lapok sorrendje szempont-

12 Botka Ferenc elgondolása alapján ez a „körbepublikálás” nagyrészt a határon túli magyar lapok „szabadelvű sajtólancolatában” valósult meg, amelyet a *Bécsi Magyar Újság* mellett a *Keleti Újság* (Kolozsvár), a *Szabadság* és a *Magyar Újság* (Kassa), a *Prágai Magyar Hírlap*, az *Ellenzék* (Kolozsvár) és a *Brassói Lapok* képviselt. Vö. BOTKA Ferenc, „Kosztolányi Dezső: Tere-fere”, *Híd* 68, 10. sz. (2004): 1427.

jából egyetlen ugyanolyan mintázatot sem találni, de néhány esetben a szöveg néhány hét alatt „körbeért” az országokban, feltételezhető, hogy a „postára adás” körülményei voltak változatlanok, azaz:

a) Cholnoky körülbelül egy időben adta fel a szövegeket, de ezek az országokra jellemző postai szolgáltatások eltérő minősége, illetve a cenzúra erőssége miatt olykor csúszással jutottak el a feladókhoz, vagy

b) Cholnoky tudatosan kisebb szünetet hagyott a szöveg egy-egy laphoz való eljuttatásakor, de többnyire a fenti sorrendet preferálta.

Már ha Cholnoky egyáltalán maga juttatta el szövegeit a lapokhoz... Lehetséges, hogy a határon túli közlések jelentős része illegális volt, és ezért nem szerepelnek a publikálási naplóban? Vagy nem volt rálátása arra, hogy a fővárosi napilapok szabadon kereskedtek szövegeivel? Jelenleg csak találgathatunk, és az sem visz közelebb a válaszhoz, hogy Kosztolányinál, Krúdynál, Móricznál és Szini Gyulánál is csak a „körbepublikálás” ténye bizonyítható. Az öt szerző szövegközléseit összevetve sem rajzolódnak ki konkrét tendenciák sem, ha az „átadó” fővárosi lapot, sem ha az „átvevő” határontúli lapokat vesszük figyelembe.

Az első világháború után, az 1920–1930-as évek fordulójáig szinte biztosan nem léteztek olyan Magyarországról irányított, kiterjedt szövegügynökségek, amelyek akár az új országhatárokon belül, akár azokon túlnyúlva a szövegek olyan jellegű automatikus elosztásáért és terjesztéséért lettek volna felelősek, mint 1914 előtt az *Általános Tudósító* és a *Munkatárs* című nyomatosok. Vagy ha léteztek is ilyenek, a Kosztolányihoz, Krúdyhoz vagy Móriczhoz hasonló, ismert és sokat publikáló szerzők nem csatlakoztak hozzájuk. A 20. század harmadik évtizede során, az „átállás” időszakában fokozatosan nyíltak meg a publikálási terek, de néhány éven belül kialakultak a prioritások is. Az emigrációs sajtó csak néhány évig maradt markáns publikációs alternatíva a főváros mellett, miközben a publikálási irányok – látványos hangsúlyeltolódással – a magyarországi vidéki sajtót kikerülve vagy átívelve a határon túli magyarok nagyvárosok régi-új napilapjai és folyóiratai felé vezettek. Mindez a regionális irodalmi terek megerősödéséhez vezetett: a magyarországi nagyvárosok szépirodalmi szempontból érzékeny lapszerkesztőinek, részben kényszerből, a helyi szerzők számára kellett helyet szorítaniuk. További alapkutatások szükségesek ahhoz, hogy megtudjuk, pontosan hogyan alakult át a századfordulón megszokott irodalmi karrierépítési stratégiák a két világháború között, de az megelőlegezhető, hogy a magyar nyelvű irodalmi terek multiplikációja a lehetséges karrierterén is újfajta választási lehetőségeket kínált fel a kor szerzői számára.

Garadnai Erika: *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája*

(Budapest: OSZK–Universitas Kiadó, 2018), 382 l.

Garadnai Erika Csilla a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában szerzett PhD fokozatot *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata* című doktori értekezésével, amelynek monográfiává továbbfejlesztett változata 2018-ban jelent meg.

A monográfia négy fejezetből áll: a szerző ismerteti Sámbar Mátyás könyvét, a körülötte kialakult polémia eszme- és politikatörténeti összefüggéseit, teológiai szövegvilágát és recepciótörténeti sajátosságait, majd függelékben adja közre a *Három üdvösséges kérdés* két változatának, az 1661-es nagyszombatinak és az 1672-es kassainak a szövegét. A monográfia előszavában azzal indokolta témaválasztását, hogy a Magyar Királyság területén az 1657-es év után újra felélénkült a katolikus–református hitvitázás, és az 1663–1672 között zajlott hitvita során a polemikus irodalom legjelentősebb és legösszetettebb szövegkorpusza jött létre.

A felső-magyarországi hitvita (1663–1672) című első fejezetben a szerző bemutatja a történelmi háttérrel, amely lehetővé tette a hitvitázó iratok létrejöttét, majd áttekinti kiadástörténetüket. Erdély a sikertelen 1657-es lengyelországi hadjárat után meggyengült, és a protestáns túlsúlyban lévő felső-magyarországi régiókban egyre jobban érezte hatását az erősödő katolicizmus. Nagy változásokat hozott az özvegy fejedelemasszony, Báthori Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc áttérése katolikus hitre. A katolikus és a protestáns felekezeteknek egyaránt voltak iskoláik a térségben, Kassán és Sárospatakon nyomda is működött, amely lehetővé tette a vitairatok gyors közreadását. A

hitvita kezdeményezője a jezsuita misszió vezetője, Sámbar Mátyás volt, aki 1661-ben adta ki első ízben a *Három üdvösséges kérdés* című traktátusát. Az első válaszművet a kassai református eklézsia vezetője, Czeglédi István írta meg 1663-ban *Barátsági dorgálás* címmel. 1664-ben újabb, anonim protestáns választ kapott a *Tudja-e ki-kí maga felől minden bizonyosan, hogy Isten kedvében vagon?* címmel. 1665-ben Dömötöri György latinra fordította Christoph Wölflin tübingeni teológiaprofesszor számára Sámbar művét, amelyre Wölflin három teológiai disputációval válaszolt. 1665 tavaszán Sámbar némi átdolgozással ismét ki nyomtatta a *Három üdvösséges kérdést*. Erre a kiadásra írt feleletet Pósházi János sárospataki tanár *Summás választétel* címmel, amelyre Sámbar *A három kérdésre lött summás választételre írott felelet* című vitáirattal válaszolt, ebből nem maradt fenn példány. 1666-ban adott rá választ Pósházi *A három kérdésre való summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*, és Matkó István felsőbányai református prédikátor *Fövenyen épített ház romlása, avagy Három kérdés körül gögösen futkározó Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása* címmel. 1667-ben Sámbar *A három üdvösséges kérdésre a Lutter és Calvinista tanítók mint felelnek? Ugy, a mint Matkó István mondgya, fol. 128. X, ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása es Pósházi mocskainak megtapodása* című összevont válaszirattal felelt vitapartnereinek. A vita 1668–1669 közötti szakaszában Sámbar ellen írott négy vitáirattal került kinyomtatásra: Szőlősi Mihály beregsurányi prédikátor 1668-ban nyomtatta ki Debrecenben a *Sion leánya ár-*

tatlan ügyét védő *Hitnek Paissa, avagy a' Győri Collegium harmadik kérdése ellen, az Ur hadait viselő, s' igaz ügyért kikelő Bajnok Davidka* című iratát; ugyanebben az évben látott napvilágot Matkó X, ut Tök könyvnek eltépeése, avagy bányász csákány című irata és egy névtelen debreceni református vitairat *Az ötödik evangélistának Sámbar Mátvás káplánnak zenebonája* címmel; 1669-ben került kiadásra Póсахázi Görcsös bot, amaz déceges fekete Bonasusnak a hátára című műve. 1669-ben, az ún. kassai hitvita keretében Czeglédi is reagált a jezsuita prédikátor munkájára a *Redivivus Jáfetkében*. Végül a hitvitát két katolikus és egy protestáns vitairat zárta le. Sámbar tanítványa, Illyefalvi István kassai jezsuita teológushallgató *A három üdvösséges kérdés igazsága ellen költ Bányász csákánynak tompítása* című munkájában válaszolt Matkó *Bányász csákányára* és Póсахázi Görcsös botjára. Maga Sámbar jelentős átdolgozással 1672-ben újra kiadta a *Három üdvösséges kérdést* Kassán. Említésre méltó még Zilahi János zsibói református pap és szilágysági esperes 1672-ben Kolozsvárott megjelent *Az igaz vallásnak világos tüköre* című munkája.

Az „első magvetés” politikai és eszmetörténeti összefüggései című második fejezetben a szerző bemutatja, hogy a sárospataki jezsuita rendház 1663-as megalapítását és a szerzetesek megjelenését követően hogyan zajlott a felső-magyarországi térségben a térítő munka. A rendház alapításakor Sámbar már gyakorlattal rendelkező missziós szerzetes és hitvitázó volt. A még Felső-Magyarországra való átköltözését megelőzően kiadott munkája elsősorban a régió protestánsainak áttérítését szolgáló munkaként hasznosult. A vallásos élet három központi fogalmával dolgozik: az üdvösség, a hit és az írásmagyarázat fogalmi kereteiben támaszt kérdést. Okkal választotta ezeket a kérdéseket, ugyanis az üdvösség, az üdvözülés mikéntjének a kérdése nemcsak a

felekezetek közötti vita tárgya volt, hanem a református egyház berkein belül is polemizáltak róla. A helyzetet nehezítette, hogy a sárospataki református egyházon belül komoly személyi ellentétek voltak a prédikátorok között. A Sámbar által írt könyv ilyen belső feszültségekkel küzdő térben nyerhette el valódi funkcióját. Könyvét gróf Nádasdy Ferenc országbírónak ajánlotta. Nem meglepő, hogy Sámbar bevonta a szöveg kontextusába Nádasdyt, hiszen a korábban protestáns Rákóczi család éppen a gróf közbenjárására és befolyására konvertált. Az ajánlás szövege szerint a nádasban jelenik meg az igaz hit szikrája, amelyet maga Nádasdy gróf támogat. Az ajánlás szövegét a felső-magyarországi városokban élők aktuálpolitikai vonatkozásban is olvashatták: az erdélyi romlás után, a fejedelmi család áttérésével új, dicsőséges út nyílik meg a protestáns olvasók előtt, mégpedig a katolikus vallás útja.

Garadnai eszmetörténeti összefüggések tükrében vizsgálja a *Három üdvösséges kérdés* lényeges szövegrészeit. A traktátus három nagy szerkezeti egységre tagolható. Az első kérdés (*A lutheránusok és calvinisták igaz hitben vadnak-e?*) négy paragrafusból áll: az elsőben található a bűzáról és a konkolyról szóló bibliai példázat értelmezése, amely szerint az első magvetésnek az apostoli időkben kialakult katolikus tanítás tekinthető; a második szerint a kálvinisták és lutheránusok nem tartják be Isten parancsait, ezért nincsen igazságuk és hitük; a harmadikban az egyházak történetiségével és időbeliségével foglalkozik; a negyedikben a látható és a láthatatlan egyház fogalmát tárgyalja. Ez a téma átvezet a könyv második kérdéséhez (*Csak az egy pápista hit-e igaz?*), ami két parafrázisból áll: az elsőben az egyház igaz voltának sajátos ismertetőjelei kerülnek kifejtésre; a másodikban található a vitairat központi allegóriája: a katolikus egyház az Úr házának hegye, amely mindenekfelett áll és örökkévaló. A traktátus harmadik kér-

dése (*A' pápisták ellenkéznek-e a' Sz. Irással, avagy inkább a' luthererek és calvinisták?*) két részre oszlik: az elsőben bizonyítani próbálja, hogy a pápisták semmiben nem különböznek a Szentírástól, szemben más felekezetekkel; a másodikban kifejtésre kerül, hogy a Szentírásnak kétféle értelme van. Sámbar könyvében az üdvösségről és a hitről szóló kérdésekre adott válasz sarkalatos pont, hiszen ez alapján dől el, hogy melyik egyház a régebbi, és amelyik a régebbi, az őrzi az eredeti apostoli hagyománynak megfelelő hitet és közvetíti a hívek számára az igaz Szentírás-értelmezést. A régiség ügye azonban nemcsak egyháztani kérdés, hanem nemzeti sorskérdés is, hiszen a magyarság a pogányságról való megtérésekor a katolikus vallást vette fel. Sámbar a munkájában a katolikus egyház régisége és az első magyar apostoli király magvetése mellett érvelt.

A református szerzők különböző módon reflektáltak a jezsuita vitairatra. Pósaázi *Summás választételében* tért ki az első kérdés érvelésére. Vitamódszerére jellemző, hogy lelkicsinylően bánt vitapartnere szövegével, csak „summázta” az általa fontosnak tartott pontokat, amelyeket meg is cáfolt, és arra törekedett, hogy hiteltelenítse ellenfele érvelését. Az első magvetés tárgyában azt hangsúlyozta, hogy a magyarok pogányságukból keresztény hitre tértek, és a tiszta apostoli vallás teljesen különbözik a római papok tanításától. A hitvita másik protestáns szerzője, Matkó pontosan érzékelte a *Három üdvösséges kérdés* aktuálpolitikai tétjét. Az emberek között fennálló ellentéteket azzal indokolta, hogy a pápisták, illetve maga Sámbar Mátyás megcsúfolták az Újtestamentumot, találmányait és szokásait a Szentírás fölé helyezték. A jelenben lezajlott szomorú változásokat a prédikátor azzal a szokásos gondolkörrel magyarázta, amely szerint az Isten a bűneikért bünteti a magyarokat, s amely a romlás az 1660-as évekre felerősödött képzetét közvetítette. Matkó vitamódsze-

re teljesen eltért Pósaáziétól: úgy épült fel, hogy tételesen idézte a pátert, majd érvelését megfordította, bírálta és cáfolta. Az első magvetést úgy értelmezte, hogy a magyarság pogány vallása tekinthető első magvetésnek.

Sámbar elveszett vitairatára 1666-ban adott választ Pósaázi. A probléma gyökerét továbbra is a *Három üdvösséges kérdésben* megfogalmazottak jelentették. Pósaázi a második vitairatát egész Zemplén vármegyének dedikálta. Hosszasan cáfolta azt a jezsuita vádat, hogy Perényi és Petrovics lutheránus főurak azért lették volna halálukat, mert a lutheránus vallást támogatták. Ezt követően tért csak át az első magvetés tárgyalására. Megerősítette előző iratában megfogalmazott állítását, miszerint a kereszténységre való áttérését meg lehet különböztetni a formális vallásoktól, mint például a pápizmustól. Az emberek közötti ellentétek a reformációt megelőzőleg is megvoltak.

A könyv *Katolikus egyháztan protestáns „görbe tükörben”* című harmadik fejezete ekkleziológiai és metatextuális szempontból elemzi a vitairatokat. Ahogyan az előző fejezetekben is láthattuk, Sámbar mindkét művében központi kérdés volt, hogy kié az igaz egyház és mi az igaz egyház. Az első magvetés példázata a jezsuita szerzetesnél azt a fő üzenetet hordozta, hogy a katolikus egyház a régi, az igaz és az apostoli egyház. Az ekkleziológia akkor vált vitatémává, amikor a reformáció feltette a kérdést, hogy melyik Krisztus igaz egyháza. Ez a kérdés alapjaiban alakította át az egyházzal való gondolkodást és létrehozta a teológiai érvrendszereket, amelyek bizonyítani próbálták saját egyházuk igazságát. A katolikus és protestáns egyházak közötti töréspont az egyház látható és láthatatlan voltában található. A magyarországi vitatérben Pázmány munkái tették egyértelművé, hogy mi a katolikus egyház tanítása az igaz egyházzal és a Szentírás értelmezéséről. Az érsek szövegeihez képest

Sámbár munkái az egyháztani és a teológiai érvelésben sokkal képszerűbbek és egyszerűbbek. Nála az ekkleziológiai érvelésben egyetlen attribútum, az egyház katolikus, egyetemes, közönséges volta jelenik meg. Központi szerepet játszik a hegy, illetve az *Úr házának hegye* szimbólum. A katolikus egyház által előszeretettel használt szimbólum egyike lehetett a legegyszerűbb képeknek, amelyeket a jezsuita szerzetes egy nagyrészt bányászok lakta vidéken használhatott. Vitapartnerei sem tétlenkedtek cáfolni a jezsuita páter tételeit és kifejtetni a kálvinista egyház jeleit.

A felső-magyarországi hitvita két szakaszra osztható, második szakasza kezdetének a jezsuita szerzetes által 1667-ben megírt összevont válaszirát tekinthető. Az e szakaszban kiadott vitairatokban egyre inkább megerősödött a szöveget illető kritika mellett az ellenfél lejáratása és kigúnyolása. Pósaaházi 1666-ban megjelent munkája túllépett a gúnyolódás első fokozatán. A jezsuita pátert számárnak nevezte, és olyan metaforával és a szövegben kifejtett allegóriával élt (Bonasus), amely komplex módon alkotott véleményyt a vitapartnerre külső és belső tulajdonságairól, írásművészetéről és kifejtett tanításairól. Sámbár sem hagyta válasz nélkül a rá tett, nem éppen hízelgő megjegyzéseket. 1667-es, *X, ut Tök* című munkájában reflektált a személyét sértő szövegrészekre, továbbírta és maga is kifordította azokat a narratívákat, amelyeket a protestáns szerzők létrehoztak. Matkó úgy válaszolt a jezsuita páternek, hogy azonosult a rá aggatott fiktív szereppel, és éppen a bányász-identitás felvállalásával tudta a bányavárosok lakosságát, a református gyülekezetet képviselni. Pósaaházi *Görcsös bot* című vitairata tetőzte be a szövegek parodisztikus narratíváját. A Sámbárról itt szereplő obszcén kifejezések és anekdoták a hitvita szövegösszefüggéseiben nyerték el valódi értelmüket. Pósaaházi száz lap terjedelemben

tárgyalta a legfontosabb vallási tételeket, végül műve zárásában fogalmazódott meg a formálódó „magyarságtudat”-ra tett reflexiója, amelynek a felekezetek ügye fölött kellett volna állnia, és mindenképpen politikailag egyetemesnek kellett volna lennie. A hitvita a politikai változások következtében zárult le: a Wesselényi-összeesküvés felszámolását követően a császári hadsereg bevonult a térségbe. A református vitapartnereknek menekülniük kellett: Pósaaházi a sárospataki iskolával együtt vonult Gyulafehérvárra, Matkót pedig zilahi prédikátorságából először Ótordára, majd Kolozsvárra hívták. Ebben a vészterhes időszakban, amikor református részről nem születhettek viszontválaszok, adta ki Sámbár harmadszor, jelentős átdolgozással a *Három üdvösséges kérdést*, amelyben egyrészt lezárta a vitát, másrészt összegzően reflektált ellenfelei és saját írásaira.

Heltai János *A hitviták magyarországi társadalomtörténete, funkcióváltásai, műfaji rendszere és adattára a XVI–XVIII. században* címmel vezetett 2004–2006 között OTKA-projektet, amelynek keretében munkatársaival együtt dolgozták ki egy hitvita-adattár létrehozásának elveit és konkrét módszereit, majd a meghatározott elvek alapján megkezdtek a vitairatkörpusz nyilvántartásba vételét, hogy az a legigényesebb kutatások számára is megfelelő mennyiségű és színvonalú információt biztosíthasson. 2004-ben egy nagyszabású konferencia keretében mutatták be az elért eredményeket, amelyeket egy évvel később *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról* címmel publikáltak. A tanulmánykötet címlapján Matkó már bemutatott *Bányászcsákányának* illusztrációja szerepelt. Ezeknek a kutatástörténeti előzményeknek a fényében jól érthető, hogy Garadnai Erika Heltai professzor témavezetésével készítette el a hitvitákkal foglalkozó szakdolgozatát, majd a későbbi

ekben a már említett disszertációját. Az ennek nyomán elkészült monográfiája hiánypótló munka, elsőként tekinti át az 1663–1672 között lezajlott felső-magyarországi hitvita szövegtörzskorpuszának politikai, eszmetörténeti, retorikai, recepciótörténeti és identitásformálással kapcsolatos összefüggéseit. Minden fejezetével a szövegek megismerésének és értelmezésének újabb fokát tárja olvasója elé. Rendkívül szemléletesen mutatja be a vitairatokban működtetett allegorikus és metaforikus beszédmódokat, a hitviták szövegterében létrejövő narratívákat és azok dekonstruálását. A vitairatok szoros szöveganalízisének útján ki-

fejtett értelmezései fontosak, árnyalhatják az 1660–1670-es években zajló folyamatokról kialakított képet, és egy későbbi kutatás kiindulópontjául szolgálhatnak.

Papp Ingrid

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa

Herausgegeben von Dieter Breuer und Gábor Tüskés in Zusammenarbeit mit Réka Lengyel

Frühe Neuzeit, Band 229 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019) 567 l.

Ez a német–angol–francia nyelvű tanulmánygyűjtemény a 2017. őszi budapesti, azonos című konferencia több mint 30 előadásán alapul, s egy, a kötetnél is nagyobb szabású és összetettebb vállalkozás része. Két társkiadvány már korábban megjelent: a konferenciához kapcsolódó kiállítás kommentált (magyar–német) katalógusa (Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, *Fénykeresők/Lichtsucher* [Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017]) és egy német–angol nyelvű forrásgyűjtemény (*Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-Century Hungary: A Collection of Documents and Sources*, eds. Réka Lengyel and Gábor Tüskés [Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017]). A három könyv együt-

tesen igen jelentős lépés annak az űrnek a betöltésére, amelyre jelen kötet előszavában Tüskés Gábor hívja fel a figyelmet. Évtizedek óta tudjuk, hogy a társasági mozgalom, beleértve a tudós társaságokat, eleven kapocs volt a felvilágosodásnak a társiaság témáját és jelentőségét középpontba állító szellemi (morál- és társadalomfilozófiai, antropológiai, esztétikai stb.) programja és a felvilágosodás mint hús-vér történelmi szereplők megélt, mindennapi tapasztalata között. A 18. századi társaságok Közép-Európában is a felvilágosodás „dinamikus tudásterei és csomópontjai”, a korszerű filozófiai, irodalmi, tudományos diskurzusok hordozói, alakítói és közvetítői, ezáltal a közjóról és a társadalmi-politikai részvételről alkotott új felfogás képviselői voltak, de történetük kevésbé kutatott és feldolgozott: hiányos az empirikus (protopográfiai) adat-

gyűjtés és dokumentáció, az irodalmi és tudományos hatás tartalmi elemzése, kezdetleges a hálózatkutatás.

Pedig a regionális sajátosságok miatt Közép-Európa (a Habsburg területek súlyponti helyével) különösen alkalmas terep tágasabb európai folyamatok, hatások és kölcsönhatások tanulmányozására. Soknyelvű és -nemzetiségű területekről van szó, ahol nem létezett egyetlen kiemelt intézményi központ, ezért annál nagyobb volt a helyi és tartományi tudós és irodalmi társaságok, kezdeményezések jelentősége. Ezt kihasználva kísérli meg a kötet, hogy esettanulmányok füzéréen keresztül bemutassa a társaságok és tagjaik szerepét a felvilágosodás helyi, regionális és összeurópai folyamataiban, jelentőségüket az irodalom és a tudomány intézményesülésében; hogy a titkos, irodalmi és tudós társaságok (illetve a „hibridek” – lásd pl. az akadémia-pótlékként működő bécsi *Zur wahren Eintracht* szabadkőműves páholyt) politikai érdeklődés és érdekek megfogalmazására, valamint érvényesítésére irányuló törekvéseit nyomon kövesse; hogy bemutassa szerepüket a *historia litteraria* hagyomány feloldódásában, az autonóm irodalomfelfogás és a modern tudományterületek kialakításában; hogy hozzájáruljon Közép-Európa mint a felvilágosodás régiója precízebb meghatározásához és mindaddig nemzeti filológiai hagyományokban feldolgozott figurák nemzetközi kontextusba ágyazásához. A kötet tehát igen ambiciózus – igaz, ezen célok megvalósításában teljesítménye nem egyenletes, ezért a már így is nagy terjedelem ellenére talán érdemes lett volna a célkitűzéseket lényegre törően összefoglaló előszó mellett a végén egy rövid összegzést elhelyezni.

Nagyjából a felsorolt törekvéseknek megfelelően a szerkesztők három tematikai egységet alakítottak ki: (1) az akadémiai mozgalom és a felvilágosult társaságok regionális keretben; (2) titkos társaságok (gyakorlatilag: a szabadkőművesség); (3) szerzők, gyűjtők, tudó-

mányszervezők és a szabadkőművesség. Az egyes tanulmányok többnyire szokásos kötetfejezetnyi terjedelműek, két kivétellel: Barbara Mahlmann-Bauer forrásközlésre is vállalkozó írása az első részben (Johann Jakob Breitingerről és Kalmár Györgyről) és a záró tanulmány Tüskés Gábor tollából (a Viczay-gyűjteményről) együtt összesen mintegy 100 oldalt tesz ki. Mindezek bevezetőjeként olvasható Helmut Reinalter áttekintése a társaságok típusairól (akadémiák, patrióta, közhasznú és olvasótársaságok, illetve jakobinus klubok, titkos társaságok, szalonkultúra). Reinalter, hűen régóta ismert álláspontjához, hangsúlyozza, hogy mindezek jellemzően demokratikus és republikánus elvek alapján működtek – amit a kötet tanulmányai nem minden esetben igazolnak. Rövid vázlatot közöl a kutatás állásáról, súlypontjairól: regionális körképet ad az egyes társaságok, illetve társaságtípusok fejlődéséről, kiemelve, hogy azok egyszerre ápták a társiasság, a patriotizmus és a kozmopolitizmus eszményeit, és játszottak fontos szerepet a demokratizálódás, a polgári emancipáció és általában a felvilágosodás politizálódásának folyamataiban.

Ezt követően a kötet három részében kivétel nélkül izgalmas, releváns és új eredményeket hozó tanulmányok sorjázna, némileg eklektikus tematikai rendben, igazolva az előszó írója, Tüskés Gábor megállapításait a kutatásban rejlő ígéretes lehetőségekről, de arról is, hogy egy szintetikus kép kialakításáig még sok a tennivaló. A továbbiakban lássunk egy rövid áttekintést a tanulmányokról, nem feltétlenül abban a sorrendben, ahogyan a kötetben megjelennek, hanem a recenziens által felfedezni vélt összefüggések szerint.

A három közül a legterjedelmesebb első részt (az akadémiai mozgalom és a felvilágosult társaságok regionális összefüggésben) kronológiailag keretező két írásban arról olvashatunk, hogy az akadémia-gondolat ho-

gyan illeszkedett a korszak elején a természetjogi gondolkodás rendszerébe (konkrétan Christian Wolffnál az államjog szerint az állam oktatási-nevelési feladataival összefüggő „kötelezettség” gyanánt – Ivo Cerman), a korszak végén a Magyar Tudós Társaság, azaz a Magyar Tudományos Akadémia esetében pedig a magyar nyelvű magánjog, illetve általában a magyar jogi nyelv fejlődésének összefüggései közé (Cs. Herger Eszter). A kettő között találunk az akadémiák és társaságok köreiben uralkodó jellegzetes gondolkodási mintákat elemző írásokat. Ide tartozik Kiss Endre tanulmánya a berlini akadémia 1761-es pályázatáról (melynek témája a „bizonyíték a metafizikai tudományokban” volt) és annak szerepéről a felvilágosodás periodizációjában. Simon József érzelem és értelem viszonyáról értekezik a *Bessenyei György Társasága* szöveggyűjtemény (1777) íásaiban, rámutatva, hogy a természetjog racionális imperativusa és a felvilágosult érzékenység-kultusz közötti feszültség Bessenyeinél feloldatlan marad. E gondolkodási minták és a társaság általuk meghatározott gyakorlatainak összefüggéseire világít rá Franz Eybl tanulmánya arról, hogy a felvilágosult levelezési hálózatok és az ezek „termésére” épülő publikációk („irodalmi levelezés”) hogyan vetik fel a nyilvánosság és a(z in)diszkréció problémáját.

A felvilágosodás „hálózatiságát” egyes figurákon és kapcsolódásaikon keresztül közelíti meg Barbara Mahlmann-Bauer fejezete Breitingerről és Kalmárról. Kettejük viszonyát a magyarok svájci peregrinációjának tágasabb összefüggésébe ágyazza, és Breitinger európai kapcsolatrendszerét felvázolva azt firtatja, mit profitálhatott az egyetemes nyelv projektjén dolgozó és a magyar kiválóságát hangoztató Kalmár a svájci filológussal és kollégáival ápolott kapcsolatából. A tanulmány függeléke részleteket tartalmaz Breitinger és Kalmár levelezéséből (egy levelet az előb-

bi, hatot az utóbbi tollából). A társaságok típusainak az előszóban említett témájához szól hozzá Andreas Erb, aki a Habsburg Birodalom német társaságainak történetébe nyújt bepillantást, régiókon átívelő perspektívában. A viszonylag kései kezdetek (1740-es évek) után Ausztriában, Morvaországban és Erdélyben ezek körében egyaránt igyekezet mutatkozott az északnémet felvilágosodáshoz való kapcsolódásra, a német nyelvterület egészébe való betagozódásra, miközben az első két terület esetében erős volt az igény a bécsi udvar támogatására is. Összeségében azonban a német társaságok jelentősége a monarchiában elmaradt például a patrióta társaságokétól és a szabadkőművességtől.

Még mindig az első részben több esettanulmány olvasható egyes akadémiákról, társaságokról és azok tagjairól, illetve teljesítményük bizonyos aspektusairól. Tóth Ferenc a Leszczynski Szaniszló-féle nancy-i akadémia előzményeinek összefüggésében a lotaringiai magyar emigráns nemesek „közép-európai miliójéről” ír. Penke Olga Péczeli Józsefről, az 1789-ben alapított komáromi Tudós Társaságról értekezik: hogyan mutatja be a *Mindenek Gyűjtemény* az Académie Française-t francia folyóiratokból és egyéb kiadványokból származó fordításokkal, egy magyar akadémia létrehozásának perspektívájával, tágabb értelemben tehát a mintakövetés szándékával – kitérve a kései hazai kezdetek tematikai következményeire is. Egyed Emese Aranka Györgyöt mint az erdélyi tudós társasági mozgalom kulcsfiguráját ezúttal az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság törekvéseinek és a történeti források publikálási programjának politikumán keresztül közelíti meg. Dieter Breuer a katolikus felvilágosodás jellegzetes alakjának, Eulogius Schneidernek a bonni irodalmi társaságban előadott, II. Józsefről szóló gyászbeszédét nem mint dicshimnusz, hanem mint kiegyensúlyozott értékelést adó „hazafias beszédet” elemzi.

Metakérdések is megjelennek a kötet re-pertoárjában: Hegedüs Béla a kivételesen jól dokumentált Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften anyagai alapján annak a pontosabb meghatározására törekszik, hogy mit jelent „tudomány” és „irodalom” (*Litterae*) egy tudós társaság fogalomhasználatában, s arra a megállapításra jut, hogy az előbbi elitista zöngével szemben az utóbbi a közhasznúság irányába mutat. Ugyanakkor viszonylag kevés szerző foglalkozik a társaságokban zajló tényleges tudományos tevékenységgel: Cs. Herger Eszter már említett tanulmánya mellett egyedül Kiss Margité sorolható ide, aki a magyar nyelvújítás korában keletkező szótártervek (a Teleki József és Verseghy Ferenc által az 1817-es Marczibányi-pályázatra benyújtott művek) fogalmi kereteiről, azok forrásairól, tájékozódásáról és eltéréseikről ír.

A titkos társaságokra koncentráló második rész tanulmányai közül több azt tárgyalja, mennyiben sorolható a szabadkőművesség a tudós társasági mozgalom körébe. Andreas Önnerrfors arra mutat rá, hogy a szabadkőművesség egy 1738-as apológiája (főként az angol szabadgondolkodó, John Toland nyomán) „szókratészi társaságként” mutatja be azt, azaz de facto a tudomány pártatlan művelésének szentelt tudományos akadémiaként. Biró Annamária a szabadkőművességnek az erdélyi tudós társaságokra gyakorolt hatását elemzi (mint a kutatás eddigi „fehér foltját”). Kiemeli, hogy a társaságok számos tagja szabadkőműves volt, ugyanakkor a szabadkőművesség egyenlősítő tendenciái a századforduló kedvezőtlen politikai fejleményei közepette sem a politikában, sem a tudományban nem hagyhattak tartós nyomot. Ebben a részben is figyelmet kap a „hálózatiság” kérdése, ezúttal Marian Füssel a bécsi Zur wahren Eintracht páholyt átfogó igénnyel mint kulturális „érintkezési zónát” vizsgáló tanulmányában, mely szerint a páholy csomóponti

szerepet töltött be az információcsere helyszíneként, látogatók fogadásával és kibocsátásával, összehasonlító témák megvitatásával, transzregionális karitatív projektek megvalósításával. Reinhard Markner a prágai „szigorú obszervancia” rendszerének történetét rekonstruálja az 1760–70-es években, a recens számára a tudós társaságok témájához, a rájuk jellemző törekvésekhez kevésbé köthető módon. Hasonló a helyzet Roland Martin Hanke egyébként fontos és izgalmas tanulmányával, mely nem a szabadkőművesség ellenében, hanem annak alternatívjaként német és dán területen fellépő (a szabadkőművesség programját és ajánlatát például a nők felvételével kiterjesztő) Antimassonianische Societät működését tárgyalja. Balogh Piroska ellenben a Draskovics-obszervancia alkotmányát olyan szempontból elemzi, hogy abból milyen sajátos antropológia, illetve kulturális és közéleti program bontható ki, s például illusztrálja hatását a magyar tudományszervezésre, valamint a tudomány intézményesülésére.

Ebben a részben is van – igaz, egyetlen – tanulmány, amely a társaságok, ez esetben a szabadkőművesek tudós érdeklődésének tartalmi jegyeit tárgyalja. Péter Róbert vezető magyar szabadkőműveseknek az ezoterizmushoz való viszonyáról ír, és megkísérli azt az újabb európai kutatások fényében kontextualizálni. Megállapítja, hogy sem Bessenyei György és Kazinczy Ferenc alkímiát és ezoterizmust elutasító álláspontja nem illik az ezek által sugallt képbe, sem Báróczy Sándor és Pálóczi Horváth Ádám alternatív, de nem egyszerűen antiracionalista attitűdje. A szabadkőművesség-blokk lezárásaként angolul is hozzáférhetővé válik Lengyel Réka tanulmánya az Aigner Ferenchez és Abafi Lajoshoz köthető dégi iratgyűjtemény sorsáról és tartalmáról, beleértve annak fizikai leírását, amelyből Abafiék munkamódszerére is lehet következtetni. Lengyel hangsúlyozza, hogy az anyagot összeté-

tele az egész Habsburg Monarchiára vonatkozóan elsőrangú forrássá teszi, és lehetséges kutatási irányokat is kijelöl.

A harmadik rész egyéni aktorok – „szerzők, gyűjtők, tudományszervezők” – bemutatásával teljesíti ki a körképet, és talán (utólagos) hídverésre is törekszik az első két blokk között. Itt olvasható Andrea Seidler fejezete Ignaz von Bornról mint „hálózatépítőről”, kiváltképpen pedig a Born vezette Zur wahren Eintracht páholy *Physikalische Arbeiten der einträchtigen Freunde in Wien* című kiadványáról, melynek paratextusaiból kibonthatóak a tudós társiasság elveire épülő törekvések, hasznos áttekintést kapunk a szerzőkről és a hálózat kiterjedéséről, működéséről. Hasonló jellegű Thomas Sindilariu tanulmánya Johann Filtsch és Samuel von Brukenenthal erdélyi tudományszervezői tevékenységéről és annak szabadkőműves háttéréről, Göttingenig terjedő kapcsolatrendszeréről, Filtschnek a nagyszabedű Brukenenthal múzeum („szász nemzeti múzeum”) megnyitására írt beszédéből kiindulva. Visszatérhetünk a már több ízben tárgyalt Zur wahren Eintracht berkeibe Granasztói Olga írásában, aki az ott megtapasztalt „szabadkőműves kultúra” két magyar arisztokratára, Apponyi Antal Györgyre és Batthyány Lajosra gyakorolt hatását vizsgálja, többek között például a kastély- és kertépítészetben megfigyelhető motívumok alapján. A páholy feltűnik Tüskés Anna tanulmányában is, mely a keszthelyi Festetics-könyvtárban található két tucatnyi szabadkőműves munkával – melyek között a *Journal für Freymaurer* mellett több más, a Zur wahren Eintrachtal összefüggésbe hozható kiadvány is szerepel –, beszerzésük módjával, témájukkal foglalkozik.

A kötet harmadik részének szerzői több szempontból vizsgálják a szabadkőművesség és az irodalom (illetve az írók) viszonyát. Kazinczy figuráján keresztül közelíti meg a szabadkőművesség és az irodalmi teljesítmény kö-

zötti összefüggés problémáját Szilágyi Márton, rámutatva e téren például a német és a magyar közeg közötti különbségekre. Hangsúlyozza viszont, hogy a szabadkőművesség Kazinczy kapcsolatrendszerében, szellemi és morális azonosságában olyan jelentőséggel bírt, hogy az irodalmi életművének háttérét is alkotja. Bizonyos értelemben ezzel ellentétes irányú következtetésekre jut Doncsicz Etelka Verseghy Ferenc szabadkőműves kötődését illetően. Az 1790-es évek pesti olvasótársaságának anyagai alapján megállapítja, hogy a szakirodalom túlságosan magabiztos Verseghy szabadkőműves mivoltával kapcsolatban. Laczházi Gyula és Csörsz Rumen István viszont a szabadkőművesség mint irodalmi téma problémájával foglalkozik, mindketten Pálóczi Horváth Ádám műveit veszik szemügyre. Előbbi a *Felfedezett titok* című regényt (szerencsétlen kimenetelű) „beavatástörténetként” elemzi, mely az érzékenység motívumait ötvözi a szabadkőműves eszmék és értékek népszerűsítésének pragmatikus törekvéssel. Utóbbi Horváth kései munkásságában kutatja a szabadkőműves motívumokat, és felhívja a figyelmet arra, hogy azt mennyire áthatja a szabadkőművesség védelmének törekvése. A kötetet Tüskés Gábor nagyszabású portréja zárja Viczay Mihály grófról mint tudós arisztokratáról és mecénásról, hédervári kastélyáról (beleértve annak kertjét) és a benne kialakított könyv-, érem-, festmény-, antik- és ritkasággyűjteményről. A szerző aláhúzza: a korszak egyik legnagyobb, tudományosan legmegalapozottabb és legsokoldalúbb magángyűjteményéről van szó, amelynek létrehozásában Viczay gyűjtői tevékenysége szorosan összefüggött páholytagságával és (az 1800 körüli évek főnemesi köreiből ritka) progresszív-liberális gondolkodásmódjával, patrióta-jobbító szándékával.

Az *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* igen értékes rész tanulmányok gyűjteménye, amelyek felhívják a

figyelmet arra, hogy hányféle oldalról lehet a témát releváns módon megközelíteni. A fejezetek mindegyike rendkívül információgazdag, és ez sok esetben színvonalas értelmezéssel párosul. A belőlük kibontakozó összkép egyelőre erősen kaleidoszkópszerű: az olvasónak némi kreativitásra, találgatásra van szüksége ahhoz, hogy a fejezeteket párbeszédbe állítsa egymással. Ebben segíthette volna egy, az itt közölnél integratívabb és reflektáltabb bevezetés, esetleg összegzés. Igaz, az utóbbitól a szerkesztők talán éppen azért tartózkodtak, mert jogosan úgy érezték, hogy még nem jött el a szintézis ideje, s a konklúzió jobbára a hiányok megnevezésére, egyelőre megválaszolhatatlan kérdések felvetésére, további feladatok kijelölésére szorítkozna. Maradnak „fehér foltok” földrajzi és tematikai értelemben is (utóbbi tekintetben szigorúan a kötet elején megfogalmazott törekvéseket véve viszonyítási alapul). „Közép-Európa” – szórva-nyos kitekintésekkel és egy-egy kivétellel – még

akkora terjedelemben is a monarchia osztrák tartományaira (azon belül leginkább Bécsre) és a magyar korona országaira korlátozódik. Ezzel összefüggésben a célkitűzések közül legfeljebb részben valósul meg a „hozzájárulás Közép-Európa mint a felvilágosodás régiója precízebb meghatározásához” (bár ennek a meghatározásnak nem elsősorban a földrajzi lefedettséghez van köze). Még kevésbé érzem úgy, hogy e kötet sokkal közelebb vitt volna a társaságok „modern tudományterületek kialakításában” betöltött szerepének jobb megértéséhez. Mindez nem von le semmit a szerkesztők és a szerzők által nagy munkával létrehozott értékből. A kötet némileg heterogén, de fontos eredményeket mutat fel, és olyan erővonalak bontakoznak ki belőle, amelyek mentén tovább lehet lépni. Ebben a projekt résztvevői bizonyára továbbra is kezdeményező szerepet fognak játszani.

Kontler László

Leírás és értelmezés: Újholdas szerzők a hagyománnyá válás közben

Szerkesztette Buda Attila, Nemeskéri Luca és Pataky Adrienn
(Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 492 l.

A Ráció Kiadó gondozásában jelent meg 2016-ban a sorozat harmadik fázisát betöltő újholdas kötet-dokumentáció, mely komoly háttér munkára épül, és különleges biográfiai vonatkozású szövegközléseket is tartalmaz. A Buda Attila–Nemeskéri Luca–Pataky Adrienn szerkesztői hármas koncepciója a nehezen megragadható, mégis szoros szemléleti és poétikai egységet reprezentáló újholdas világlátás tükrében olyan lényegi momentumokat ragad ki a szerzőktől, melyek tovább mutatnak, újragondolásra sarkallnak, ugyanakkor mind emberi, mind szakmai szempontból közelebb hoznak minket

a tárgyalt alkotókhoz, mint a kanonizáció simára egyengetett útjain ellaposodott közhelyek.

A kötet fókuszpontját a szövegközlések adják, elméletileg és gyakorlatilag egyaránt. A három elkülönülő részt hét alapos tanulmány nyitja, majd következik a Babits-szövegközlés Kelevéz Ágnes értő és elemző közreadásában, Lengyel Balázs folyóiratokban megjelent írásaival kiegészítve. A kötet záró akkordja egy részletes Pilinszky-bibliográfia 2015-ig bezárólag, majd „ízelítő” képmelléklet.

Pataky Adrienn erőteljes képet fest Lakatos István költészetéről: a baudelaire-i romlás

víziójától megmértelyezett ember kerül reflektorfénybe, aki a háborúba borult lét állapotát, a fenyegetettséget az „állatiban”, a bestialitás felismerésében hozza a napvilágra „szabadság” és „szerelem”, istenkeresés bűvkörében. Szó kerül a *Pokol tornácán*-ciklusról, a háború apokaliptikus sötétségét mintázó versekről, de a verselemzések, ciklusismertetések mellett olyan életrajzi motívumok kerülnek még górcső alá, mint a fegyház időszaka, a perek, periratok, melyekre a költő maga reflektált. Sok jól megválasztott és jellegzetes idézet gyűjtőpontja a tanulmány, miközben a meghatározó politikai-irodalompolitikai vonatkozásokat sem téveszti szem elől. Betekintést nyerhetünk Szabó Lőrinc felfedezettjének autográf kéziratosságtelmeibe, a folytonos megújulási-javítási kísérletek szenvedélyes útvesztőibe az *Újhold* történetének rövid áttekintésével. Komplex és mégis specifikus témafelvezetésnek lehetünk tanúi, noha az írás az 1956-os forradalmi és háborús verseket célozza, az olvasó előtt az apokaliptikus és hagyományos „képfelbontású” víziókon túl egy futurista dráma bontakozik ki, melyben a személyes események a kor egyetemes problematikáit, poétikáját, életérzését fémjelzik rendületlenül.

A továbbiakban három Nemes Nagy Ágnes-tanulmány következik egymás után. Nemeskéri Luca a nevezetes esszékötetről beszél, s rögtön a lényegre tér: „Nemes Nagy Ágnes 1975-ben megjelent *64 hattyú* című esszékötetének címadó és bevezető írása klasszikusnak tűnő pictura-szentencia mintázatot követ, amelyben azonban hangsúlyos szerepet kap az (ön)megfigyelés reflexív mozzanata is, ezáltal előrevetítve az esszégyűjtemény központi kérdésfeltevéseit.” (37.) A próza kapcsán kulcsszavakká avatódnak olyan meghatározások mint „létmetafora”, „híd” (anyagszerű-kulturális), „ív” stb. Az önreflexióra reflektálva kibomlik az esszé poétikája, József Attila megidézésével képletesen a „dinnyehéj” mintegy szembeke-

rül a „hattyúval”: előbbinél a meglátás egyben megértés, utóbbinál a folyamat fokozatosan nézés, megpillantás, majd az észrevétel következik. A tanulmányíró kitér a szöveg kéziratosságtelmeire – mely tovább definiálja és differenciálja magát az írást – a kötetben sokat szereplő Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratarchívumából merítve. Majd tovább folytatódik az emblematisztikus (avagy „utálatos”?) hattyú boncolása az autográf gépiratos és kéziratosságtelmei összevetésével. Zárásként Mészöly Miklós *Magasiskolájának* madártelepét idézi meg Nemeskéri, s megkérdőjelezi és mintegy végső konklúzióként fölveti a „toposz-hattyú”, valamint a „hús-vér anti-hattyú” értelmezési horizontjának kettősségét a két mű kapcsán.

Hernádi Mária a dalszerű verseket emeli ki az 1960-as évek végéig tartó időszakból, s értő elemzésében a versek mélyrétegeit világitja meg a *Napforduló* című kötetből kiindulva. Felhívja a figyelmet nemcsak a meglévőre, hanem a hiányra is: így például a központozás hiányára a *Napforduló*-ban, valamint a verstani törésekre, sajátosságokra, a hiányból felépülő identitásra, a hiány kifejezésének meghasonlott ironiájára (*Hova szálltál*). A műveket az archaikus ráolvasáshoz, varázsszövegekhez hasonlítja, az idézetek élvezetes olvasmányélményként is szolgálnak, és üdítő példaként hatnak Nemes Nagy Ágnes művészetének sokrétűségében. Hernádi Mária a pokoljárásról sem riad vissza: a *Hold* című versfüzérben megjelenő istennők szerepének taglalásával egészen rendkívüli és lényeglátó következtetésre jut: „Az *úttalan út* kifejezés arra utal, hogy Hekaté új utat tör, maga alakítja ki az utat, ami nemcsak hogy járatlan, de még nem is létezik, majd csak akkor lesz, ha az istennő kitapossa magának.” (62.) Emblematisztikus megfogalmazása lehet ez az újholdas poétikának egyaránt, hiszen a tárgyiasult líra elioti metódusa is hasonlóképpen működik: a tárgyba transzportált jelenlét egyedisége éppen ebben

a kitaposatlan, úttalan úton valósul meg, mely a hagyományt is felülírva saját súlyánál fogva érdemli ki létjogosultságát.

Buda Attila Nemes Nagy Ágnes verseinek kiadástörténetét vizsgálja. A körületekintő, hatalmas háttéranyagot fölvonultató forráskutatói munkából megtudhatjuk, hogy hány verset publikált a költő, a hagyaték sorsát, valamint hogy a hagyatékból már megjelent két kötet, azonban még várat magára a jogtulajdonosnál feldolgozásra váró anyag. A szerző végigköveti a költő folyóiratokban és napilapokban megjelent verseit az első próbálkozásoktól (itt a barátnő, Porgesz Borbála alakja is feltűnik érdekes adalékanyagul szolgálva Nemes Nagy Ágnes életrajzához, személyiségéhez). A verseskötetek történetét tárgyalva az aktuális tartalmakon belül nyomon követhetjük a kötetből kimaradt verseket, műfordításokat, s Buda a datálásoknál fölmerülő és egyéb tévedéseket is szakszerűen detektálja, tanulmánya egészen az 1991 utáni kötetkiadásokig és a hagyatékból közölt művekig terjed. A függelékben a költő diákkori verseit olvashatjuk, majd irodalomjegyzéket a folyóiratokban, napilapokban megjelent versekről, az életében és halálában megjelent verseskötetek jegyzékével, majd egy csaknem négyoldalas, évszámozással bővített részletes táblázattal.

Varró Annamária tanulmányának bevezetőjében a Pilinszky-recepció eddigi sajátságainak leképezésére és összevetésére tesz kísérletet; felemlíti a magyar irodalomnak az európaihoz való visszakapcsolásában betöltött fontos szerepét, valamint azokat a paradigmákat, melyek mentén az elmúlt évtizedek alatt a szakirodalom kikövezte a klasszikus modernség lírai tradíciójához kapcsolódó, a tárgyivá redukált jelenlét költészetét reprezentáló Pilinszky-recepciót. Írásában azonban a választott versszövegek újabb kapcsolódási pontjait keresi és *expressis verbis* elhatárolódik az eddigi recepciótól. A kijelentés további kérdéseket

vet fel, hiszen a Pilinszky-recepció homogenitására, egyvonalúságára vonatkozóan nem ad támpontot, azt pedig eléggé nagy merészségre vallana kijelenteni, hogy a Pilinszky-szakirodalom teljességgel egyoldalú, ugyanis számos módon, számos megközelítési kísérlet látott napvilágot. Izgalmas és találó felvetés Kosztolányi *Számadásának* utolsó sorát egybevetni Pilinszky *Parafrázisával*, s e verseket hangsúlyosan a szerelmi líra felől megközelíteni. A szerző az aktivitás-passzivitás játékát, a cselekvés esetenkénti agresszióját vizsgálja, s a gyilkosság intenciójának szövegben tartására mint további interpretációs lehetőségre hívja fel a figyelmet, csakúgy mint a szerelmes versek (kérdés persze, mely versek sorolandók ide, hiszen a szerző nem tesz róla említést), a mesék, a prózai írások, színpadi művek, publicisztika újraolvasására.

Dobás Kata írása Mátyás Ivánnak a *Magyarország* című napilapban megjelent korai rövidprózáit vizsgálja azzal a céllal, hogy a korabeli sajtó és szépirodalom kettősségére rávilágítson. Megtudhatjuk, hogy Mátyás ezeket az írásokat nem rendezte kötetbe, sőt saját maga nem is tartotta hitelesnek és neki valónak az elvárt cselekményesség miatt, inkább amolyan gyakorlatnak tekintette az írás fegyelmének elsajátításához, ezek a művei ráadásul a korban sem arattak sikert. A tanulmány kitér a rövidpróza elemzésére, a társszerzőkre és a Magyarország felépítésére egyaránt. Ezen túl betekintést nyerhetünk Mátyás egy-egy rövidprózájába is.

A kötet első részének zárásaképpen ismét Lakatos Istvánnal találkozhatunk – mert valóban, a szerzőnek sikerül elérnie, hogy úgy érezhetjük, a versekben, a verseken túl, a környező és igen lényeglátó dokumentáció által mintha személyesen találkoznánk a költővel. A *Száz arcod* című versből például kibomlik a szenvedély örült megrögzöttsége és a megőrzés örülete, mely rányomja bélyegét erre a

költészetre. Egyfajta paradox determinációnak leszünk részesei, melyben a megőrzött szerelem valósága és életre kelése egyúttal determináció, végesség, „nemlét”. Az életrajzi vonatkozású dokumentumok, levelek, naplórészletek és az intertextuális motívumok tesszik kerekké a tanulmányt az elemzett versek fókuszában, s végső konklúzióként Z. Urbán Péter a megtalált, majd elveszett boldogság megőrzésére tett kísérletet művészi, költői célként értelmezi és „a kötet versei így a szerelem mellett legalább annyira magának a költészetnek, az irodalomnak a lehetőségeit is tematizálják” (133).

Lengyel Balázs folyóiratokban és napilapokban megjelent írásához Buda Attila értő kalauza kapcsolódik, melyben – a fontos korrajz mellett – kiemeli igazi értéküket. A kötet szíve, mozgatórugója méltán lett Nemes Nagy Ágnes drámája, a *Babits szerkesztő úr*. A szöveget Kelevéz Ágnes Babits-kutató adta közre, akire drámáját személyesen a szerző bízta rá utolsó éveiben. Amellett, hogy a mű hidat képez a *Nyugat* nemzedéke és az *Újhold* között,

úgy állítja eléink Babitsot, hogy hősiessége és rendíthetetlen ikonikus portréja mellett emberként és költőként is elnyeri szimpátiánkat, közelebb mozdítva a sokat emlegetett „elefántcsonttoronyból”. A korról, generációs átívelésekről és Nemes Nagy Ágnes saját Babits-konceptiójáról is átható, hiteles képet nyerünk, ha elolvassuk ezt a rendkívül gondosan közreadott, jegyzetekkel, részletes függelékkel ellátott művet.

A kötetet a Pilinszky-bibliográfia koronázza meg, melynek apparátusa a korábban 2001-ig datált és önálló könyvként publikált kiadás folytatásának tekinthető, ezúttal 2015-ig, köszönet illeti a kiadásért és hiánypótló munkáért Hafner Zoltánt.

Összegzőként elmondhatjuk, hogy e kötet sokrétű ismeretanyagot, számos újdonságot hordoz, előbbé teszi számunkra a „hagyományt”, mely ezáltal továbbgondolásra sarkall, s az értelmezés újabb dimenziói felé vezethet minket.

Turai Laura

Erdődy Edit: *A lélek színpadán. Esszék, tanulmányok, kritikák*

(Budapest: Balassi Kiadó, 2019) 266 l.

Olykor megtörténik az emberrel, hogy kollégája könyvéről ír bírálatot, ilyenkor a kritikusnak bonyolultabb dolga van, mint máskor: hogyan maradjon objektív, hogyan próbálja meg a saját érzelmeitől, a jól ismert munkatárs személyiségétől, körülményeitől, általános tudásától függetlenül magát véleményt alkotni. Ez a távolságtartás azonban még ilyenkor is látszólagos, mert bár rögzült beállítódásokat kell ilyenkor „kiiktatni”, az illető munkásságának ismerete fogódzókat is kínálhat az adott munka tétjeinek, célkitűzéseinek

tudatosításához. Elhunyt munkatárs kötetének bemutatásakor ez a kettősség még inkább érezhető: írását nem nekrológnak, patetikus megemlékezésnek szánja az ember, hiszen kritikát ír, mindeközben mégis megérinti, hogy a szövegeket olvasva hallja a szerző élő hangját, hangsúlyait, felismeri jellegzetes szófordulatait, s felidéződik értekezői stílusa, előadásmódja.

Így van ez ebben az esetben is, a tíz évvel ezelőtt elhunyt Erdődy Edit tavaly megjelent gyűjteményes tanulmány- és kritikaköte-

tének olvasása közben, különösen, hogy olyan szerzőről beszélünk, aki nagyon sokat adott a szövegminőségre, a megfogalmazás finomságaira és egzaktságára, s ezért még jellegzetesebb a stílusa. Egyébként – jöttem rá most – nagyon figyelt az értekezői nyelv szépségére is, amelyet intenzív metaforahasználat révén valósított meg, s ez nem csupán díszként szolgált, hanem a pontosság, a biztosabb megközelítés, jobb megértetés eszköze is volt, s segítette a továbbgondolást valami egzaktabb vagy absztraktabb megállapítás irányába (mindazonáltal különös, és ugyancsak most vettem észre: az Erdődy Editre az életben oly jellemző fanyar humor nem, vagy csak nagyon ritkán ütökzik át írásain.)

A *lélek színpadán. Esszék, tanulmányok, kritikák* című kötetét Angyalosi Gergely szerkesztette, s ilyen esetben – tudjuk jól – a szerkesztőnek sokkal nagyobb szerepe van, mint máskor, hiszen a gyűjtés, válogatás, rendszerezés, kötetbeosztás feladata és felelőssége is az övé. A könyvben többségében már megjelent írások kaptak helyet: Erdődy Edit ezek közül a legtöbbet a *Vigiliában*, az *Alföldben* és a *Literatúrában* publikálta, de a *Jelenkorban*, a *Tiszatájban*, az *Új Írásban*, az *Életünkben* is jöttek fontos szövegei – e gyűjteményben továbbá szerepel két olyan munkája is, amely még nem került nagyközönség elé: egy Bodor Ádám-előadás és a bölcsészdoktori értekezése Szabó Magdáról (ez utóbbinak csak pár fejezetét olvashatjuk itt). A kötetbeosztás nem megszokott, holott meglehetősen evidens módon adja magát: *Művek* és *Szerzők* az első két nagyfejezet címe, attól függően, hogy az adott írás inkább egy szöveget/szövegegyüttest tárgyal, vagy hogy egy pályarajzot, egy írói munkásságot, esetleg annak egy szeletét igyekszik felvázolni valamely szempontok alapján. (Ez utóbbi fejezet kapcsán jegyezném meg, hogy bár nem kerültek be belőlük a kötetbe részletek, Erdődy Edit monográfiái Mátyás Ivánról

és Kertész Imréről a legjobbak közé tartoznak, s bár szerzőjüknek nem adatott lehetősége tanítani, az irodalomoktatáshoz komoly tehetség lett volna, ugyanis kiderül belőlük, hogy az összegzés, egy pályakép részleteiben és összefüggéseiben is láttatása mennyire az erényei közé tartozott.) A kötet utolsó, még nem említett egysége pedig a *Szindarabok* címet viseli – azért kaphatott külön nagyfejezetet, mert Erdődy Edit szűkebb szakterülete az egyéb, remekül uralt témák ellenére a dráma és a színház volt. Egyszerre volt drámatörténész és színikritikus, párhuzamosan foglalkozott a modernség drámáival, kortárs darabokkal, illetve a ténylegesen színre vitt, színházban láttatott rendezésekkel. Ami a tárgyalt alkotókat illeti, színháztörténészként nagy kedvvel nyúlt századfordulós, sőt 19. századi szerzőkhöz (Csiky Gergely, Szigligeti Ede, Balázs Béla, Molnár Ferenc és mások), ám ezen túl inkább kortásaival – vagy legfeljebb a közelmúlt alkotóival – foglalkozott: Örkénnyel, Pilinszkyvel, illetve Esterházyval, Nádassal, Kertésszel, Kornissal, Krasznahorkaival, Szabó Magdával, Orbán Ottóval és másokkal. Az írások végén megtaláljuk a megjelenés helyét és idejét – főleg ez utóbbira érdemes figyelnünk, hiszen fontos látnunk, hogy Márairól még mint kortársról beszélt, Szabó Magdának vagy Nádás Péternek pedig már viszonylag korán igyekezett átfogni, átlátni addigi munkássága fő jellegzetességeit, addig megrajzolt pályáivét.

A láthatóan erős és elfogadható döntésen alapuló szerkesztéssel szinte minden tekintetben egyetértek, három ponton akadnak csak kétségeim. Karinthy Frigyes *Holnap reggeljé*t talán következetesebb lett volna nem a nagyrészt kortárs műelemzéseket felvonultató *Művek* fejezetbe, hanem a *Szindarabok*hoz besorolni, a teljes örkényi életművet összefogni kívánó tanulmányt pedig inkább a *Szerzőkhöz* sorolni. Bizonytalan vagyok, hogy valóban érdemes-e a Szabó Magdáról szóló bölcsész-

doktori értekezésből kiválasztott három fejezet közé beválasztani a líráját tárgyaló részt is. Miközben a regényekről szóló narratológiai – sőt történeti-narratológiai – elemzések (első monológ kérdése stb.) egészen kiválóak és revelatívák, úgy látom, az első szöveg viszonylag kiforrotlanabb szempontok és módszertan alapján, némileg monoton sorozatban tekinti végig a verseket a képeik és az azok által kifejezett hangulat szerint. Bár értem, hogy Szabó Magda korai munkásságáról, költészetéről egyáltalán megnyilatkozni is viszonylag novumnak számít, de – épp ezért – előzmények, fogódzók hiányában valóban nagyon nehéz jól hozzájuk nyúlni. Másol, mástól akár megfelelt volna ez a szöveg is, ki lehetne éppenséggel békülni vele, hiszen azért kiütközik a szerző érzékeny versolvasói attitűdje itt is – ám a kötet általános minősége, Erdődy Edit itt található egyéb elemzéseinak kidolgozott készlettára, értelmezői gondolatmeneteinek finomsága mellett véleményem szerint mégiscsak kevésbé fér el ez a fejezet.

Kortárs kritikusként – a kötet végén közölt bibliográfiából is úgy tűnik fel – főként munkássága első szakaszában volt igen aktív, akkoriban rendkívül sok szépirodalmi újdonságról számolt be, utána inkább mintha főként a színháztörténeti munkájára koncentrált volna, s a kortársak közül jórészt (látszólag) kedvenceivel, Kertésszel, Esterházyval, Nádassal foglalkozott. Pályája elején azonban még számos szerző befért ebbe a körbe, igaz, a szóban forgó kötet, *A lélek színpadán* mint reprezentatív válogatás inkább a(z időközben) kanonizálódott írók műveire összpontosít, jóllehet azok olykor kevésbé ismert vagy elismert munkáikra is. Persze, a kritikus munkának ilyen a természete, és éppen ez a kísérleti jelleg az érdekes benne: mindig a jelenben – az irodalmi élet eseményeinek, az éppen aktuális megjelenések sodrában dolgozik, úgy, hogy az adott műről akkor, az elsők között, minden előze-

tes tudás nélkül, az újdonságra reagálva kell leírást adnia, pozicionálnia, véleményt, ítéletet mondania. Azt is izgalmas ilyenkor látni, mi az, ami a kritikust az adott időszakban, korszakban a leginkább foglalkoztatja, mi az, amire a leginkább füle van (nem is mindig függetlenül az írói szándéktól, ami persze úgyszintén korszaktermék is, de nem biztos, hogy mi utólag ugyanezt hallanánk ki belőle, az elvárási horizont megváltozása mentén bizonyára). Az 1990-es *Hrabal könyve* például a hirtelen elérhetővé vált szabadságot jelenti Erdődy Edit számára, ez lesz az ő percepciójában a regény egyik alapmotívuma: „Az én legszemélyesebb olvasatomban a *Hrabal könyve*: a szabadság első könyve, e bajokkal és félelmekkel teljes, hajnali piskosszürke szabadságé. S nemcsak, s nem is elsősorban a dolgok kimondhatóságát, a közvetlen politikum változásait jelző szavak-mondatok miatt. Hanem mert az egész könyv részeiben és egészében a szöveg minden szintjén magának a szabadságnak a metaforája: a jelentések sokszólamú kórusából ez a legtisztábban, legerősebben zengő dallam. A könyv »grammatikai terét« is a határtalanság utáni vágy alakítja a határok, gátak, falak ellenében; tágas, szelős, szabadon átjárható, nyitott világot teremt, melyben akadálytalanul találkoznak, jönnek-mennek a történetek, emberek, gondolatok, könyvek és városok” (59). Egyébként is úgy látom, Erdődy Edit – amikor drámatörténész-ként éppen nem drámapoétikai kérdésekről, vagy ehhez kötődve más szövegek, akár prózai alkotásokban megjelenő dialógustechnikáról értekezik – nagy kedvvel fordul az olvasott műből felsejlő „nagy” – egzisztenciális vagy éppen „csak” kulturális-civilizációs – kérdések felé. Így tesz, amikor Orbán Ottó *Egy boldog nap* című versének apropóján a 20. századi ember boldogságfogalmáról – pontosabban annak hiányáról (a giccs kultúrájáról), illetve e hiány ellenében a mégis-lehetőségekről

és -stratégiákról kapunk látványos eszmefuttatást. Mészöly Miklós *Wimbledoni jácint* című novelláskötetében pedig határozottan továbblép a történeti (sőt, aktuálpolitikai) szinttől a létminőséggel való szembesítés felé: „A sportnovella szereplői, bár kétségtelen, hogy egy torz és hazug korszak létezési mechanizmusa-it reprezentálják, mégis tévelygésük vagy erkölcsi helytállásuk önmaguk vesztesének és megtalálásuk variációi egy általános létmodellel, létmechanizmus törvényei szerint rendeződnek képletté. A rajtuk beteljesülő Végzet örök – s a görög tragédiák óta le-lecsap a gög, a »hübrisz« képviselőire [...]. Azonos gyökerű, azonos fogantatású a novellák által sugallt általános létélmény is: a lét irreálisának érzete [...]” (66). Persze e kettő ténylegesen nem dichotóm fogalom, szoros összetartozást mutat, ahogy Erdődy Edit Márai *A kassai polgárok* című drámájával kapcsolatban meg is fogalmazza a lezárásban, rámutatva a polgármítosz metafizikai vetületére is: „Ma, amikor úgy tűnik, egyre inkább leszakadunk ennek az Európának a testéről, amikor egyre inkább elenyésznek az olyan értékek, mint az ízlés, a magatartás, a jó modor, a jog és az udvariasság nemcsak polgári erényei, talán nem teljesen haszontalan felidézni és újragondolni Márai utópisztikus paraboláját. Utópia? Mítosz? Az is, bizonyára. De mégiscsak van ennek a mítosznak, ennek az utópiának a valóságba is átnyúló vetülete is, maradandó és szilárd. Hiszen áll még a Dóm, boltíveivel, tornyaival és szobraival, hordozva a régi mesterek keze nyomát, hajdani kőfaragók vívódásait.” (214)

Még annak is, aki esetleg először találkozik Erdődy Edit munkásságával, vagyis nem tudja róla, hogy elsősorban mégis dráma- és színházspecialista volt, feltűnhet a könyvben az ilyen jellegű szövegek túlsúlya. Nem csupán a *Szindarabok* című részben, ahol Balázs Béla *Misztériumaitól* és Móricz Zsigmond darabjaitól Esterházy *Fuvarosok*jainak színpad-

ra állításán és Kornis *Körmagyarján* át egyes klasszikusok kortárs francia színházi előadásaiig, Antoine Vitez és Daniel Mesguich rendezéseig vezet az út – mármint logikailag, mert amúgy a fejezet nem kronologikus felépítésű. Továbbá minden bizonnyal ez érhető tetten a Bodor Ádám dialógusait vizsgáló írásban is, sőt, ennek fényében akár abban is, hogy a *Sorstalanságnak* nem az eredeti, a regény-, hanem a filmforgatókönyv-változatát tekinti végig (a dialógusra épülés tekintetében film és dráma rokon műfajok). Abban sem vagyok biztos, hogy Pilinszkynek *A mélypont ünnepélye* című, elegyes műfajú kötete kezdetben nem a drámák és filmforgatókönyv felől kezdte érdekelni a szerzőt. S mivel ezekből az elmélyült, nagy dráma- és színháztörténeti jártasságot eláruló (bár talán a dráma- és színházelmélet iránt csak mérsékelt lelkesedést mutató) írásokból csupán szemezgetni tudunk, érdemes néhány nagyon fontos megállapításra rámutatni: véleményem szerint igen fontos eszmefuttatást találunk a könyvben az örökényi groteszk és a ionescói-beckett-i abszurd dráma közötti párhuzamokról és különbségekről, a „pesti színnek” a 19. századi megjelenésének és 20. századi evolúciójának történetéről (Csiky, Szigligeti, Bródy, Molnár, Szomory, Lengyel Menyhért, Szép Ernő, sőt, Herczeg Ferenc vonatkozó darabjaiban). Erdődy Edit igyekszik Molnár Ferenc óvatos rehabilitációját is végrehajtani, részlegesen felmenteni őt a bulvárszerzőség vádjá alól. Akár világmagyarázatnak is megfeleltethető, látszatokra építő dramaturgiáját hangsúlyozza: a darabok egyrészt az emberi lényeknek a külsőségek (sőt, akár a tárgyi feltételek és attribútumok) általi helyettesítését ragadják meg (*A doktor úr, Egy, kettő három, Valaki*), másrészt – az önreferencialitás jegyében – bennük a játék, a művészet igyekszik felülkerekedni a valóság banalitásán (*Játék a kastélyban*).

Mi a kritikus, az irodalomtörténész munkája, miben áll értelmezői hozzáállása? Ne vegyük komolyan, a maga szószerintességében persze Erdődy Edit metaforáját, de a szétszálazás, a felbontás igénye, ezek fontosságának felismerése az értelmezésben és a megértésben hasonlítható akár az ördög tevékenységéhez is: mármint abban a tekintetben, ahogy a *Hrabal könyvéről* szólva – ahol a szöveg utaláshálózatát mint rejtvényegyüttest az ördögnek tulajdonítja Esterházy – a tanulmánykötet szerzője a kritikus értelmezői, analízáló munkásságát is kvázi-sátáni tevékenységnek titulálja: „A kritikus talán maga is a Sátán szolgálatába szegődik, amikor megpróbálja megfejteni a rejtvényeket, felfejteni a szépen összesimuló, gondosan elvarrott szálat, amikor szétszedi az Egészet.” (62.) Vagy, mondjuk így, igaz lehet mindez talán a fausti-

mephisztói értelemben is, vagyis a megismerés vágyára vonatkozóan. Mindez azonban remekül megfér Erdődy Edit szerénységével, okos alázatával, biztos értékítéletével. Ahogy Angyalosi Gergely fogalmazta meg a kötethez írott pontos, lényeglátó bevezetőjében: „Miben áll Erdődy Edit írásainak legfőbb értéke? Nyilvánvaló, hogy nem pusztán a szakmai hozzáértést és a kiérlelt, sallangtalan, de mégis elegáns értekező stílust kell említenünk. Hanem azt is, hogy azok az elvek, amelyeknek alapján mások írásait megítélte, szoros összhangban álltak személyisége egészével. Mérhetetlenül távol állt tőle minden dagály és fellengzősség; ugyanakkor csendes meghatottsággal adott számot arról, ha egy sikerült alkotással találkozott. A szakértelem, az írásmód és a jelentős személyiség egysége valósul meg írásai-
ban” (11).

Földes Györgyi

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2020.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft